

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİ VƏ
AZƏRBAYCANÇILIQ
(I kitab)

Bakı – 2018

Elmi redaktor: Eynulla Mədətli
f.ü.f.d., dosent

Məsul katib: Telman Quliyev

Toplu AMEA Fəlsəfə İnstitutu “Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi” şöbəsində hazırlanmış, Fəlsəfə İnstitutu Elmi Şurasının 2018-ci il 25 May tarixli 04 sayılı iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.

Topluda Ulu öndər, müdrik siyasətçi, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin siyasi irsinin müəyyən məqamları araşdırılır. Belə ki, milli kimlik və çoxmədəniyyətliliklə bağlı dövlətçilik fəlsəfəsi, azərbaycançılıq ideologiyası, milli-mənəvi dəyərlər, eyni zamanda Azərbaycan parlamentarizm ənənələrinə sadıqlıq və Xalq Cümhuriyyətinə münasibətdə varislik məsələsi təhlilə cəlb olunur. Həmçinin Heydər Əliyevin siyasi irsində yer alan davamlı inkişaf konsepsiyası, Xəzər məsələsi, enerji siyasəti və Azərbaycanı uşaq hüquqlarının müdafiəsinə aid mövzular elmi faktlarla şərh edilir.

İsa Həbibbəyli. Heydər Əliyev yolu və Prezident İlham Əliyevin miqyası (ön söz əvəzi)	5
İlham Məmmədzadə. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi: identiklik, toleranlıq və multikulturalizm	10
Eynulla Mədətli. Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət quruculuğu	31
Xatirə Quliyeva. Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü	40
Eynulla Mədətli. Heydər Əliyev şəxsiyyəti: sərhədləri aşan cazibə və siyasi müdriklik	53
Zibə Ağayeva. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər (1969-1982)	67
Rəna Mirzəzadə. Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət quruculuğunun siyasi fəlsəfəsi	92
Əli İbrahimov. Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasətində azərbaycançılığın yeri və rolu	101
Məmmədəğa Sərdarov. Heydər Əliyev fenomeni və onun azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında rolu	124
Sakit Hüseynov. Heydər Əliyev Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyasının banisidir	142
Eynulla Mədətli. Heydər Əliyevin siyasi irsində islam həmrəyliyi təcrübəsi və milli dəyərlər	159
Sənan Həsənov. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Xəzər siyasəti	170
Telman Quliyev. Heydər Əliyevin enerji siyasətinin təməl prinsipləri (Azərbaycanın neft tarixi, sovet dövründən müstəqilliyədək qısa nəzəri təhlil)	192

Eynulla Mədətli. Heydər Əliyev və Hüseyn Cavidin fəlsəfi irsi	210
Sevil Əliyeva. Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi və milli inkişaf siyasəti	222
Hafizə İmanova. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi davamlı inkişaf siyasəti	231
Elnur Hacıyev. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanda parlamentarizm ənənələri	242
Eynulla Mədətli. Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibəti və varislik məsələsi	256

İsa Həbibbəyli
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
vitse-prezidenti, akademik

Heydər Əliyev yolu və Prezident İlham Əliyevin miqyası (Ön söz əvəzi)

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Sovetlər İttifaqında və beynəlxalq aləmdə görkəmli dövlət xadimi kimi qəbul olunmuşdur. Ulu öndər Sovetlər İttifaqını təmsil edən əsas siyasi fiqurlardan biri sayılmışdır. Siyasi Büro üzvləri arasında Heydər Əliyev yüksək dövlətçilik istedadına, uzaqgörənliyinə, pragmatik baxışlarına, intellektual səviyyəsinə görə fərqlənmişdir.

Dünyanın tanınmış dövlət xadimləri Heydər Əliyev fenomenini görmüş və yüksək qiymətləndirmişlər.

Corc Buş: Heydər Əliyevin şəxsiz liderliyinə, cəsarətinə, misilsiz dünyagörüşünə və nadir natiqlik istedadına valehəm.

Rusiya Prezidenti Vladimir Putin özünün böyük siyasətdə və dövlətçilikdə ən böyük müəlliminin görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev olduğunu etiraf etmişdir.

Amerikanın Prezidenti Bill Klinton: Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanı, Amerikayı yox, bütün dünyanı idarə etməyi bacaran bir siyasi xadimdir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl: Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan deyil, bütün türk dünyasının yetişdirmiş olduğu ən məşhur dövlət xadimlərindən biridir.

Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze: Qafqazın azadlığı və müstəqilliyi işində Heydər Əliyevin nə qədər böyük rol oynadığını xalq hələ sonra biləcəkdir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev – Azərbaycan Respublikasını sovet dövründə geridə qalmış bir ölkədən ən inkişaf etmiş respublika səviyyəsinə yüksəltmişdir. Azərbaycan 15 müttəfiq respublika içərisində aşağıdan II yerdən ən yuxarıdan I-II yerlərə qaldırılmışdır.

Heydər Əliyev – sovet hakimiyyəti illərində milli-mənəvi dəyərləri hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirmiş, adət-ənənələri dirçəltmiş, azərbaycançılığın möhkəm təməllərini yaratmışdır.

Sovet hakimiyyəti dövründə Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü və düşünülmüş millilik və vətənpərvərlik siyasətinə görə ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra digər dövlət müstəqilliyi əldə etmiş postsovet ölkələri ilə müqayisədə bir neçə addım irəlidə olmuşdur.

Yeni istiqlaliyyət qazanmış respublikalarda müstəqilliyin başlanğıc illərində milli ideologiya baxımından başlanmış, yaşanmış prosesləri Azərbaycan sovet hakimiyyəti illərində Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi mərhələdə keçib yaşamışdır.

Heydər Əliyev – Azərbaycandan Kreml səviyyəsinə yüksəlmiş, Siyasi Büronun üzvü seçilmiş, SSRİ adlanan dövlətin əsas rəhbərlərindən biri olmuşdur.

Heydər Əliyevlə birlikdə Azərbaycan dünyanın super güclərindən biri olan Sovetlər İttifaqının Siyasi Bürosu səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Siyasi Büro üzvlərinin, o cümlədən də Sovet İttifaqının rəhbəri Mixail Qorbaçovun Heydər Əliyevə qısqanc münasibət bəsləməyinin əsas səbəblərindən biri müqayisədə Heydər Əliyev fenomeninin daha ucada dayanması idi.

Bütün bunlara görə Heydər Əliyevin qazandığı dünya şöhrəti Azərbaycan xalqının milli iftixar mənbəyinə çevrilmişdir. Xalq şairi Cabir Novruzun aşağıdakı misraları Heydər Əliyevə ümumxalq inamı və məhəbbətinin poetik ifadəsidir:

Bu milləti onun qədər,
Ərzdə tanıdan olmayıb.

Məmləkətdə onun qədər
Qurub-yaradan olmayıb.
Heydər Əliyev deyəndə
Bu kiçik millət böyüyür.
Heydər Əliyev deyəndə
Doğma məmləkət böyüyür.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev özünün ölkə daxilindəki və beynəlxalq aləmdəki nüfuzuna görə SSRİ adlanan böyük derjavadan yüksəkdə dururdu.

Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin 3 əsas mərhələsini qeyd etmək zəruridir:

1. Azərbaycanı siyasi rəhbərlik dövrləri (1969-1982 və 1993-2003-cü illər).

2. Moskva-Kreml mərhələsi (1983-1987-ci illər).

3. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında fərdi təqaüddü və Naxçıvan MR Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi dövrlər (1990-1993).

Bütün gərgin anları, inkişaf ritmləri ilə bir yerdə Azərbaycanı siyasi rəhbərlik və Kreml mərhələləri Heydər Əliyevin siyasi olimpin ən uca zirvələrinə doğru yüksəliş dövrləridir. Bu mərhələlərdə Heydər Əliyevin simasında böyük zəhmət, dərin məsuliyyət və gerçək şöhrət bir-birini tamamlamışdır.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan 2 il 3 ay davam etmiş Naxçıvan mərhələsi isə şöhrətin öz mərtəbəsində qalması şərti ilə tələyin sınaq dövrü olmaqla bərabər, ümumxalq məhəbbəti və yenidən qayıdışın bünövrəsi idi.

Heydər Əliyev – Azərbaycan xalqının böyük xilaskarı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi, qurucusu və yaradıcısıdır.

Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyinin, ölkəmizin böyük gələcəyinin möhkəm təməllərini yaratmış, azərbaycançılıq təlimini dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətini təkcə regionun deyil, dünyanın

lider dövlətlərindən biri səviyyəsinə qaldırmağın mümkünlüyünü isbat etmişdir.

Bu gün müasir dünya İlham Əliyevi müasir Azərbaycanın yeni tarixi epoxasının qüdrətli rəhbəri olmaqla bərabər, həm də beynəlxalq münasibətlərdə söz sahibi olan lider kimi qəbul edir.

İlham Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə Ukraynada, Gürcüstanda, Moldovada və başqa respublikalarda baş vermiş yalançı demokratiya oyunları Azərbaycandan yan keçməli olmuşdur. Azərbaycan postsovet məkanında müstəqil dövlətçiliyin ən mükəmməl modelinə çevrilmişdir.

Ulu öndərin başladığı bütün böyük islahatlar, iri miqyaslı transmilli layihələr uğurla başa çatdırılmışdır. Ölkəmizdə yeni möhtəşəm layihələrə start verilmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda yeni tarixi epoxa başlanmışdır.

Prezident İlham Əliyev yeni epoxanın görkəmli dövlət xadimi, böyük siyasi lideridir. Yeni tarixi dövr Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin daha da möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, həm də Azərbaycan cəmiyyətinin hərtərəfli böyük inkişafının təmin edilməsi, ölkə həyatının müasirləşdirilməsi və modernləşdirilməsi deməkdir.

İctimai-siyasi, iqtisadi-mədəni və elmi-texniki istiqamətlərlə yanaşı, Prezident İlham Əliyev Ali Baş Komandan kimi hərbi sahədə də böyük tarixi uğurlara imza atmışdır. Aprel döyüşlərindəki qələbə, Lələtəpə yüksəkliyinin alınması, Cocuq Mərcanlı kəndinə qayıdış Azərbaycanın hərbi tarixinə Prezident İlham Əliyevin yazdığı parlaq səhifələrdir.

“Şahdəniz” müqaviləsi əsrin yeni enerji layihəsidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına, Avropa Şurasının Nazirlər Sovetinə, Qoşulmamaq Hərəkatına Sədrlik etməyə nail olmaq səlahiyyəti əldə etmək Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə qazandırdığı tarixi missiyalardır.

Bakı-Tbilisi-Qars yeni epoxanın Dəmir İpək yoludur.

Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri Azərbaycanın dünyaya açılan yeni qapılarıdır.

Azərbaycanın çoxəsrlik inkişafında Heydər Əliyev – İlham Əliyev epoxası ən böyük və şərəfli tarixi mərhələdir.

Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü və yorulmaz fəaliyyəti ilə Heydər Əliyev yolu Azərbaycan xalqının əbədiyyət yoluna çevrilmişdir. Müstəqil dövlətin rəhbəri kimi İlham Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyini yaradıcı şəkildə daha da inkişaf etdirmiş və ölkəmizin tarixində yeni epoxa yaratmışdır.

Böyük sınaqlardan çıxmış Heydər Əliyev yolu və İlham Əliyevin liderliyi Azərbaycan xalqını və müstəqil dövlətimizi hər gün irəli aparmaqda davam edir.

02 may 2018-ci il

**Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi: identiklik,
tolerantlıq və multikulturalizm**

Biz kimik, haraya gedirik? – bu, onların haqqında diskussiyaların aparıldığı, fikirlərin irəli sürüldüyü, sonra yenə mübahisə edildiyi problemlər sırasına aid olan məsələlərdir. Onlar bu gün xüsusilə, aktual olublar. Yəqin ki, buna görə də milli ideya, fəlsəfə, milli ruh və mədəniyyət adı altında çıxan bütün ədəbiyyat oxucuda əsl maraq oyadır. Özü də ki, bu gün ona olan maraq təkcə bizdə yox, Almaniyada da, dünyada da çox artmışdır, çünki müasirlik – "qlobal transformasiyalar, böhranlar, miqrasiyalar və diasporlar dövrü" hamıya sürprizlər təqdim edir, onun çağırışları isə çətin təhlil olunur. Lakin bizim üçün bu problemlər, ola bilsin, həm daha aktual, həm də daha ağırlıqdır. Həyatımızın son 20-30 ili ərzində Ermənistanın təcavüzü, müharibə, qaçqınlar probleminin ağırlığı nəticəsində elə təlatümlü vəziyyətə düşmüşük ki, onu qavramaq, dərk etmək və adekvat tədbirlər görmək çətinidir, üstəlik, yeni çağırışlara da cavab vermək lazımdır. Və etiraf etməliyik ki, biz ölkə kimi liderlərimiz sayəsində qlobal və regional çağırışlara layiqli cavab vermişik.

Qloballaşma və identiklik, dünyanın bu və ya digər regionunda müasir identikliyin xüsusiyyətləri, qlobal transformasiyalar dövründə dövlət və liderin rolu – bu, insan, siyasətçi və alimlərin düşüncələrinə hakimlik edən bir çox əsərlərin mövzularıdır. Qloballaşma milli identiklik üçün ən çətin sınaq oldu – bunu bir çox alimlər etiraf edirlər. Təəssüf ki, onların əksəriyyəti bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında dövlət və liderin gücünü lazımi qədər qiymətləndirmirlər. Digər birlik,

xalq və mədəniyyətlərə münasibətimizin identikliyəmizin inkişafında oynadığı rol da layiqincə qiymətləndirilmir. Aydındır ki, bizim digər etnik qruplarla, o cümlədən almanlarla, habelə ərəblərlə, ruslarla, yəhudilərlə, ləzgilərlə və s. yanaşı yaşayış təcrübəmizdən yeni şəraitdə istifadə oluna bilər. Beləliklə, Azərbaycan Prezidentinin almanların Cənubi Qafqaza köçürülməsinin 200 illiyi haqqında Fərmanı cəmiyyətə çoxəsrlik multikulturalizm təcrübəsinə münasibət haqqında mesaj kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə milli ideya mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun geosiyasi, iqtisadi, mədəni və bir çox başqa aspektləri vardır. Lakin biz iddia edirik ki, onda ölkənin qonşuları ilə münasibətlərində hansı təcrübəni topladığının, onu necə dəyərləndirməsi və praktikada istifadəsinin fəlsəfi təhlili daha böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Özü də indi yalnız birliyin tarixən yanaşı yaşadığı qonşuların təcrübəsindən faydalanmaq-la kifayətlənməyərək, müasir ola bilmək üçün hətta bütün digər xalqların təcrübəsi və biliklərini dərk etmək lazımdır.

Yalnız fəlsəfi yanaşma milli ideyaya keçmişdəki, bugünkü və gələcəkdə olacaq konseptual surətdə əsas təhdidləri (çağırışları) aşkar etməyə, onlara tarixin müxtəlif mərhələlərində cavab verilməsində dövlət və liderin rolunu dərk etməyə imkan verir. Filosoflarımız bir çox əsərlərində bu məsələləri təhlil edirlər. Bu kontekstdə akademik filosof Ramiz Mehdiyevin 2017-ci ildə *Moskvanın məşhur* «Политическая энциклопедия» nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş *"Qlobal transformasiyalar dövründə Azərbaycan milli ideyası"* monumental əsəri *həqiqətən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabda* müasir Azərbaycan milli ideyasının nə olduğunu konsepti verilir, onun inkişafında mədəniyyətin tutduğu yer, həmçinin zamanın çağırışlarına cavab verilməsində dövlət və liderin, milli ideologiyanın rolunun dialektikası göstərilir. Fikrimizcə, bu əsərdə Azərbaycan milli ideyasının nəinki post-sovet məkanında, həm də dünyada diqqəti cəlb edəcək konsepti

təqdim olunur. Görünür, məhz buna görə dünyada artıq çoxları başa düşürlər ki, Azərbaycanın bir çox problemləri və onların həlli üzrə gördüyü tədbirlər, Azərbaycanın sərhədləri çərçivəsindən kənara çıxan əhəmiyyət kəsb edir.

Millət öz tarixinə malikdir. O, müstəqil dövlətin yaradılmasından güclü və inkişaf etməyə qadir olan dövlətə doğru bir yol keçir. Beləliklə, milli ideya liderlə, dövlətlə, onun təşəkkülə və inkişafı ilə bərk-bərk bağlıdır. Bu məsələlərin əsas leytmotivi də, elmi-fəlsəfi və ideoloji aktuallığı da birləşən zamanın çağırışlarına cavab vermək iqtidarında olması üçün milli ideyanın necə olması ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar milli ideyanın inkişafında dövlət və liderin rolunu lazımcı qiymətləndirmirlər və zənnimizcə, bu, onunla əlaqədardır ki, XX əsrdə siyasi araşdırmaların mərkəzində daha çox birlik, xalq, siniflər, kütləvi və vətəndaş cəmiyyəti yerləşirdi. Əlbəttə, sovet marksizmi hakimiyyətə, liderlərə xüsusi diqqət yetirirdi, lakin onların millət, milli inkişaf və mədəniyyətlə heç bir əlaqəsi yox idi. Müasir Qərbi ədəbiyyatında bu məsələlərə həm keçmişdə, həm də indi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, təkcə Hegel, K. Hübner, E. Kəntoroviç və bir çox digər tədqiqatçıları xatırlamaq olar.

XX əsrin sonunda, ölkə qarşısında bütün kəskinliyi ilə müasir müstəqil dövlətin yaradılması vəzifəsi durduğu zaman, milli dövlət quruculuğunda liderin, millətin inkişafında isə dövlətin rolunun, liderin qonşu xalqlar xüsusunda həmrəylik siyasətini formalaşdırmasının və öz xalqının təcrübəsinin ən yaxşı xüsusiyyətlərinə əsaslanmasının nə dərəcədə vacib və əhəmiyyətli olduğu bizə aydın oldu.

Azərbaycan öz müstəqilliyinin ilk illərində zamanın çağırışlarına cavab verə bilmirdi, əsasən ona görə ki, ölkə rəhbərliyi vəziyyəti dərk etmir, yeni strategiyalar təklif edə bilmir və hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin özünün mənafeyinin nəzərə alınmasının lazım olduğunu nəzərə almırdı.

Heydər Əliyev elə məhz xalqın istəklərini doğruldan lider oldu. Azərbaycan xalqı zəruri keyfiyyətlərə və idarəçilik sənətinə, bilik və təcrübəyə malik olan, ən başlıcası isə, xalqı tərəqqiyə doğru aparmaq üçün onun etimadını qazanmış lideri seçərək, taleyini öz əlinə ala bildi. Heydər Əliyevi ölkəyə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə qadir olan bir lider hesab edən insanların etimadı onun Azərbaycan prezidenti seçilməsi üçün həlledici dəlil oldu. Ölkə vətəndaşları onun 1970-1980-ci illərdə ilk dəfə hakimiyyətə gəldiyini unutmayıblar, bu dövr isə Azərbaycan tarixində sürətli inkişaf və hərtərəfli tərəqqi dövrü idi.

Heydər Əliyev xalqın etimadını, hər şeydən öncə, ona görə doğrultdu ki, onun mahiyyəti bundan ibarət təsirli strategiya və fəlsəfəsi var idi: hər bir millətin öz inkişaf yolu vardır, amma o, başqalarının da təcrübəsini nəzərə almaya bilməz. Lakin başqalarının təcrübəsini konkret zaman və məkan şəraitində necə tətbiq etmək lazım olduğunu hələ bilmək lazımdır. Bununla bərabər, o, başqalarının təcrübəsini digər xalqlarla mədəni birləşməyə təcrübəsi kimi başa düşürdü. Əlbəttə, dövlət quruculuğu qayda-qanunun yaradılmasından, ordunun, nizami silahlı qüvvələrin formalaşdırılmasından, qanunun aliliyinin bərqərar olunmasından başlayır. Lakin bu məsələlərin həllində çox şey cəmiyyətin şüurundan, onun bu dəyərləri dərk etməsindən, ənənə və əxlaq prinsiplərini gözləməsindən asılıdır. Heydər Əliyevin həyat və siyasi təcrübəsi, onun bilik və intellekti, region və dünyada geosiyasi vəziyyəti bütün incəliklərinə qədər başa düşməsi, bir çox digər siyasətçilərin gücü çatmadığı problemləri həll etmək üçün vətəndaşları birləşdirməyə kömək etdi.

Ölkədə vəziyyəti sabitləşdirərək, Heydər Əliyev Azərbaycanın özünə xüsusiyyətləri, mədəniyyəti, ənənələri və imkanları nəzərə alınmaqla onun demokratik yolla təkamülü inkişafına istiqamət götürdü. Əslində, o, beş əsas problemin həllindən ibarət quruculuq və islahatlar konsepsiyasını irəli sür-

müşdü. Birincisi, siyasi sabitliyin yaradılması; ikincisi, çoxvektorlu xarici siyasətinin təmin edilməsi; üçüncüsü, sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin əsasını təşkil etməli olan neft strategiyasının həyata keçirilməsi. Dördüncüsü, Konstitusiyanın qəbul edilməsi, hüquqi dövlət prinsiplərinin bərqərar edilməsi. Beşincisi, mədəni quruculuq, təhsil və ənənələrə, dilə, vətəndaşın etnik mənşəyindən asılı olmayaraq ona hörmət edilməsi.

Və demək lazımdır ki, şübhəsiz, Heydər Əliyevdə hər hansı MDB ölkələri prezidentlərində olduğundan daha çox inkişaf etmiş nadir iradə keyfiyyətləri və qətiyyət, yüksək siyasi intuisiya, qəbul olunmuş qərarların sona çatdırılması və mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında inadkarlıq, problemlərin dərinliyinə varmağa can atma ona tez bir zamanda Azərbaycanı yeni tarixi yola çıxarmasına kömək etdi. Həm də çox vacib bir məqamı nəzərə almaq lazımdır ki, Heydər Əliyev bildirdi ki, yuxarıda göstərilən problemlər eyni bir zamanda həll edilməlidir, çünki onlardan hər hansı birinin həlli qalanlarını da həll etməyə kömək edirdi. Belə ki, "Əsrin Müqaviləsi" sosial-iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə səbəb oldu, çoxvektorlu siyasət "Əsrin Müqaviləsi"nin imzalanmasına yol verdi, ölkə Konstitusiyasının qəbul edilməsi isə iqtisadi islahatlara və ölkənin xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsinə kömək etdi.

Ümumilikdə isə, onun prezidentliyi dövründə respublikanın yeni inkişaf mərhələsi və keçid dövrünün başa çatması üçün mühüm baza yaradıldı. Ona görə də 1993-2003-cü illər Azərbaycan tarixinə müstəqil milli dirçəliş və inkişaf siyasəti illəri ilə səciyyələnən Heydər Əliyev erası kimi daxil olmuşdur. Bu illər ərzində ölkədə çox şey əsaslı surətdə dəyişdi, ölkənin siyasi, sosial, mədəni və xarici siyasət siması başqaladı, o, beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektı oldu. Əlbəttə, ölkədə bir çox problemlərin həllinə mane olan obyektiv çətinliklər, bir çox problemlərin həllinə mane olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və ilk növbədə, qaçqın və məcburi köçkünlərin mü-

sibətli vəziyyəti və s. var idi, lakin bu aspektdə də böyük işlər görüldü.

Azərbaycan filosofları əmindirlər ki, bu müntəzəqqi dəyişikliklərin əsas uzunmüddətli tərkib hissələri bunlar idi:

- ictimai-siyasi həyatın sabitləşdirilməsi, birliyin mədəni ənənələrinə uyğun olan demokratik prinsip və təsisatların yaradılması və təkmilləşdirilməsi;

- dövlət aparatının möhkəmləndirilməsi və fəaliyyət göstərə bilən dövlət idarəetmə institutlarının formalaşdırılması;

- yeni — açıq və demokratik, ənənələrlə, tarixi yaddaş ilə əlaqələri üznməyən — vətəndaş mədəniyyətinin formalaşdırılması;

- 1994-ci ilin ortalarından başlayaraq Qarabağ cəbhəsində atəşkəs rejimi şəraitində iqtisadi inkişafın mühüm prioritetlərinin formalaşdırılması;

- müstəqil dövlətin neft strategiyasının yaradılması;

- "Böyük İpək Yolu" layihəsində fəal iştirakı ilə bağlı Azərbaycanın regional logistika mərkəzi kimi rolunun dəyişməsi;

- respublikanın həyat qabiliyyətli tarazlaşdırılmış çoxvektorlu xarici siyasət modelinin formalaşdırılması;

- müasir və döyüş qabiliyyətli Ordu yaradılması və s.

Əslində, xalq millətin müasir şəraitdə inkişafı strategiyası və fəlsəfəsini cəmiyyətə təklif edən liderə etimad göstərdi. Onun konkret hərəkətləri, tədbirləri, qəbul etdiyi qərarlar, onun xarizması, bəsirəti, iradəsi, təcrübəsi ölkə vətəndaşlarının müasir ümummilli dəyərləri dərk və qəbul etməsində mühüm rol oynamışdır.

Dövlətçilik, idarəetmə sistemi, vətəndaş cəmiyyəti, inkişaf etmiş iqtisadiyyat, milli mədəniyyət, mənəvi dirçəliş, transformasiya, tarazlıq və həmrəylik, mədəni müxtəliflik – bu anlayışlar müstəqil və güclü dövlət, cəmiyyət və millət dəyəri konseptinin mahiyyətini açıb göstərir. Bu dəyərli konsept azərbaycançılıq, milli ideologiya adlanan fenomenin əsasını

təşkil etdi. Və Heydər Əliyevin mənəvi irsində milli ideya və ideologiyanın bir-birinə necə qarşılıqlı təsir göstərdiyi, dəyərlər və başqa mədəniyyətlərlə birgə dinc yaşayış və qarşılıqlı əlaqələr mədəniyyətinin cəmiyyətin inkişafı və zənginləşməsində hansı rol oynadığı dərinlən və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyev həmişə hesab edirdi ki, hər bir millətin mədəniyyətində ziyalılar xüsusi vəzifə yerinə yetirir. Lakin öz vəzifəsini həyata keçirməsi üçün onlar öz milli dəyərləri və tarixinə ehtiramla yanaşmaqla bərabər, digər xalqların mədəniyyətinin ən yaxşı xüsusiyyətlərini mənimsəməlidirlər.

O, Azərbaycan xalqının Azərbaycanın müxtəlif yerlərində məskunlaşmış almanlara qarşı böyük hörmətlə yanaşdığını dəfələrlə vurğulamışdır. O, çox istəyirdi ki, ölkənin Almaniya ilə əlaqələri qırılmasın və öz davamını tapsın. Dövlət müstəqilliyinin, milli identikliyin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi ayrılmaz surətdə dünya birliyinə, məkanına inteqrasiya ilə bağlıdır. Bu inteqrasiya indən belə azərbaycanlıların milli özünüdərkini əsas struktur hissəsi olub, amma o, mədəni özünəməxsusluğu, spesifik xüsusiyyətləri və suverenliyi ləğv etmir. İnteqrativ əlaqələrin yaradılmasında, qurulmasında çox şey azərbaycanlıların ölkədə məskən salmış digər xalqlarla keçmişdə dostluq və dinclik şəraitində bir yerdə necə yaşadıklarından, hazırda bu əlaqələri necə qoruyub saxladıklarından asılıdır.

Mahiyyəti və mənasını Heydər Əliyevin öz siyasəti, bütün həyatı ilə ifadə etdiyi azərbaycançılıq ideologiyası bütün cəmiyyətin qəbul etdiyi bu günün və gələcəyin müasir mənəvi, siyasi-mədəni və tarixən zənginləşdirilmiş dərkini olmur. Aydın olur ki, Heydər Əliyev güclü, nəinki öz təsisatları, həm də cəmiyyətlə, onun dəyər və ənənələri ilə birliyi sayəsində güclü olan dövlət konseptinin əsaslarını yaratmışdır. Görünür, həm də buna görə İlham Əliyevin Azərbaycanın inkişafı və müasirləşdirilməsinə yönəlmiş səmərəli siyasəti bütün sahələrdə – iqtisadiyyatda, demokratik islahatlarda, mədəni quruculuqda, xarici siyasətdə – uğurla davam etdirilir. Və – bu, xüsusi əhəmiyyət daşıyır – həmin ideologiya müxtəlif xalqları, mədəniyyətləri, ənənələri, konfessiyaları özündə üzvi surətdə birləşdirir. Mədəni müxtəliflik və multikulturalizm siyasəti də öz mənbəyini məhz bu özünüdərk və siyasi xəttə tapır.

Müasir dövlət özünün cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş mədəni inkişaf ideyasına əsaslanmalı və onu gerçəkləşdirməlidir, çünki öz xalqının unikal ənənələrinə istinad edir. Həmin tezisi əsaslanaraq və (bu çox əhəmiyyətlidir) öz vətəndaşlarının etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, cəmiyyət bütövlükdə güclü dövlətin aşağıdakı əlamətlərini qəbul edir: tam müstəqillik, milli iqtisadiyyat və istehsal sahələrinin yeni texnologiyaların bazasında inkişafı. Onun ideologiya və mədəniyyəti tolerantlıq və həmrəylik kimi dayaq element və komponentlərinə malikdir. Hakimiyyət və cəmiyyət mədəniyyət, elm, təhsil və idmanın inkişaf etdirilməsi, sosial siyasətin lazımı səviyyədə saxlanması, pensiyaçı və aztəminatlı vətəndaşlara qayğı göstərilməsi, ictimai asayişin təmin edilməsi üzrə özlərinin zəruri fəaliyyətini əlaqələndirir.

Beləliklə, milli ideya və ideologiya, millətin formalaşması və təşəkkülü tarixi cəmiyyətin birləşməsinə, onun vətəndaşları arasında onların mənafe, mədəni və etnik fərqlərindən asılı olmayaraq həmrəyliyin bərqərar olmasına imkan yaradır.

O, tarixin, daha doğrusu, tarix fəlsəfəsinin cəmiyyətin hazırda və gələcəkdə inkişafı yollarının dərkini müəyyənləşdirdiyinə əsaslanır.

Beləliklə, cəmiyyətin formalaşması mərhələlərini yalnız azərbaycanlıların mənlilik şüuru, özünüdərkini və mentalitetini, onların başqa xalqlara münasibətini və s. tədqiq edərək ifadə etmək olar.

Milli ideyanın, özünüdərkini formalaşmasının əsas mərhələlərinin inandırıcı surətdə, dəlillərlə əsaslandırılması üçün sosial-siyasi, tarixi və mədəni amillərin təhlilinə müraciət

etməyi zəruri hesab edirik. Milli ideyanın təşəkkülünün *birinci* mərhələsi 1828-1875-ci illəri əhatə edir. Aydındır ki, etnik oyanış Rusiya ilə bağlıdır: Şimali Azərbaycan əhalisi bu imperiyada yaşayan digər etnoslardan fərqlini anlamağa başlayan zaman İranın etnik-mədəni təsirindən, gerçəkliyin arxaik qavranılmasından azadolma prosesi başlayır. Bu zaman ölkəyə ilk alman mühacirləri gəlməyə başlayır. Əlbəttə, cəmiyyət öz tərəqqisini ziyalıların öz mədəniyyətini, ədəbiyyatını və dilini inkişaf etdirmək səyləri ilə əlaqələndirir.

Lakin M.F.Axundzadə, H.Zərdabi kimi maarifçilərin əsərlərində başqa xalqlardan öyrənməyin əhəmiyyətinin dərk edildiyi nəzərə çarpır. Buna görə də fikrimizcə, milli ideyanın formalaşması və Azərbaycan maarifçilərinin fəaliyyəti, onların digər xalqlar haqqında məlumatların yayılmasında iştirak etməsi arasında əlaqələri göstərmək çox vacibdir. Adları çəkilmiş mütəfəkkirlərdən başqa, Azərbaycanın ensiklopedik biliklərə malik olan və qabaqcıl rus mədəniyyəti mühitinə və onun vasitəsilə XIX əsr Avropa və alman mədəniyyətinə cəlb olunmuş ilk nümayəndələri Abbasqulu ağa Bakıxanovu (1794-1846), Mirzə Kazım bəyi (1802-1870) xatırlatmaq lazımdır. Onlar öz əsərlərində "Biz kimik?" məsələsini qaldırırlar. Məsələn, akademik Ramiz Mehdiyev elə bu cür də yazır ki, Şimali Azərbaycan əhalisinin etnik baxımdan oyanışı öz başlanğıcını bu görkəmli mütəfəkkirlərin fəlsəfi, tarixi və ədəbi əsərlərindən almışdır.

Məhz onların arasında ölkənin alternativ inkişaf yol və variantları barədə milli mədəniyyətin inkişafına xidmət edən diskussiyalar başlayır. Aydındır ki, o dövrdə bu, insanların yalnız kiçik bir dairəsini əhatə edirdi, onların əksəriyyəti isə hələ də buna etnik məzmun verərək özünü islam dini ilə eyniləşdirirdi. Maarifçilik fəaliyyəti, genişlənən diskussiyalar milli ideyanın *ikinci* mərhələsinə doğru aparır.

Alimlərin əksəriyyətinin onu 1875-ci ildə Bakıda "Əkinçi" qəzetinin təsis olunması ilə bağladığı bu mərhələ XX

əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. İş burasındadır ki, həmin qəzet kütlələrə maarifçilik ideyalarını çatdırır, dili dövrün müasir anlayışları ilə zənginləşdirir, savad yayır və ideyalara maraq oyadırdı. Nəcəf bəy Vəzirov, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə və s. o dövrün görkəmli ziyalılarının nümayəndələridirlər. Onlar özlərinin əsas vəzifəsini xalqı ayılmaqda görür və bütün fəaliyyəti ilə bu ali məqsədə xidmət etməyə çalışırdılar. Onlar ilk dəfə olaraq millətin hələ ki, sosiomədəni transformasiyasının, demək olar ki, ideoloji əsasını qoyurlar. Onların əsərlərində şəxsi təhsil və mədəni oyatma mövzuları da əksini tapır.

Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, *üçüncü* mərhələ 1905-1907-ci illər inqilabı ilə başlanır və 1918-ci ilin may ayında Zaqafqaziya Seyminin süqutu ilə başa çatır. Birinci Rusiya İnqilabından sonra Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni şüuruna ciddi təsir göstərmiş böyük ictimai dəyişikliklər baş verir. Bu dövrdə ilk siyasi partiyalar yaranılır, qəzet və jurnallar təsis edilir, fəal surətdə milli mənlilik şüurunun formalaşması və Avropa sivilizasiyası dəyərləri ilə tanışlıq prosesi gedir. Milli-mədəni problemlərin dərkinə meydan verərək mətbuat islamçı ideyaların nəzarətindən azad olur, türkçülük ideyaları yayılır. Müəllifin yazdığı kimi, milli ideal xarakteri alaraq türkçülük milli hərəkətə güclü təkan verir, 1917-ci ilin fevral inqilabı ərəfəsində isə ziyalılar və milli burjuaziya Azərbaycanda milli hərəkətin əsas istiqamətverici qüvvəsi mövqelərinə çıxmışdı. Həm də ki, alman mühacirləri siyasi proseslərdə fəal iştirak edir və bu, ölkənin ziyalıları və burjuaziyası tərəfindən müsbət qiymətləndirilir.

Zaqafqaziya Seyminin dağılması, tarixçilərin fikrincə, milli ideyanın formalaşmasının *dördüncü* mərhələsinin başlanmasına təkan verir. O, uzun sürmədi və 1918-ci ilin mayın sonundan 1920-ci ilin aprel sonuna qədər davam etdi. 1918-ci il mayın 28-də Müvəqqəti Milli Şuranın ilk iclasında Azər-

baycanı müstəqil dövlət elan etmək qərarına alındı. Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldı. O, çoxsaylı problemlərlə üzləşdi, o, hakimiyyəti bolşeviklərə verməyə məcbur oldu, lakin o, milli müstəqil dövlət idealını qısa müddətə həyata keçirdi. Bundan əlavə, mənşəyindən asılı olmayaraq ölkənin bütün sakinləri Azərbaycan vətəndaşı oldu. Onun parlamentində alman mənşəli vətəndaşlar da təmsil olundu.

Akademik Ramiz Mehdiyevin adı çəkilmiş kitabında sovet hakimiyyəti dövründə nələrin baş verdiyinin və milli ideyanın hansı formada mövcud olduğunun, Nəriman Nərimanovun Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün hansı səylər göstərdiyinin təhlilinə də müəyyən diqqət yetirmişdir. Fəqət bu səylər nəticə vermədi. Lakin vurğulamağı lazım hesab edirik ki, 1969-cu ildə Azərbaycan SSR-in rəhbəri olmuş Heydər Əliyev, milli məsələyə münasibətdə kommunist ideologiyasının bütün xüsusiyyətlərinə baxmayaraq millətin inkişafı problemləri və milli mənafe onun üçün həyatının mənası olduğu dövlət xadimi idi. Bu baxımdan, onun milli kadrların hazırlanması, respublikanın özliyiində əhəmiyyəti olan, özünü təmin edən sənaye-aqrar potensialının müəyyən mənada, mümkün olduğu qədər, inkişaf etdirilməsi üzrə göstərdiyi səyləri etiraf etmək gərəkdir. Burada həm dilin inkişafına (Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə), həm mədəniyyətə, həm də yaradıcı ziyalılara, elm adamlarına və s. qayğıkeş münasibət var idi. Həqiqətən bu möhtəşəm iş artıq 1993-cü ildən sonra öz bəhrəsini verdi.

Milli ideyanın formalaşması və inkişafı prosesinin *beşinci* mərhələsini alimlər xalqın siyasi oyanışı, onun SSRİ rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağın statusuna münasibətdə xəyanətkar mövqeyinin Azərbaycanda doğurduğu siyasi proseslərdə fəal iştirakı dövrü adlandırırlar. Bir çoxları ümid edirdilər ki, onların fəallaşması ədalətin zəfər çalmasına gətirib çıxara-caq və Moskvanın Dağlıq Qarabağı zorla ayırmasına imkan verməyəcək. Bununla belə, bu zaman cəmiyyətin fərqləndirici

cəhəti böhrandan çıxış yollarının axtarışındakı pərakəndəlik idi. Görünür, bu, cəmiyyətə ərazisinin bir hissəsinin itirilməsi və sonra isə döyüşlərin genişlənməsi şəraitində birlik və əzmkarlıq nümayiş etdirməyə imkan vermədi. Akademik Ramiz Mehdiyev öz əsərlərində bu kontekstdə əzmkarlıq və birliyin göstərilməsi üçün kifayət etməyən "müdafiə millətçiliyi səviyyəsi" terminini işlədir. Bununla belə, həmin dövrdə milli şüurun fəallaşması, milli ideyanın yeni şəraitdə təşəkkül tapması prosesi gedir.

Milli ideyanın formalaşmasında *altıncı* mərhələ (yanvar 1990-cı - iyun 1993-cü il) ictimai şüurun müstəqil milli dövlətin yaradılması zəruriliyini dərk edilməsi dövrü kimi səciylənir. 1990-cı ilin yanvar hadisələri, Yanvar faciəsi oyanış üçün təkan rolunu oynadı. İctimai şüurda bu dövrün özəlliyi bir də ondan ibarət idi ki, dövlət siyasətində kollektiv özünü-eyniləşdirmə formalarından biri – yalnız türk mənşəyi ilə eyniləşdirilən məhz sosiomədəni özünüidentifikasiya əsas götürülmüşdü. Bu komponent milli ideyanın yeganə məzmunu kimi başa düşülürdü və xarici və daxili siyasətdə görülən bir çox işlər yalnız bu amillə şərtləndirilmiş idi. Əhəmiyyətli dərəcədə ifadə olunmuş etnik komponentli tərkib hissəsi olan və separatçı əhval-ruhiyyəli ictimai təşkilatların fəallaşması bir çox hallarda bununla bağlı idi. Akademik Ramiz Mehdiyev hesab edir ki, "Müstəqillik Aktının" qəbul olunmasına baxmayaraq bu dövrü respublikanın müstəqillik dövrü kimi təsnif etmək çətindir, çünki o, qeyri-sabitlik və siyasi kataklizmlərlə səciylənir.

1993-cü ilin iyun ayından milli ideya tarixinin 2003-cü ildə onun qəti bərqərar olması ilə başa çatan *yeddinci* mərhələsi başlayır. Bütün bu dövr ayrılmaz surətdə məhz Heydər Əliyevin siyasəti və ideyaları ilə bağlıdır. Onun fəaliyyəti nəticəsində cəmiyyət özünü müxtəlif mədəniyyətlərdən ibarət vahid bir tam kimi dərk etməyə başladı, digər liderlər isə buna nail ola bilməmişdilər. Azərbaycan ideyası bütövlükdə Azər-

baycanda yaşayan və onu öz Vətəni hesab edən bütün qruplar üçün birləşdirici əsas oldu. Azərbaycan bir dövlət kimi öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Dövlətin inkişafının liderin müəyyən etdiyi mədəni vektorları, onun iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, indi artıq ətraf mühitlə əhəngdar qarşılıqlı təsirdə bulunmağa çalışan ictimai şüuru tədricən dəyişdirir. Müəllif öz kitabında qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev vurğulayır ki, "Azərbaycan güclü iqtisadi potensiala malik olan və özünü təmin edən ölkədir. Azərbaycan müstəqil ölkə kimi yaşamaq və uğurla inkişaf etmək qabiliyyətini artıq nümayiş etdirmişdir". Belə bir dövlət, müəllifin yazdığı kimi, milli ideyanın "ictimai inkişafın yeni mərhələsində" gerçəkləşdiriləcək yeni təzahür formaları, yeni perspektivləri üçün imkan yaradır. Mədəni identiklik, insan hüquqları, insan kapitalı məsələləri aktuallaşır. Bu komponentlər yalnız iqtisadi və siyasi inkişaf üçün deyil, həm də azərbaycanlıların özünüəyniləşdirməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Buna görə də, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev qeyd edir ki, "Azərbaycan özlüyündə əhəmiyyəti olan, güclü iqtisadi potensiala malik ölkədir. Azərbaycan müstəqil ölkə kimi yaşamaq və uğurla inkişaf etmək iqtidarını artıq nümayiş etdirmişdir". Bu cür dövlət milli ideyanın müasirləşdirilməsi üzrə yeni axtarışlar, yeni perspektivlər üçün imkan yaradır, onlar isə "ictimai inkişafın yeni mərhələsində" cəmiyyəti – onun həm özünün dəyər, mədəniyyət, dil və adət-ənənələrinə, həm də başqa xalqların dəyər, dil və ənənələrinə hörmətə əsaslanan münasibətini dəyişmədən – dəyişdirəcək. Bu ideyada, müvafiq olaraq, mədəni identiklik, insan hüquqları, insan kapitalı məsələləri aktuallaşdırılır. Bu komponentlər yalnız iqtisadi və siyasi inkişaf üçün deyil, həm də azərbaycanlıların özünüəyniləşdirməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan alimləri getdikcə daha çox yaxın gələcəkdə ölkənin hansı yollarla inkişaf edəcəyi barədə düşünürlər. Dün-

ya çətin seçim, daimi böhranlar, o cümlədən, özünüəyniləşdirmə ilə bağlı problemlərlə əlaqədar mürəkkəb vəziyyətlə üzləşmişdir. Həmrəylik, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi, insan kapitalı ölkəmiz üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır, halbuki bir çox ölkə və cəmiyyətlər onlara şəkk-şübhə ilə yanaşır və daha çox gücə arxayındırlar.

Bu günümüzü necə başa düşdüyümüz, yaxın gələcəkdə nə kimi məqsədlərimizin olacağı haqda suallar həm fəlsəfə, həm də digər elmlərdə maraq doğurur. Prinsipcə, fəlsəfə-siyasət, iqtisadiyyat, tarix və mədəniyyət problemlərini araşdırarkən nəinki bizim bu günümüzü görmək, hətta onun gələcək inkişafının konturları və perspektivlərini müəyyən etmək iqtidarındadır. Bir çox Azərbaycan alimləri, hazırda və gələcəkdə qarşımızda duran məsələlər barədə düşünərkən, aşağıdakı anlayış və məqsədləri elmi dövryyəyə daxil edirlər: modernləşmə və innovasiya iqtisadiyyatı, kreativ şüur, kreativ iqtisadiyyat, kreativ sinif, kreativ elita və s. bizim gələcəyimizdir. Əlbəttə, bu anlayışların ictimai təcrübədə tam təcəssümünü tapacağı ilə bağlıdır.

Amma aydındır ki, Azərbaycanın indisi və gələcəyi keçmişimizdə olan və tariximizin erkən mərhələlərində çağırışlara cavab verməyə imkan yaradan dəyərləri müəyyən etmək və bu gün onları yeni tərzdə mənalandırmaq (bərpa etmək) bacarığımızdan asılıdır. Tarixi yaddaş keçmişdə nəyin və necə baş verdiyi haqda təsəvvür deyil, çünki bu halda o, alman filosofu Nitsşenin hesab etdiyi kimi, indiki zamanda fəaliyyəti iflic edə bilər. Ona görə də bu yaddaş daha nəyi isə ehtiva edir. Bizim fikrimizcə, yaddaş dəyərlər və yeniliyə, mədəni quruculuq və kreativliyə fəal münasibətlə bərkidilməli, gücləndirilməlidir. Elmilik həm yaddaşa, həm də hər bir cəmiyyətin tarixinin fəlsəfi tədqiqinə münasibətdə ifadə olunmalıdır. Əslində, elə məhz bunlar əsas çağırışlardır: Azərbaycan sözün müasir mənasında öz dövlətini qoruyub saxlamalıdır, yəni o, innovasiya iqtisadiyyatına, kreativ şüura malik elitanın üstünlük təşkil et-

məsinə əsaslanmalıdır və bu, postsənaye iqtisadiyyatı və cəmiyyətinə keçməyə imkan verəcək.

Amma kreativ şüur və innovasiya dəyərlərə, milli mədəniyyətə etinasızlıq demək deyil. Gənclərimiz fəal, savadlı, bilikli, enerjili və vətənpərvər olmalıdır ki, dövlətimiz global qeyri-sabitlik və geosiyasi məkanımızda idarəolunan xaos yaradılması üzrə müxtəlif ssenarilərin reallaşdırıldığı bir şəraitdə öz inkişaf xəttini saxlasın.

Ulu öndər Heydər Əliyevin keçən əsrin 90-cı illərində etdiyi seçim müasir Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirmişdir. Onun həyata keçirilməsi üçün ölkəmiz mədəni sıçrayış etməyə çalışır. Amma bu yol bizim öz yolumuzdur və biz onu mənəvi, insani resurs və intellektual potensialımıza müvafiq surətdə, ölkəmizdə yaşayan xalqlara hörmətli münasibəti saxlamaqla, onları səfərbər etməyi bacarmaqla keçməliyik. Azərbaycanı 2004-cü ildən səciyyəvləndirən inkişaf vektorunu qoruyub saxlamaq çox vacibdir.

İntensiv surətdə yenilənmə, innovativ iqtisadiyyatın yaradılması və yeni, aparıcı məhsuldar sinfin formalaşdırılması üçün imkanlar bu gün həmişəkindən daha çoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox inkişaf etmiş dövlətlər öz inkişafı üçün innovasiya, postsənaye iqtisadiyyatını – onunla siyasət arasında paritet yaradaraq, bəzən demokratik təsisatların inkişafına diqqət yetirməyərək – inkişaf etdirməyin vacib olduğunu qəti etmişlər. Elə ölkələr də var ki, böyük dövlətləri demokratiya ilə eyniləşdirərək onların göstərişlərinə əməl edir. Demokratiya isə yalnız siyasət deyil, o həm də mədəniyyətdir, başqalarına yanaşma, münasibət göstərmə mədəniyyətidir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin strateji kursunu davam etdirərək və yaradılmış sosial-iqtisadi bazaya əsaslanaraq Prezident İlham Əliyev zamanın yeni çağırışlarına cavab verməyə başladı, bu isə sənaye cəmiyyəti problemlərini sürətlə həll etmək və postsənaye (informasiya) cəmiyyəti quruculuğuna keçmək de-

məkdir. Eyni zamanda, Prezident cəmiyyətin bütün sahələrinin yenilənməsinə çalışır. Demək olar ki, onun yanaşması Azərbaycanın inkişaf yollarının innovasion dərkinin daimi axtarışdır. Bu kontekstdə Azərbaycan filosoflarının modernləşmə nəzəriyyəsini dərinlən tədqiq, onun müxtəlif mərhələlərinin təhlil və keçmişin cəmiyyətin müasirləşdirilməsinə kömək edə bilən fenomenləri xüsusiyyətlərinin dərk etməsi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin qloballaşma şəraitində milli ideya və ideologiyanın dövlət müstəqilliyi və milli dəyərləri təmin etməyə imkan verəcək bir sıra prinsiplərini təqdim edilir.

Nəhayət, Azərbaycanın milli ideya fəlsəfəsi, azərbaycançılıq haqqında və alman köçkünlərinə münasibətin bizim üçün əhəmiyyətinin yalnız tarixi kontekstlə məhdudlaşmadığı barədə. Hərçənd aydındır ki, söhbət azərbaycanlı ruslar və ya yəhudilər haqqında da gedə bilər. Azərbaycanlılar həmişə bundan çıxış etmişlər ki, burada yaşayan bütün insanlar xalqımızın, mədəniyyətimizin, ənənə və adətlərimizə şərik olan ayrılmaz hissəsidir. Məsələn, alman köçkünləri dilimizi bilir və ənənələrimizə hörmətlə yanaşırdılar, şəhər və kəndlərimizin abadlaşdırılmasına çox dəyərli töhfələr vermişlər. Amma bütün bunlar keçmişdə qalmamalıdır və bizim vəzifəmiz ondan ibarətdir ki, bu əlaqələr kəsilməsin, bizə və almanlara faydalı surətdə davam etdirilsin. Bizim bu əlaqələrin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi yolları barədə düşünməyimiz əbəs yera deyil ki!

Bizim fikrimizcə, bunun üçün iki əsas istiqamət vardır: birincisi, köçkün almanlara, hansı səbəblərdənsə Azərbaycanı tərk edənlərlə maraqlanmaq, onlarla əlaqə qurmaq lazımdır. Və bu istiqamətdə ölkəmizdə xeyli işlər görülür. İkincisi, alman mədəniyyətinə, elminə, fəlsəfəsinə xüsusi diqqət yetirməli. Bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilib, amma daha çox işlər görmək lazımdır.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfə, milli ideya, multikulturalizm və köçkünlərə münasibət mövzuları arasında-

kı əlaqələr postsovet məkanında və Qərb fəlsəfəsində heç də hamı tərəfindən birmənalı surətdə başa düşülmür. Lakin fəlsəfə yalnız elm deyil, o həm də cəmiyyətin dünyagörüşü, mədəniyyətidir. Ona görə bizimlə keçmişdə baş vermiş və bu gün baş verən hər bir şey fəlsəfi tədqiqatların obyektidir. Xüsusilə, söhbət xalqların qarşılıqlı münasibətləri, mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqu kimi incə, bəzən isə gərgin məsələlərdən gedəndə. Bir mövzu olaraq milli ideya və ya fəlsəfə və milli ideologiya bizim üçün o qədər adiləşib ki, bəzi filosoflarımız fəlsəfənin elə məhz ideologiya, dünyagörüşü olduğuna əmin-dirlər. Fəqət burada başa düşülməsi lazım olan bir hədd vardır. O, ilk növbədə, ona görə vacibdir ki, söhbət mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirindən gedir, bu isə yalnız ideologiyaya deyil, həm də fəlsəfəyə aid məsələdir.

Fəlsəfə, özünəməxsus şəkildə olsa da dünyanı dərk etmə formasıdır, o, həmçinin bu və ya digər xalqın milli ideyasını, onun başqaları ilə əsl münasibətlərini də – sonuncular daha yaxşı, kamil, insaniyyətli və hətta faydalı olsun deyə – dərk edir. İdeologiya isə konseptual formada tərtib olunmuş təsəvvür, anlayış və ideyalar sistemidir və əlbəttə, bununla filosoflar məşğul olur, amma onların müxtəlif siyasət, mədəniyyət və ictimai həyat subyektlərinin mənafeyi, dünyagörüşü və ideal-larının ifadəsi ilə bağlı olaraq qəbul etdiyi şəkildə. İdeologiya fəlsəfənin verdiyi suallara cavablardır, buna görə də o, sualları ehtiva edir, lakin o həm də məqam, məkan və zamanla, şəraitlə, ictimai şüurun cavabı qavramağa hazır olması ilə müəyyən edilir. Milli ideologiyanın tarixi və mədəni kontekstlə qırılmaz əlaqəsi də elə məhz ideologiyanın bu xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Fəlsəfəyə nəzəri refleksiya xasdır, hər bir filosof bunu özünə xas olan tərzdə həyata keçirir, amma onların hamısı dünyanı dərk edirlər. Onu aləmin, o cümlədən ideyalar, ideologiyalar, millətlər, mədəniyyətlər dünyasının mahiyyəti barədə suallar verərək dərk edirlər, ideologiya isə onları, əlbəttə, biliklərə

əsaslanaraq cavablandırır. Başqa sözlə, cavab verməmişdən əvvəl, cavablandırılmalı olan suallar üzərində düşünmək lazımdır. Fəlsəfənin müxtəlif və çoxşəkilli olması onun xüsusiyyətini təşkil edir, o, xüsusi idrak formasıdır. Elm, din onun yalnız ona xas olan sualları vermək qabiliyyətini əvəz edə bilməz. Elm müşahidə olunan obyektlərlə, fəlsəfə isə, hər halda, ruhun obyektiv və intersubektiv hallarının münasibəti sahəsi ilə məşğul olur.

Din isə hər an bilikdən üz döndərə bilər, İlahi həqiqət onun üçün hər şeydən üstündür. Bu müxtəliflikdə filosofların öz orijinallığını itirməyərək bir çox əsrlər və sərhədlərdən sonra təkrarlanan düşüncələrindəki (Platon və Haydegger) və ya bir ölkə və bir əsrin filosofları öz dövrünün ruhi, mənəvi çağırışlarının xüsusiyyətləri barəsində düşünərkən fikirlərindəki oxşarlıq (klassik alman fəlsəfəsi, marksizm fəlsəfəsi, modern fəlsəfəsi və s.) üçün də yer vardır.

Bütün çoxşəkilliyinə baxmayaraq, fəlsəfə həm də milli mədəniyyətə və ya, əgər Hegeli xatırlasaq, mədəniyyətin, milli ideyanın özünüdərkinə üzvi surətdə daxildir. Burada bizim üçün bir çox sual meydana çıxır, yəni: fəlsəfənin çoxşəkilliyi və milli mədəniyyət, tarix və mədəniyyət və s. arasında hansı münasibətlər vardır?. Nəzərə almaq lazımdır ki, fəlsəfə bilavasitə özü və ya dolaylı yolla, ideologiyanın vasitəsilə millətlərin özünüeyniləşdirməsinin formalaşması və inkişafında iştirak edir. Bu məsələ təkcə fəlsəfənin dilində, şübhəsiz, bu prosesləri müəyyənləşdirən mövzusunda deyil, həm də ondadır ki, o (fəlsəfə), cəmiyyətin mənəvi həyatının tərkib hissəsidir.

İndi isə milli ideologiyanın nə olduğu və hansı suallara cavab verməli olduğu barədə. İlk növbədə, XX əsr ərzində iki dəfə kollektiv şəkildə Avropa ictimai fikrində "fəlsəfənin sona yetdiyi" və "ideologiyanın sona yetdiyi" elan olunmuşdur. Birinci dəfə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra nasizm və onun totalitar ideologiyasının iflası ilə bağlı olaraq, ikinci dəfə isə Sovet İttifaqının süqutundan sonra. Qərbdə postmodern döv-

ründə az adam onun haqqında düşünür, hərçənd “yenidən ideologiləşdirmə” və “ümumi rifah dövləti” mərhələləri də olmuşdur. Lakin ona olan ehtiyac qalmaqdadır və kitabın müəllifi onu qloballaşmanın müasir mərhələsi ilə, yalnız onun köməyi ilə cəmiyyətin yeni çağırışlarına cavab verə biləcəyi milli dövlətin inkişaf etdirilməsi zəruriliyi ilə əlaqələndirir. Təbii ki, bu, ayrıca bir mövzudur, fəqət postsovet məkanı üçün o, ümumiyyətlə, son dərəcə aktualdır, çünki bu məkan dövlətləri üçün qloballaşma və müstəqil milli dövlətlərin təşəkkül tapma prosesi eyni bir vaxta düşdü.

Suveren dövlətin formalaşması ideologiya olmadan mümkün deyil. Başqa məsələdir ki, bu məsələlər üzərində düşünərkən, ifratçılıq təhlükəsindən qaçmaq üçün XX əsr ideologiyalarının, tənqidi mövqelərin və s. bu xüsusda təcrübəsini nəzərə almaq lazımdır. Fəlsəfədən fərqli olaraq, ideologiya üçün birliyə say göstərmək, əksinə, zəruri olur. İdeologiya cəmiyyətin inkişafının məqsəd və vasitələrinə dair, başqalarının bunda hansı rol oynadığı haqqında suallara imkan daxilində dəqiq cavab verməyə çalışır. Müxtəlif mədəniyyətlərdə o, eyni ilə fəlsəfə kimi, cavab verməli olduğu fərqli mədəni çağırışlarla üzləşir. Müasir şəraitdə əsas çağırışlardan biri başqalarına münasibət məsələsi (multikulturalizm), təhlükəsizlik və tolerantlıq, dialoq qurmaq bacarığından ibarətdir.

Özünün ən yaxşı nümunələrində ideologiya özündə fəlsəfi konsept daşıyır, onu ifadə edən ideoloq isə cəmiyyət, qrup və s. üçün başa düşülən olmaq şərti ilə sualın dərk edilməsindən ona cavabın ifadə edilməsinə keçməyə çalışır. Müasir Azərbaycan fəlsəfəsində fəlsəfə və ideologiyanın bu cür sintezini öz əsərlərində akademik Ramiz Mehdiyev həyata keçirir. O, əsərlərində həm milli ideya, ideologiya, multikulturalizm, qloballaşma dövrü dövlətinin nə olduğu barədə düşünən və həm də eyni zamanda, bizim şəraitdə milli ideologiyanın necə olmalı olduğu, onda güclü lider, mədəniyyət, dil və dəyərlərin hansı rol oynadığı haqda suallara cavab ifadə

edən filosof kimi çıxış edir. Bu ideologiya, onun fikrinə, zamanımızın ən mühüm məsələlərinə cavab verərək ölkə vətəndaşlarını onların etnik, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq birləşdirməlidir. Bu məsələyə o, özünün cəmiyyətə hansı istiqamətdə irəliləmək lazım olduğunu anladan düşüncələrində dəfələrlə müraciət edir.

O, ölkənin qloballaşma şəraitində müasir milli ideologiyasının nəzəri cəhətdən yoxlanılmış konseptini verir, belə bir ideologiyanın köməyi ilə milli dövlət və cəmiyyəti inkişaf etdirən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin və ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rolunu göstərir. Ona milli ideologiyanın cəmiyyətin inkişafına açıq olması üçün informasiya inqilabı şəraitində necə olmalı olduğu barədə sual da maraqlıdır. Elə məhz bu yolla sual-cavab sisteminin köməyi ilə Azərbaycan millətinin milli identiklik, milli və mədəni özünüdərkinin başa düşülməsində ənənə və nəzəriyyənin formalaşmasına təkan verən fəlsəfi-ideoloji konsept yaradılır.

Bu məsələlər üzərində düşüncələr bizi fəlsəfə və ideologiyanın qarşılıqlı münasibətlərinin dərk olunmasında bir sıra aktual məsələlərin qeyd edilməsinə doğru aparır: birincisi, onlar mədəniyyətin bir hissəsidir və ona görə də eyni bir dövlət ərazisi vətəndaşlarının ümumi mənsubiyyətinin yaradılması və onlar tərəfindən dərk olunmasına kömək etməlidir. Bu, təkcə bu gün burada yaşayanlara deyil, həm də vaxtilə burada yaşamış adamların hamısına aiddir. Fəlsəfə, əlbəttə, ideologiya və ideoloji prosesini daha çox konseptual baxımdan "araşdırır", ideologiya isə bu ideyaları retranslyasiya edir, xalqın mədəniyyəti, tarixi, bu günü, nəzərdə tutulan məqsədləri və gələcəkdə onun cəmiyyətə konsolidasiyası vasitələri haqqında sabitləşmiş bilik verir.

İkincisi, ideologiyayı yalnız fəlsəfə deyil, həm də sosiologiya, kulturologiya, tarix, politologiya tədqiq edir. Hazırda onlar ictimai elmlərdən başqa digər sahələrdən olan biliklərdən də istifadə edir. Amma qalan elmlərin öz anlayış, fakt və

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun elmi işlər üzrə
direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, fəvqəladə və səlahiyyətli səfir*

Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət quruculuğu

1990-cı ilin iyulunda ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana qayıdışı, təqiblərə məruz qalıb Bakıdan Naxçıvana getməsi ilk növbədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının qorunması, onun düçar olduğu burulğandan və düşmən təcavüzündən xilas edilməsində həlledici rol oynadı. İkinci tərəfdən, Heydər Əliyevin Naxçıvanda kütləvi ümumxalq məhəbbəti ilə qarşılınması, böyüklü-kiçikli yüzrlərlə gəncin, cavanın, qocanın onun görüşünə gəlməsi, ona ümid və pənah yeri kimi baxması, dualar edib “xalqı bu bələdan qurtarmasını” istəməsi Heydər Əliyevin mübarizə əzmini daha da artırdı, çiynlərinə düşən ağır və məsuliyyətli vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəlmək üçün ona qüvvət verdi. O dövrdə Naxçıvanda yaranmış çox mürəkkəb vəziyyətə baxmayaraq, qeyd edilməlidir ki, ölkəmizdə demokratik dövlət quruculuğunun ilk və qətiyyətli addımları Heydər Əliyev tərəfindən məhz Naxçıvanda atıldı,

Hələ Naxçıvan MR Ali Məclisinin sırası deputatı olanda belə, o, rəhbər idi. Müdrik zəkasının, dönməz iradə və qətiyyətinin gücü ilə Ali Məclisin işinə istiqamət verir, millət vəkillərini və Naxçıvan ictimaiyyətini qarşıdakı inqilabi dəyişikliklərə hazırlayırdı. Heydər Əliyev deyirdi: “Naxçıvanın qədim dövlətçilik tarixi vardır. Bu Azərbaycanın dövlətçilik tarixidir”. Bütün xalq Heydər Əliyevi dəstəkləyirdi, lakin Naxçıvan Ali Məclisinin deputatları arasında həm kommunistlərdən, həm də xalq cəbhəsi üzvlərinin ifratçılarından onun əleyhinə çıxış edənlər çox idi. Moskvanın diqtəsi ilə hərəkət edən Azərbaycanın kommunist rəhbərliyini dəstəkləyənlər-

məlumatlarını lazımi şəkildə sala bilməsi üçün fəlsəfənin anlayışların, onların qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin məntiqini müəyyən etməkdən ibarət funksiyasını yerinə yetirməsi zəruridir. Əks halda, bu problemlərin təhlili qüsurlu olacaqdır. Aydın ki, etnos, millət, milli dövlət kimi əsas anlayışların yenidən və ya başqa cür dərk olunmasına qayıtmaq gərəkdir.

Üçüncüsü, bizə birliyin köklərinin uzaq keçmişdə ola bilirdi və onun bu yaxınlarda fəlsəfi tədqiqat predmeti olduğu ilə bağlı yaranan fərqlər haqqında ideyanı ciddi araşdırmaq lazımdır. Bu məsələdə tarixiliyin prioritet təşkil etməsi millət və milli ideologiya anlayışlarını daha da dəqiqləşdirilməmişdir. Onu da qeyd etmək ki, bu anlayışın fəlsəfədə müxtəlif təriflərinin olması və ya onların çoxmənalılığı heç də o demək deyil ki, onlara laqeyd yanaşmaq olar. Ən azı, etnoslar və millət, etnik tarix və milli tarix, etnik dövlət və milli dövlət anlayışları arasındakı ümumi olanı və fərqləri görmək lazımdır. Fərqləri görmək onlar arasında əlaqələri qırmaq demək deyil. Millət, bizcə, dövlət və cəmiyyətin, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələr, mədəniyyət və tarixin, yaddaş və mənəviyyətin, əxlaqın dialektik vəhdətidir. Bununla yanaşı – bu, insanların mülki-hüquqi birliyi. Buradan aydındır ki, milli ideologiya ümumi milli mənlilik şüurunun, mədəniyyətin və vətənpərvərliyin təşəkkülü və tərbiyəsinə kömək edərək dövlətin möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Dördüncüsü, tariximizdə müxtəlif etnoslar və mədəniyyətlər iştirak edib və bu, keçmişimizin bir hissəsidir. Onların tariximizdə iştirakı tədqiqat obyektidir, ona görə də bizim keçmiş haqqında biliklərimiz dəyişkəndir, dərinləşə, dəqiqləşdirilə, inkişaf edə bilər. Gələcək haqqında da biliklərimiz dəyişkəndir, lakin Azərbaycanda yaşayanlar üçün ümumi tale anlayışı, vətəndaşlar üçün, ona görə də milli ideologiya, fəlsəfə və mədəniyyət üçün də prioritet təşkil edir.

in müqaviməti güclü idi. Buna baxmayaraq, Heydər Əliyev dərhal bütün demokratik qüvvələrin qəbul etdiyi bir rəhbərə çevrildi. Kommunist deputatların da bir çoxu Mərkəzin xofundan qurtula bilib Heydər Əliyevin demokratik quruculuq tədbirlərinin tərəfdarlarına çevrildilər. Heydər Əliyevin 1991-ci ilin ortalarında Sovet hökumətinin rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı ədalətsiz siyasətini kəskin tənqid etməklə, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını nümayişkarənə şəkildə tərk etməsi hələ də “bəlkə də qaytardılar” düşüncəsi ilə yaşayan Ali Məclisdəki keçmiş rəsmi şəxslərin və məmurların bir çoxunun mövqeyinin dəyişməsinə səbəb oldu.

Xalqın dərin inam və güvən bəslədiyi Heydər Əliyev yekdilliklə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçildi. Bu, yaqın ki, Azərbaycan seçicisinin indiyə kimi heç bir zaman göstərmədiyi seçki coşqusu ilə baş verdi. Xalq öz pənah yeri sandığı şəxsiyyətə yüksək siyasi kürsü, geniş fəaliyyət meydanı verməklə ondan da imdad gözləyirdi. Heydər Əliyevə xalqın yeganə rəhbəri və xilaskarı kimi baxan Naxçıvan əhalisinin iradəsi ilə 3 sentyabr 1991-ci il tarixində Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilməsi isə, Azərbaycan dövlətçiliyinin ilk atributlarının qəbulundan tutmuş, köklü inqilabi islahatlar da daxil olmaqla, müstəqilliyə aparan yolun və vasitələrin müəyyən edilməsini həmişəlik şərtləndirdi (1). Bu, Heydər Əliyev yolu idi. İllər sonra, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının təkidli tələbi və yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaqda aciz qalan o zamankı hakimiyyətin ısrarlı xahişi ilə Bakıya getdikdən sonra Naxçıvan MR Ali Məclisinə deputat seçkiləri zamanı seçki platformasında sonra Ali Məclisin rəhbəri olacaq Vasif Talıbov öz seçki platformasının qayəsini ümumiləşdirib bir cümlə ilə deyəcəkdi: “Bu Heydər Əliyev yoludur”.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçilməsi ilə müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi quruculuğuna başlandı. O zaman üçün ən ümdə və aparıcı vəzifə Muxtar Res-

publikanın işğalçı Ermənistanın getdikcə genişlənən təcavüzündən qorunması idi. 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi zaman Heydər Əliyev həm Naxçıvanı erməni işğalından qorumaq, həm də müstəqilliyinin kövrək addımlarını atmaqda olan, lakin sərişsiz və dəyanətsiz rəhbərlərin, yad xarici qüvvələrin təzyiqi altında az qala hər şeyi itirmək təhlükəsi ilə üzləşən Azərbaycan Respublikasını fəlakətdən qurtarmaq üçün yollar axtarırdı. Eynilə 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi tarix təkrar olunurdu. Müstəqillik qazanmış ölkəmiz yenə də bir sıra bölgələrini erməni işğalından qoruya bilmirdi. Ermənilər tərəfindən şosse və dəmiryolu bağlanan, elektriki, qazı, telefon rabitəsi kəsilən, yeganə hava yolu da təhlükələrdən xali olmayan Naxçıvan tam blokada şəraitində ən ağır günlərini yaşayırdı. Dondurucu qış gecələrində bu Ali Məclisin ikinci mərtəbəsindəki soyuq iş otağında, neft lampası işığında Heydər Əliyev bütün Azərbaycan xalqını işığa çıxarmaq üçün çalışırdı. Lakin bu fətin vəzifəni yalnız şəxsiyyətinin nüfuzu və diplomatiyasının gücü ilə həyata keçirmək mümkün deyildi. Dövlətçiliyin ən vacib və birinci dayağı olan nizamlı milli ordusuz nə dövləti qurmaq, nə də onu qorumaq olardı.

Məhz Heydər Əliyevin zakası və Sovet idarə sisteminin bütün incəliklərini bilməsi nəticəsində və əlbəttə, Sovet İttifaqının ən müxtəlif sahələrinin rəhbərləri arasında qazanmış olduğu nüfuz sayəsində Naxçıvan MR ərazisindəki Sovet ordusu hissələrinin nizamlı şəkildə, necə deyirlər təntənə ilə yola salınması, onların və ailələrinin yola düşməsi üçün bütün lazımı şəraitin yaradılması, bir sözlə, Rusiyanın yüksək rəsmiləri ilə düzgün münasibət formalaşdırılması elə bir imkan yaratdı ki, həmin hərbi hissələrin döyüş texnikası və silahlarının böyük əksəriyyətinin Naxçıvan hakimiyyətinə verilməsi təmin edildi. Bu məqsədlə Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Dövlət hərbi qurumu - Naxçıvan Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və Sovet hərbi hissələrinin texnika və

silahları həmin quruma təhvil verildi (2, s.480). Beləliklə, Naxçıvanın müdafiəsinin təmin olunması üçün ən zəruri addımlar atılmağa başlandı. Bir çox könüllü peşəkar hərbiçilər Heydər Əliyevin çağırışlarına vətənpərvərliklə səs verdilər. Burada qeyd etmək lazımdır ki, hələ Sovet hakimiyyəti illərindən Heydər Əliyev Sovet ordusunda azərbaycanlı milli zabıt kadrının çox az olduğunu görərək, bu sahədə sistemli uzaqgörən tədbirlər həyata keçirmiş, sanki bir zaman müstəqil dövlətçiliyə xidmət edəcəklərini planlamışdı.

Təəssüf ki, Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyi naminə atdığı addımlar Bakının kommunist rəhbərliyi zamanında olduğu kimi, müstəqil hökumətin rəhbərliyindəki ayrı-ayrı şəxslər və qurumlar tərəfindən kəskin müqavimətlə qarşılanırdı. Lakin heç bir qüvvə Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçiliyimiz naminə məqsədyönlü fəaliyyətinin qarşısını almağa qadir deyildi.

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən Ali Məclisin sessiyasında Muxtar Respublikasının adından "sovet sosialist" sözlərinin çıxarılması və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç rəngli, ay-ulduzlu bayrağının iclas salonuna gətirilib sovet bayrağını əvəz etməsi müstəqil dövlətçiliyin bərqərar edilməsi yolunda ilk addımlar sayıla bilər. Ali Məclisin həmin iclasında keçirdiyimiz həyəcanlı anlar bu dəfəki istiqlalımızın uzun ömürlü olacağından xəbər verirdi. Sonralar Azərbaycanın Prezidenti olduğu zaman Heydər Əliyev deyəcəkdi: "Azərbaycanın istiqlalı əbədidir, dönməzdir". Heydər Əliyev Azərbaycanın Ali Soveti sədrinin müavini kimi parlamentin iclaslarında ölkəmizin düşdüyü ağır ictimai-siyasi və iqtisadi böhrandan çıxış yollarını göstərər, Azərbaycan torpaqlarının işğalına rəvac verən M.Qorbaçov hakimiyyətini və onun diqtəsi ilə hərəkət edən Azərbaycan rəhbərliyini qətiyyətlə ittiham edirdi. O, yeni ittifaq adı ilə SSRİ-ni dirçəltmək cəhdlərini qətiyyətlə rədd edərək deyirdi: "Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin heç bir

şərt qoymadan əleyhinəyəm. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır"(3,s.172).

Heydər Əliyevə dərinə inanar, onun müstəqillik ideyalarını dəstəkləyən Naxçıvan əhalisi elliklə həmin ittifaqa dair ölkə referendumuna getmədi, müstəqil dövlətçilik yolunu seçdi. Heydər Əliyevin iradəsi ilə Kommunist Partiyasının Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı strukturlarının ləğv edilməsi, 8 sentyabr 1991-ci ildə Azərbaycanda keçirilən prezident seçkisinin boykot edilməsi barəsində Naxçıvan Ali Məclisinin qərarları bütün Azərbaycana bənzər addımların atılması üçün cəsarətli çağırışlar idi.

1990-cı ilin 20 yanvarında Qorbaçov hakimiyyətinin Bakıda, erməni işğalçılarının Xocalıda törətdiyi kütləvi qırğınlara hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və Naxçıvan MR Ali Məclisində bu hadisələrlə əlaqədar qərarlar qəbul edilməsi, Xocalı faciəsinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırımı siyasəti olduğunun dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması o zaman çox zəruri və cəsarətli addımlar idi.

Heydər Əliyevin uzaqgörən və məqsədyönlü addımlarından biri də qonşu ölkələrin rəhbərləri ilə təmasa keçərək Naxçıvan MR əhalisini iqtisadi fəlakətdən qurtarmaq idi. Xalq cəbhəsi hakimiyyəti nə qədər qısqanclıqla yanaşsa, müxtəlif vəsaitlərlə inane olmağa çalışsa da, elə Azərbaycan dövlətinin ilk xarici siyasət addımları da Naxçıvanda atılırdı. Heydər Əliyev Ali Məclisin deputatlarına, alimlərə, jurnalistlərə təkidlə Naxçıvanın yaxın tarixini, Moskva və Qars müqavilələrini öyrənməyi tövsiyə edirdi. Əvvəlki tarixi təcrübələri nəzərə alaraq ölkəmizin bu qədim güşəsini qoruyub saxlamaq üçün Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə həmin ölkələrin dövlət başçıları səviyyəsində görüşlər keçirir, sənədlər imzalayırdı və qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olurdu (2, s.657) Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və yorulmaz səyləri ilə Qars müqaviləsi Türkiyənin və Azərbaycanın siyasi

gündəminə çıxarıldı. Türkiyənin prezidenti Süleyman Dəmirəl Naxçıvana gəldi, Araz çayı üzərində Naxçıvan Muxtar Respublikasını, beləliklə də Azərbaycanı Türkiyə ilə bir-birinə bağlayan Ümid körpüsü açıldı (2, s.639). Heydər Əliyev İran prezidenti Həşemi Rəfsəncaninin dəvəti üzrə Tehrandə səfərdə oldu, blokadada olan Muxtar Respublikaya nəfəs verildi. Bakıda bütün bunları qısqançlıqla izləyən, hətta əngəllər yaradan qüvvələrə məhəl qoymayan Ulu öndər öz diplomatik tədbirləri ilə erməni işğalçılarını da Naxçıvana təkrar həmlə etməkdən çəkirdi. Bütün bu müdrik addımlar olmasaydı, 1918-1919-cu illərdəki erməni işğalı təkrar ola bilərdi, o illərdə olduğu kimi Azərbaycan dövləti Naxçıvan bölgəsinin qorunmasında aciz qala bilərdi.

Heydər Əliyev müstəqil dövlətçilik quruculuğunda ilk və ən vacib addım kimi daxili siyasi sabitliyin bərqərar edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Xüsusilə də, 1990-cı ilin Sovet rəhbərliyinin əli ilə törədilən qanlı 20 yanvar hadisələri, o zamanki Azərbaycan rəhbərliyinin xalqa zidd siyasəti, sonrakı illərdə isə hakimiyyətdaxili çəkişmələr və milli maraqların ayrı-ayrı şəxslərin və qrupların maraqlarına qurban verilməsi, Azərbaycan cəmiyyətində bu cür siyasətlərə qarşı çıxan qüvvələr də doğurmuşdu, 1980-ci illərin sonlarında coşqun dağ selinə bənzəyən vətəndaş həmrəyliyindən və ümummilli təəssübkeşlikdən 1993-cü ilin əvvəllərində əsər-əlamət qalmamışdı. Naxçıvan MR-da qarşı duran tərəflər: kommunistlər və cəbhəçilərin bir-birinə inam və etimadı yox idi. Bakının dəstəyi ilə Muxtar Respublikada xalq cəbhəsinin hakimiyyətini təmin etməyə cəhdlər göstərilirdi. Lakin Heydər Əliyev müxtəlif və əks mövqeli vətəndaşları Azərbaycan dövlətçiliyi və milli maraqlar naminə birləşdirməyə və vahid istiqamətdə yönəltməyə nail oldu. Ali Məclisin sədri seçilərkən Naxçıvan xalq cəbhəsinin iki aparıcı fəalının da Ali Məclis sədrinin müavinləri olaraq seçilməsini təklif etdi, beləliklə, Ali Məclisin rəhbərliyində keçmiş kommunistlərin və cəbhəçilərin nümayəndələri təmsil olundular.

Xalq cəbhəsinin bir çox vətənpərvər və peşəkar təmsilçiləri müxtəlif icra strukturlarında məsul vəzifələrə irəli çəkildilər, nəticədə Naxçıvan MR-da vətəndaş həmrəyliyi bərqərar oldu, bu da həm MR-nın erməni təcavüzündən qorunmasında, həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin ilkin addımlarının Naxçıvanda atılmasına şərait yaratdı.

Ali Məclisə rəhbərlik etdiyi zaman öz çıxışları, bəyanatları, tövsiyələri, öyüd-nəsihətləri, çox zaman da öz şəxsi nümunəsi ilə Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək kadrlarını da hazırlayırdı. Bu gün həmin illərin Heydər Əliyev məktəbini keçən bir sıra şəxslər həm Naxçıvan MR-da, həm də Azərbaycan dövlətinin müxtəlif hakimiyyət qurumlarında və tənimizə şəərəflə xidmət edirlər.

Heydər Əliyevə qarşı bir neçə dəfə puç olmuş çevriliş cəhdləri edən o zamankı ölkə hakimiyyətinin bəzi nümayəndələri hətta onu Naxçıvan MR rəhbərliyindən uzaqlaşdırmaq niyyəti ilə Naxçıvan MR-nın muxtar respublika statusunu ləğv etməyi, bununla guya Azərbaycan Respublikasının unitarlığını təmin etməyi irəli sürürdülər (4, s.38). Hakimiyyət nümayəndələrinin bu cəhdləri ulu öndər tərəfindən qətiyyətlə rədd edildi, Ali Məclisdəki müzakirələrdə bu kimi iddiaların Azərbaycan dövlətçiliyinə zərər vurduğu, muxtar respublika statusunun Naxçıvanın xilas yolu, təhlükəsizliyinin təminat yolu, inkişaf yolu olduğu vurğulandı. Heydər Əliyev ondan qat-qat aşağı səviyyədə duran opponentlərinə 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinin Naxçıvanla əlaqədar maddələrini oxumağı tövsiyə edərək, əksinə Muxtar Respublikanın konstitusiyon statusunu daha da genişləndirməyi, MR-nın erməni hərbi təcavüzündən qorunması və blokada şəraitində torpaqların və xalqın etibarlı mühafizəsini təmin etmək üçün qonşu ölkələrlə əməkdaşlıq edilməsinin zəruriliyini ortaya qoyurdu.

1990-cı illərin əvvəllərindən ölkədə başlayan hakimiyyət böhranı bu və ya digər şəkildə 1993-cü ilin 15 iyun tarixinədək davam etdi və qeyd edilməlidir ki, məlum xarici təsirlərlə ya-

naşı, daxili xalqa ziddi qüvvələrin də müstəqilliyin ilk və çətin illərində təxribatçı fəaliyyətləri, kənardan qızıqdırılıb dəstəklənən bölücülük, ayrıncılıq hərəkətləri, millətin və dövlətin taleyinə hakimiyyətdəki müəyyən qüvvələrin biganəliyi ölkəmizi dərin uçurumun bir addımlığına gətirib çıxarmışdı. Daxili çəkişmə və ziddiyyətlər, hakimiyyətdaxili şəxsi və qrup mənafeələrinin toqquşması şəraiti daha da çətinə salmış, xalqı və dövləti çıxılmaz bir xaosa sürükləmişdi. Artıq başlanmış vətəndaş qarşıdurmasının qarşısı dərhal alınmasaydı, ölkəmizin bir neçə yerə parçalanmasına, nəticədə dövlət müstəqilliyinin itirilməsinə gətirib çıxaracaq vətəndaş müharibəsi qızısaçaqdı. Belə bir mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə Heydər Əliyevin Naxçıvandan Bakıya gəlişi sözün əsl mənasında böyük Qurtuluş missiyası idi. 15 iyun 1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri seçilməsi və on gün sonra isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərinin icrasına başlaması Azərbaycan xalqının milli müstəqilliyində, eləcə də Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsində dönüş nöqtəsi oldu.

Hakimiyyət sükunu arxasına keçdiyi ilk gündən, ilk bəyannatından Heydər Əliyevin diqqətlə ölçülüb-biçilmiş və ehtiyatla tarazlaşdırılmış, müxtəlif istiqamətli, məqsədyönlü xarici siyasəti dövlətçiliyimizin sonrakı inkişafına geniş yol açdı.

Əməkdaşlıq edilməsi zəruri olan ölkələrdə bərabər-hüquqlu münasibətlər, qarşılıqlı fayda əsasında qurulan etibarlı tərəfdaşlıq, xarici əlaqələrdə milli maraqların əsas götürülməsi ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun artmasını, bəzi dövlətlərlə əvvəlki hakimiyyətin yanlış siyasəti üzündən yaranmış etimadsızlıq münasibətlərinin aradan qalxmasını təmin etdi. Məhz Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunun məqsədyönlülüyinə, dəyişməzliyinə, müstəqilliyinə, qərarlılığına və perspektivliyinə inam 1994-cü ilin sentyabrında, hakimiyyət böhranından cəmi bir il sonra, haqlı olaraq "Əsrin kontraktı" adını almış neft müqavilələrinin bağlanmasına yol açdı. Xarici siyasətin dörd qütb-

lü yönü: Qərb-Şərq-Şimal-Cənub arasında seçim etmədən, bütün tərəflərlə Azərbaycan dövlətinin mənafeyi naminə əməkdaşlıq öz bəhrəsini verdi.

Diqqətəlayiq haldır ki, 1993-cü ilin 15 iyunundan bu günə kimi xarici siyasətdə Heydər Əliyevin qoyduğu hərəkət xətti dəyişmədən uğurla davam etməkdədir. Heydər Əliyevin bütün dövlətçilik ənənələrini prezident İlham Əliyev yüksək ustalıq və yaradıcılıqla davam etdirərək, bu siyasəti getdikcə daha çox küresəlləşən dünyada formalaşmış daha mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni məzmunla, ikitərəfli, üçtərəfli əməkdaşlıq formatları ilə, dünyaya ümbəşəri və zəruri çağırışlar və ismarışlarla daha da zənginləşdirmişdir. Bu gün Azərbaycan prezidentinin dünya ölkələrini və xalqlarını dəvət etdiyi sülh və əməkdaşlıq, çoxmədəniyyətlik şəraitində ahəngdar birgə yaşayış, cəmiyyətdə dini xoşrəftarlıq və həmrəylik siyasəti məhz keçən əsrin 90-cı illərində ulu öndər Heydər Əliyevin ideyalarının əməli şəkildə həyata keçirilməsinin bəhrəsidir, Heydər Əliyevin Naxçıvandan başlanan qurtuluş mübarizəsinin, inkişaf və tərəqqi müstəvisində davamıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. "Şərq qapısı" qəzeti, 3 sentyabr 1991-ci il.
2. Qayıdış. Məsləhətçi və buraxılışına məsul Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vəlif Talıbov Bakı, Azərneşr, 1996.
3. Naxçıvan Ensiklopediyası, AMEA Naxçıvan bölməsi, 2 cildə, 1-ci cild, 2005-ci il, s. 170-176.
4. Эльмира Ахундова, Ильхам Алиев. Портрет президента на фоне перемен, Москва, Россия, 2016, с. 38.

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
"Multikulturalizm və Tolerantlıq
Fəlsəfəsi" şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent*

Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü

Politologiyada elmi cəhətdən öyrənilib, "məktəb" tipində qiymətləndirilən, tətbiq olunan məsələlər arasında bütün sahələrə şamil edilən müdrik yaradıcı şüur, fitri bacarıq, səriştə kimi mühüm amillər də xüsusilə diqqəti cəlb edir. Çünki müdriklik elə bir mənəvi dəyər, əxlaqı keyfiyyətdir ki, onun sayəsində istər fərdi məzmununda, istərsə də idarəçilik mahiyyətində tərəqqi və tənəzzül müəyyən olunur.

Qədim yunan filosofu Sokratın müdrik hakim haqqında fikirlərini yada salmaq istərdik. Dahi Sokrat demişdir: "...bəzi adamlar heç bir istedadla malik olmadıqları halda, dövləti idarə etmək sahəsində məharət sahibi olduqlarından danışirlar. Heç kəs dənizdə belə olmadığı və gəmi sürməyi bacarmadığı üzündən gəmiçiliyə cəsarət eləmədiyi halda, qərribədir ki, hər yerindən qalxan bir an belə tərəddüd etmədən çox asan iş kimi dövlətə başçılıq etməyə hazır olduğunu bildirir. Fleytaçılıq sənətinə böyük zəhmət hesabına yiyələnmənin zəruri olduğunu bir adam belə danmadığı halda, bir nəfər belə tapılmayı ki, şəhəri idarə etmək üçün əvvəlcədən böyük hazırlıq keçməyin lazımı gəldiyini etiraf etsin"(9).

Digər yunan filosofu Platon da hökmdarın - rəhbərin əsas cəhəti kimi kütlədən fərqləndiyi, xüsusi istedadla və bacarığa, təcrübəyə, idarəetmə qabiliyyətinə malik olduğu qənaətinə irəli sürmüş və öz düşüncələrini "əsl usta-ədalətli qanunvericidir. Filosof-hakimdir!- mahiyyətində, deməli ədalətlik və filosof-

luq mənalınının daşdığı məzmunundan çıxış edərək birbaşa müdriklik kimi əsaslandırmışdır.

Hətta Platon böyük Homer sənətini qanun yaratmaq, dövlət qurmaq, sülh, həmrəylik məharəti ilə müdriklik sınağına çəkir və müdrik Lider fenomenini tamamlayan əhəmiyyətli fikirlərini irəli sürür: "Homer əgər sən belə müdriksən, de görək nə vaxtsa bir gözəl qanun kodeksi yazmısanmı? Hər hansı bir dövlət quruculuğu işlərinin əsasını qoymusanmı? Elə bir müharibə olubmu ki, sənin köməyinlə qələbə ilə bitsin?"(6).

Problemə bu tarixi tipoloji qiymətləndirmələr kontekstindən və eləcə də müasir politoloji aspektlərdən yanaşdıqda xalqımızın görkəmli şəxsiyyəti ulu öndər Heydər Əliyevin yeritdiyi idarəçilik siyasəti müdriklik keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Həm də xüsusilə vurğulanmalıyıq ki, Heydər Əliyev müdrik siyasətçi Lider zirvəsinə heç də təsadüfi, "anidən" deyil, pillə-pillə, ömür sınaqları və iş təcrübələrindən inamla çıxmaqla, yüksək peşəkarlığa yiyələnməklə ucalmışdır...

Ulu öndər Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasətin müdriklik gücü Milli Dövlət ideyasını şərtləndirən ən əsas qayə əlbəttə ki, onun milli Lider missiyası idi və o bu missiyasını nəinki ölkəmizin müstəqillik əldə etdiyi mərhələdəki siyasi fəaliyyətində, hətta sərt totalitar sovet imperiyasında ən yüksək siyasi kürsülərdə təmsil olunduğu dövrdə, nəhəng bir dövləti idarəetmə siyasətində xüsusi diqqətdə saxlamış, öz məqsəd və amalı olaraq dərk edib bütün gücü ilə həyata keçirmişdir. Bu ağır və iqtisadi məsuliyyətli işin öhdəsindən o, məhz milli lider şəxsiyyətindən irəli gələn güclü iradə, mətinlik, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərinin cəmləndiyi müdrik siyasət vasitəsilə gəlmişdir.

Bu baxımdan xalqımızın görkəmli tarixi şəxsiyyəti ulu öndər Heydər Əliyevin ilk Müstəqil Azərbaycan Konstitutsiyasının yaradıcısı, müəllifi olması hadisəsi istisna təşkil etmir.

Heydər Əliyev bu tarixi hadisəyə qədər hələ 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR Konstitutsiyasına digər sovet respublikalarında tətbiq edilməmiş 73-cü maddənin daxil edil-

məsinə şəxsi təşəbbüsü və ən əsas milli ruhunun diktəsi, xarakterinin cəsarət və fədakarlıq cəhətləri ilə nail olmuşdur ki, bunun da kökündə qeyd-şərtsiz olaraq ulu öndərin Azərbaycanın müstəqil milli dövlət quruculuğuna bağlı müdrik siyasi marağı, eyni zamanda ana dilimizə milli vətəndaş münasibəti dayanırdı.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Ramiz Mehdiyevin ulu öndər Heydər Əliyevin həmin dövrdə Azərbaycan dilinin qorunması, yaşaması, inkişaf etdirilməsi üçün həyata keçirdiyi tarixyüklü işlərin mahiyyətini məhz dövlətçilik mövqeyi, məqsədi kimi belə dəyərləndirmişdir: “Bu gün inamla demək olar ki, 1970–1980-ci illərdə Heydər Əliyevin milli dil sahəsində apardığı fəal siyasət Azərbaycanda milli dirçəliş, milli mənlilik şüurunun inkişafı prosesini sürətləndirmiş və mahiyyət etibarilə Azərbaycan xalqını milli müstəqillik və milli dövlətçilik qazanmağa hazırlamışdır. Müstəqillik bərpa edildəndən sonra isə Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında rəsmi dövlət dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır”(5).

Respublikanın Əsas Qanunlar Kodeksinin 158 maddəsinin 48-in surf insan hüquq və azadlıqlarının təminatına həsr olunması da ulu öndər Heydər Əliyevin sədri olduğu Konstitusiya Komissiyasının tarixyüklü fəaliyyətini və bu ağır işin məsuliyyətini aydın surətdə göstərir.

Heydər Əliyevin dünya dövlətlərinin və vətəndaşların Qanunlar kodeksi, hakimiyyət Toplusu – Konstitusiya haqqında düşüncələri də onun müdrik siyasətçi təbiətini ifadə edir. Məsələn, çox xarakterikdir ki, ulu öndər bu ali sənədi məhz xalq-dövlət qarşılıqlı münasibətləri mahiyyətində, vətəndaş əxlaq fəlsəfəsi kontekstindən dəyərləndirmişdir: “Konstitusiya birinci növbədə dövlətlə, hakimiyyətlə xalq arasında olan münasibətləri özündə əks etdirməlidir. Hakimiyyət bölgüsü, qanunvericilik, ali icra, məhkəmə hakimiyyətləri - bunların ha-

mısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır. Dövlət xalqın işi olmalıdır. Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır və bu prinsiplər Konstitusiyamızın əsasını təşkil etməlidir”(3).

Ulu öndər Heydər Əliyev 2002-ci il 30 sentyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq ana dilimizin Dövlət Dili kimi qəbul olunması haqqında milli mənafeyə xidmət edən dolğun Qanun toplusu imzalamaqla bir daha xalqı qarşısında müdrik milli Lider missiyasını təsdiqləmiş oldu.

Heydər Əliyev 1993-cü il 03 oktyabr tarixində ümumxalq səsverməsi yolu ilə prezident seçildikdə ilk etapda yeni qurulan müstəqil dövlətin iqtisadi inkişafı üçün mühim əhəmiyyət kəsb edən Neft strategiyasının həllinə diqqəti yönəltdi və bu istiqamətdə 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” tarixi rəsmi sənədini imzaladı. Dünyanın 7 dövlətinin 11 neft şirkəti ilə Azərbaycan arasında imzalanan neft müqaviləsi dünya neft şirkətlərinin 60 milyard ABŞ dollarını əhatə etməklə Azərbaycanı həm iqtisadi cəhətdən gücləndirmək, həm də siyasi baxımdan tanımaq məqsədini daşıyırdı.

Bu tarixi əhəmiyyət kəsb edən mühüm siyasi proqramda 1999-cu ilin noyabrında İstambulda ATƏT-in sammitində ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan, Qazaxıstan rəhbərlərinin Bakı-Ceyhan neft kəmərinin yaradılmasına dəstək imzalarını atması gerçəkliyi də xüsusi önəm daşıyır.

Məlumdur ki, yeraltı mli sərvətlərimizin müstəqil dövlətimizin inkişafına yönəldilməsi məqsədinə xidmət edən neft siyasəti Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 70-ci illərdən düşünülmüşdü. Belə ki, ulu öndər hələ sovet idarəçiliyi zamanında böyük uzaqgörənliklə öz ölkəsinin, xalqının taleyini düşünərək Dənizdə Dərin Özüllər Zavodunun məhz Azərbay-

canda yaradılmasına nail olmuşdu. Halbuki o zaman Moskva bu zavodu Həstərxan vilayətində qurmaq niyyətində idi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Sovet İmperiyasının rəhbərlərinin xalqımıza qarşı ədalətsiz və qəddar münasibətinə etiraz olaraq yüksək vəzifəsindən istefa verib Rusiyadan ayrılaraq vətənə döndükdən sonra doğulub böyüdüüyü Naxçıvan Muxtar Respublikasına gedib həmvətənlərinin əhatəsində yaşadığı 3 ildə qısa zamanda həyata keçirdiyi tarixi əhəmiyyət kəsb edən dövlət quruculuğu işlərini milli liderin müdrik siyasətinin əyani abidəsi hesab etmək olar. Belə ki, Türkiyə -Azərbaycan arasında real bünövrə - körpü salınmasının düşünülməsi və gerçəkləşdirilməsi Heydər Əliyevin müdrik milli lider fenomenini qabarıq şəkildə ifadə edir.

Həmçinin, iki Türk dövləti- Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycanı və bu ulu diyarın onun bir parçası qədim Naxçıvanı birləşdirən körpünün Araz çayı kimi tarixi qan yaddaşımız üzərində salınması və körpünün "Ümid" adlanması heç də təsadüfi olmayıb böyük müdrik mənalara daşıyırdı.

Heydər Əliyevin böyük səyi və cəsarəti sayəsində yaranan bu əlaqələr və "Ümid" körpüsünün müvəqqəti olaraq 29 oktyabrda, tam olaraq 28 mayda rəsmi olaraq açılması da fikrimizcə təsadüfi olmayıb iki Türk dövlətinin Respublika gününü ifadə edir və yenə xalqımızın ulu öndərinin türkçülüyə və deməli milli ideyaya müdrik yanaşmasını birmənalı surətdə təsdiq edir.

Bununla bərabər, görkəmli siyasətçi Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi barədə 100 milyon dollar məbləğində krediti nəzərdə tutan müqaviləni həyata keçirməklə düşmənlə həmsərhəd ərazidə blokada şəraitində, digər tərəfdən, relyef baxımından sərt iqlimə malik regionda mühüm tələbat ehtiyaclarından məhrum olmuş - işıqsız, qazsız, hətta çörəksiz qalmış xalqın həyatını xilas etməyə nail olması müdrik siyasətin inqilabi təntənəsi idi. Hər il 100 tələ-

bənin Türkiyədə təhsil almasını nəzərdə tutan birgə Əməkdaşlıq Protokolunun imzalanması faktı da zamanına və bütün zamanlara münasibətdə yenə müdrik milli Lider qəhrəmanlığı idi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasətini Vətəndaş Cəmiyyəti kontekstindən də ciddi təhlil edib qiymətləndirmək zəruri olan məsələlərdəndir.

Azərbaycan dövlətinin tarixi şəxsiyyəti, müstəqil respublikamızın böyük qurucusu ölü öndər Heydər Əliyevin "Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır"; "Fikir müxtəlifliyi təbii hadisədir"; "Böyük siyasəti kiçik hisslərə, xırda mənfəətlərə bağlamaq olmaz"(3) -kimi dillər əzbəri olan fikirləri, o cümlədən "Demokratiya insanların şüurunda dəyişiklik deməkdir. Bu dəyişiklik heç bir inqilabla olmur, təkamül yolu ilə tədricən gedir"(3) -düşüncəsi, əslində siyasi mövqeyi ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinə onun milli lider münasibətini dolğun əks etdirir.

Əlbəttə Vətəndaş cəmiyyəti hadisəsini əsas insan azadlıqları və müstəqillik ideyaları təşkil etdiyi üçün güc Söz azadlığı, bu istiqamətdə də mətbuat üzərinə düşür və Heydər Əliyev yeni qurulan müstəqil respublikanın idarəçilik siyasətində milli mətbuatın müstəqilliyini, jurnalistlərin sərbəst fəaliyyətini dəstəkləyir və bu sahənin demokratik prinsiplər əsasında inkişafına əzmlə çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, müstəqil dövlət kimi ilk addımını atan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 50-ci maddə kimi KİV-in inkişafı ilə bağlı tarixi və həmişə əhəmiyyətli olan bir maddə daxil edilmişdir.

Heydər Əliyevin 2002-ci ildə "Jurnalistlərin dostu" mükafatına layiq görülməsi faktı bir daha təsdiq edir ki, ulu öndər həqiqətən ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin əsas mexanizmi olan, təcrübədə dövlətlə müxalif mövqedə dayanan 18-ci əsrdən indiyə kimi formal da olsa "4-cü hakimiyyət" adını daşıyan və kütləvi olaraq bu mahiyyətdə də qəbul edilən KİV-in fəaliyyət

yətini öz dövlət idarəçilik prinsipləri ilə möhkəmlətməmiş, ona meydan vermiş, nüfuz qazandırmışdır.

Bundan başqa, vətəndaş cəmiyyətinin daim müdafiəsinə qalxdığı Vəhdan azadlığı məsələsi, onun əsas meyarlarından olan Din siyasəti həm Heydər Əliyevin imzalamış olduğu 1995-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, həm də ulu öndərin bütün siyasi fəaliyyət platformasında ən mərkəzi yerdə dayanmış, ölkə vətəndaşlarının vəhdan azadlığının təminatçısı olmuşdur.

Tarixi faktlardan çıxış edərək deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin 40 ilə yaxın geniş bir dövrü əhatə edən müdrik siyasi fəaliyyəti konstitusiyaya, vətəndaş cəmiyyəti və onlarla digər sosial-mədəni və habelə iqtisadi sahədə olduğu kimi, praktiki məhiyyətdə də Azərbaycanın milli dövlət quruculuğu salnaməsidir. Azərbaycan xalqına məxsus bütün geosiyasi, yeraltı və yerüstü milli sərvətlər, milli iqtisadiyatımız, milli mədəniyyətimiz, milli elmimiz, milli təhsilimiz, milli ədəbiyyatımız, milli teatrımız, milli musiqimiz, milli muzeylərimiz, milli məscidlərimiz, milli kitabxanalarımız, milli idmanımız, o sırada milli səhiyyəmiz və neçə-neçə digər sahələr Heydər Əliyevin müdrik siyasəti, böyük zəhməti, peşəkar idarəçilik imkanları ilə sistemli şəkildə dəyərləndirilib, inkişaf etdirilərək milli dövlət ideyasına tam cavab verən səviyyəyə yüksəlmişdir.

Burada Rusiyanın "Nezavisimaya" qəzetinin müxbiri Viktoriya Panfilovanın "Heydər Əliyev uğurlarının formulası" adlı məqaləsindəki fikirlərini də nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

"Heydər Əliyev bir çoxları üçün SSRİ-nin ən yüksək hakimiyyət strukturlarında azərbaycanlıların "self made" - uğur simvolu oldu. Sovet İttifaqı Nazirlər Sovetində xidmət vəzifəsinə gəldikdə, Elmlər Akademiyası, Mədəniyyət Nazirliyi, Dövlət Televiziya və Radio Şurası, səhiyyə və təhsil, mühəndislik, ticarət, yüngül sənaye, nəqliyyat və kommunikasiyaların bütün növlərinə rəhbərlik etmişdir. Onun tə-

şəbbüstü ilə ilk kompleks diaqnostika mərkəzləri yaradılmışdır. Onun dəstəyi sayəsində sovet cərrahları ilk əməliyyatları açıq ürəkdə aparmağa icazə verildi. Əliyev, Göz Mikrocərrahi Mərkəzinin açılışına kömək etdi. Svyatoslav Fyodorov və onun Volqa boyunca seyr edən çay qayığında bir mobil laboratoriya yaradılması üçün lobbichilik etdi"(8).

Bu iqtibasdakı dolğun faktlar göründüyü kimi Azərbaycan xalqının yetirdiyi tarixi şəxsiyyətin ömür yolunu və müdrik siyasətə əsaslanan dövlət quruculuğu fəaliyyətini aydın şəkildə işıqlandırır.

"Heydər Əliyev SSRİ-nin prezidenti olsaydı"(7) adlı digər bir rus media yazısında da önə çəkilən faktlar da Heydər Əliyevin həm milli dövlət quruculuğu fəaliyyəti, həm də onun müdrik Milli Lider, Ulu Öndər təbiəti, yüksək peşəkarlığı haqqında dolğun misallar baxımından maraq doğurur: "Heydər Əliyev Moskvada SSRİ hakimiyyətində gərgin və məsuliyyətli dövlət xadimi vəzifəsində çalışmasına, bir çox sahələrdə məşğul olmasına baxmayaraq respublikanın inkişaf nəbzini tuturdu. Bu mərhələni "Əliyev Azərbaycan üçün", "Əliyev Rusiya üçün" adlandırmaq olar. O, Rusiya və Azərbaycan ziyalılarının, Sovet İttifaqının yüksək hakimiyyət strukturlarında azərbaycanlıların müqəddəratının "self-made"- uğur qaranına çevrildi. Təsədüfi deyil ki, sovet dövründə də, postsovet mərhələsində də Heydər Əliyevi Azərbaycan Atatürkü adlandırmışlar. Digər tərəfdən, Moskvada super gücün liderlərindən biri olaraq məhz O, daha genişmiqyaslı tarixi irs qoymuşdur"(7).

Yeri gəlmişkən xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, ulu öndər Heydər Əliyev sahibi olduğu, əsl peşəsi siyasəti həm müdrikliyin mənbəyi olan bir elm hesab etmiş, həm də fitri yaradıcılığın təzahürü-sənətkarlıq kimi dəyərləndirmişdir. Hətta O, bununla deyə bilərik ki, politologiyaya yeni bir nəzəri müddəə əlavə etmişdir. Bu müddəada peşəkar siyasətçi Lider

fenomeni ilə müdrik siyasətçi həmçinin də qeyri-adi – xarizma-
lı xarakter keyfiyyətləri birləşmişdir(1).

Eyni zamanda Heydər Əliyev şəxsiyyətindən irəli gələn
sadəlik və səmimiyyətlə əlində müəllim taxtası dünya siyasət-
çilərinə başçısı olduğu ölkənin qarşılaşmış olduğu problemlər-
dən bəhs edir, Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olması
üçün gecəsinə-gündüzə qatıb, beynəlxalq tədbirlərdə xalqınun,
millətinin səsinə məhz səmimiyyət və ləyaqətlə çatdırırdı ki, bu
da öz növbəsində onun müdrik siyasətçi fenomenini bir daha
təsdiq edir.

Bu tədbirlər sırasında “1994-1996-cı illərdə Ermənistan-
Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunması is-
tiqamətində atılan addımlar və ATƏT üzvü olan ölkələrin dövlət
başçılarının Lissabon Zirvə görüşü(2-3 dekabr 1996) xü-
susilə seçilir.

Heydər Əliyevin peşəkar milli lider kimi əsl cizgiləri
onun 1997-ci il sentyabrın 3-də YUNESKO-nun “İnsanların
Sülh Hüququ haqqında Bəyannaməsinin qəbul edilməsi” tək-
lifini müsbət qarşıladığı barədə qurumun baş direktoru F.
Mayora ünvanladığı məktub da yaxşı ifadə edir.

Məlumdur ki, BMT 1993-cü ildə də ölüm hökmünə veta
qoydu və bu onillik ərzində dünyanın 40-a yaxın dövləti öz
qanun məəcəlləsinə ölüm hökmünün ləğvi maddəsini daxil etdi.

Bu dövlətlər arasında Azərbaycan da vardı və ulu öndər
Heydər Əliyevin insan həyatının yeganə qayəsi həyat –ömrür
hadisəsinə ali humanist müdrik lider mövqeyindən dəyər
verərək 1998-ci ildə və həm də Şərqdə ilk dövlət rəhbəri olaraq
“Ölüm hökmünün ləğv edilməsi haqqında” Qərar imzaladı.

Millilik hissi, milli mənəvi dəyərlərə diqqət və qayğı
Heydər Əliyev xarakterinin və siyasətçilik məktəbinin ən
müthəm təlimlərindən biri olaraq təcrübədə təsdiqlənmiş və ta-
rixə iz salmışdır. Heydər Əliyev milliliyə-identikliyin bütün sa-
hələrinə bağlılığını milli etnosdan, milli dildən, milli adət-
ənənələrdən, milli rəngarəng sənətkarlıq sahəsindən, milli bay-

ramlar, milli rəmzlər, milli dövlət atributlarına diqqətindən tut-
muş, daxili və xarici siyasətdə, iqtisadiyyat, din, dil, təhsil və s.
çox müxtəlif istiqamətlərdə dinamik inkişafı təsdiq etmişdir.

Heydər Əliyev müdrik siyasətçi idarəçilik sistemində ən
əsas proqram isə sözsüzdür ki, millilik, tarixilik, xalq, onun
keçmiş, gələcəyi, yeraltı və yerüstü sərvətləri qarışıq bütün
milli varlığı cəmlənən Azərbaycançılıq ideyası idi.

Bu bir reallıq və həqiqətdir ki, ulu öndər Heydər Əliyevin
40 il ərzində bütün qüvvəsi ilə, öz mənafeini, hətta öz
təhlükəsizliyini gözləmədən belə güclü eridutsiya ilə yaratdığı
Azərbaycançılıq milli ideyası Dövlət Millətə, Millət Dövlətə
və bu iki nəhəng gücü Milli Lider əmilində birləşdirən
müdrik siyasətin zirvə nöqtəsidir.

“Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü”
mövzusunda olan məqaləmizdə ulu öndər Heydər Əliyevin
XIV əsrdə yaşamış, Azərbaycanda Səfəvilər dövlətini yaratmış,
bu müstəqil dövləti siyasət və mədəni sahələr üzrə sistemli su-
rətdə inkişaf etdirmiş, xarici və daxili düşmənlərdən qorumuş
və bütün dünyaya tanıtmış Şah İsmayıl Xətai “məktəbinə”, ta-
rixdə ən çox öyrənilmiş 100 şəxsiyyət sırasında xüsusi dəyərə
malik, türk dünyasının əvəzsiz Lideri Mustafa Kamal Atatürk
siyasət təliminə, Hindistanın Azadlıq hərəkatının banisi, hindi-
lərin “ulu ruh”- mahatma, “xalqın atası-- Bapu” adlandırdıqları
Mohandas Karamçan Qandi siyasət fəlsəfəsinə əsaslanması
məsələsinə qeyd etməyi ləzüm hesab edirik.

Heydər Əliyevin əziz xalqına, həmvətənlərinə nəsihət-və-
siyyət etdiyi bütün Azərbaycan Xalqına Son Müraciəti də onun
millət-dövlət, xalq və hakimiyyət vəhdətindən qaynaqlanan ulu
öndər missiyasını, müdrik siyasətçi lider fenomenini dolğunluqla
tamamlayır.

Hər cümləsindən müdrik milli lider missiyası ucalan
“Azərbaycan Xalqına Müraciət” sənədi Azərbaycanın müstəqil
dövlət quruculuğunun əsl sənədi olması ilə də əhəmiyyət
kəsb edir.

Çox xarakterik haldır ki, xalqımızın görkəmli şəxsiyyəti, XX əsrin ən qüdrətli siyasətçisi kimi dünya siyasət tarixinə dərin iz salmış Heydər Əliyevin bu Müraciətində yekun hissə də, son nəticə, “nöqtə” mənasında sonluq mahiyyətində deyil, davam, gələcəyə böyük inam ruhundadır. Buradaca dünya siyasətşünaslığının xarizmalı lider tipinin mühüm prinsiplərindən birini yada salmaq istərdik. Belə ki, elmi nəzəriyyəyə görə “xarizmalı liderlər davamçılarını öyrədirlər, yetişdirirlər, müdafiə edirlər və eyni zamanda öz zəfərlərini paylaşırlar”(10).

Bu nöqtəyi-nəzərdən deyərək bilərik ki, ulu öndərin xalqa müraciətindəki nəticə hissəsi onun davamçısını təqdim etmək və nikbin şəkildə estafetin ötürülməsi, deməli öz müdrik milli lider yolunun davamı, başqa bir tərəfdən tamamlanmalı böyük məqsədlərə doğru əsl yenilənmə-başlanğıc mahiyyətində surf siyasəti-nəzəri mövqedən bir qərar idi. “Mən öz mənalı həyatımın düz 60 ilini xalqımın bu günü və sabahı ilə yaşamışam. Bunun son on ili müstəqil Azərbaycan dövlətinə xidmətdə keçib. Bu sahədə görülən işlər sizə məlumdur, lakin mənim hələ tamamlanmamış çox perspektivli planlarım var. Ümidvaram ki, tezliklə səhhətimi bərpa edərək Vətənə dönəcəm, xalqımla yenidən birlikdə olacağam. İndi isə öz namizədliyimi İlham Əliyevin xeyrinə geri götürürəm. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını Öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. ...Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm”(2).

Nəhayət, İnamının təsdiqi. Bəli! Müdrikliyin bir əlaməti də uzaqgörənlikdir. Gələcəyə İnam hissidir. Budur! Bu müdrik, uzaqgörən düşüncədən ucalan inam artıq 15 illik, heç də qısa olmayan bir müddətdə ölkənin bütün sahələrdə ən yüksək nəticələrdə əks olunan dinamik inkişafında öz təsdiqini tapmaqdadır və ulu öndərin sonsuz fədakarlıqlar bahasına qurduğu gənc Müstəqil Azərbaycan Respublikası onun inandığı, etibar

etdiyi həqiqi və siyasi varisi cənab İlham Əliyevin böyük intellektual siyasəti idarəçilik gücü, xalqla həmrəylik, dünya ictimai-siyasi düşüncəsinin modern cəmiyyət standartlarına uyğun şəkildə yeritdiyi ənənəvi milli, rəşadətli-hüquqi modern idarəçilik siyasəti ilə XXI əsrin yeni onilliklərinə doğru addımlamaqdadır.

“Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü” məqaləsini yekunlaşdırarkən Heydər Əliyevin siyasəti irsi haqqında az yazmağın, tədqiqat obyektini yığcamlaşdırmağın qeyri-mümkün olduğunu vurğulamağı zəruri hesab edirik. Çünki ulu öndər Heydər Əliyev siyasəti irsi elə zəngin bir irisdur ki, təhlillər üçün nəzərdə tutulan materiallar nəinki bir məqalə, bir oçerklər, hətta fundamental tədqiqat əsərinə belə sığmır.

Heydər Əliyev siyasəti irsinin bu “dərya” xüsusiyyəti haqqında görkəmli dövlət xadimi, akademik Ramiz Mehdiyevin elmi-obyektiv qənaəti çox xarakterikdir: “Süveren Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı olan ulu öndərin siyasəti portretini, ideal lider obrazını, zaman çərçivəsinə sığmayan şəxsiyyətini, milyonlarla dünya azərbaycanlılarının qürur ünvanı, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində milli intibahın qaranlıq kimi sağlığında ikən əfsanəyə çevrilən, həyatının hər məqamı bizlər üçün örnək olan nadir dövlət xadimi kimi dərin elmi təhlilini bir yazı ilə əhatə etmək qeyri-mümkündür”(4).

Beləliklə, mən ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan, onun tarixi, dövlətçiliyimiz, milli ideyamız, milli şüurumuz, bütövlükdə milli varlığımızla bağlı zəngin sənəmə olan siyasəti irsi əsasında onun mütəfəkkir, müdrik siyasətçi fəaliyyətini təhlillərini “ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü” məqaləsində əhatələməyə çalışdım. Lakin etiraf etməliyəm ki, bu əhəmiyyətli tədqiqat materialı elə geniş və dolğundur ki, onu bir məqalə, hətta bir monoqrafiya həcmində əhatələmək çox çətindir. Son dərəcədə aktuallıq kəsb edən bu elmi mövzu haqqında yalnız qısa və konkret bu elmi qənaəti bölüşmək istərdim ki, Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əliyevin

müdrək siyasətinin gücü Müstəqil Azərbaycan Respublikasının və onun çoxmilyonlu vətəndaşlarının arxada qalan bir qərənəlik tarixdə və həmçinin bu günü və sabahının monolit qarantı olmasında təsdiqlənir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. 4-cü kitab, B. Azər məşr, 1997.

2. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına Müraciət http://_files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_13.pdf.

3. Heydər Əliyev müdrək fikirlər. <http://www.heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/85/>.

4. Ramiz Mehdiyev Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyi yaradan və yaşadan – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qadir siyasətidir <http://files.preslib.az/projects/toplu/books/45.pdf>

5. Mehdiyev Ramiz. Milli intibah. Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyi yaradan və yaşadan – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qadir siyasətidir. <http://files.preslib.az/projects/toplu/books/45.pdf>.

6. Гилберт К.КУН Г.История эстетич. ки. М. изд. Инд. 1960, с37

7. Если бы Гейдар Алиев стал президентом СССР <https://ok.ru/bizimkiller/topic/75636143366144>.

8. Панфилова Виктория. Формула успеха Гейдара Алиева <http://vestikavkaza.ru/articles/Formula-uspekha-Geydara-Alieva-1.html>

9. Sipovski v. Sokrat və onun dövrü. B. "Elm", 1995., s. 76-77.

10. Харизматическое лидерство: еще один шаг к пониманию. <http://www.elitarium.ru/liderstvo-harizma-kachestva-rukovoditel-vlijanie-priznanie-sposobnosti/>.

Eynulla Mədətli

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun elmi işlər üzrə
direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, fəvqəladə və səlahiyyətli səfir*

Heydər Əliyev şəxsiyyəti: sərhədləri aşan cazibə və siyasəti müdrəklik

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dönməzliyi və əbədiyyətinin memarı və təminatçısı, müstəqilliyin mürəkkəb və təhdidlərlə dolu on ilində ölkəmizə uğurla rəhbərlik etmiş və xalqımızın əbədi ulu öndəri olmaq haqqını qazanmış Heydər Əliyevin parlaq şəxsiyyətinin cazibəsi hələ keçən əsrin son rübündə yaxın - uzaq bir sıra ölkələrdə maraq və diqqət doğurmuşdu. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi və SSRİ hökuməti başçısının birinci müavini olduğu zamanlarda dəmir iradəsi, nəsilərə nümunə olacaq yüksək rəhbərə xas olan insani keyfiyyətləri və mahir idarəçilik qabiliyyəti ilə bütün həmkarlarından üstün olan Heydər Əliyevdə digər yüksək səvət rəhbərlərində olmayan fitri bir qüvvə var idi – bu onun kəmil şəxsiyyətinin insanları çəkən möhtəşəm cazibə qüvvəsi idi. Qətiyyətli yerləşilə, nüfuzədi baxışilə, mənalı gülüşilə, diqqətçəkici nitqi ilə insanları elə cəlb edirdi ki, hər kəsə sövqi-təbii həsn-rəğbət yaradırdı. Həm öz vətənimizdə, həm də xarici ölkələrdə Heydər Əliyevlə bir dəfə epizodik olsa da görüşən şəxs üçün həmin an ömürlük xatirəyə çevrilirdi.

Müstəqil Azərbaycan dövlətində Heydər Əliyev xalqımızın iradəsi ilə hakimiyyətin məsuliyyət yükünü çiyinlərinə gətürəndə dövlətçiliyimizin taleyinin həll olunduğu ölüm-dirim zamanı idi. Lakin Heydər Əliyev ölkəni labüd fəlakətdən qurtaracağına əmin idi, xalq da Heydər Əliyevə inanır, bu çıxılmaz vəziyyətdən çıxış yolunu ancaq onda görürdü. Bu həmin vaxtlar idi ki, SSRİ dağılandıqdan sonra hakimiyyətlərin varisliklə keçmiş kommunist respublika rəhbərlərinə

ötürüldüyü yeni müstəqil ölkələrdə sabitlik və az-çox inkişaf davam etməkdə idi. Bizim ölkəmizdə isə müstəqilliyin elan edilməsindən dərhal sonra, öncə moskvapərəst, sonra isə radikal müxalifətçi qüvvələrin hakimiyyətə yiyələnmələri, aparılan tamamilə yanlış daxili və xarici siyasət nəticəsində müstəqilliyin itirilmə təhlükəsi Vətənimdə sürgün həyatını yaşamağa məcbur edilən Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışını tələb edirdi. Ölkəmizdə baş verən hadisələri qonşu ölkələrdə maraqla izləyirdilər, ölkəmizin müqəddəratına nikbinliklə baxanlar çox az idi.

1996-cı ilin əvvəllərindən bəri İran, Pakistan, Əfqanıstan və Ukraynada diplomatik xidmətdə çalışdığım zamanlarda artıq Heydər Əliyev şəxsiyyətinə həm müstəqil Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi, həm də, dünyanın tanınmış, görkəmli dövlət adamı və müdrik siyasətçi kimi diqqətlərin necə yönəldiyini müşahidə edir, prezidentimizin təmsalında dövlətimizlə iftixar edirdik. Müstəqilliyimizin dostları Heydər Əliyev şəxsiyyətinə dərin ehtiram bəslədiklərini izhar edir, xoş arzularını bildirirdilər. Xalqımıza xor baxan, istiqlalımızı və inkişafımızı gözü götürməyənlər Heydər Əliyev şəxsiyyətinə insanlarda şübhə və inamsızlıq yaymaqla ölkəmizi gözədən salmağa cəhd göstərirdilər. Lakin belə cəhdlər əbəs idi, çünki Heydər Əliyevin hər bir xarici ölkəyə səfəri, beynəlxalq təşkilatda çıxışı, yaxud ölkəmizə gələn dövlət rəhbərləri, rəsmi şəxslərlə görüşü müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin ən yaxşı təqdimatı idi. (1) Heydər Əliyev Azərbaycan həqiqətlərini, ölkəmizin Ermənistan tərəfindən işğala məruz qaldığını, bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün problemləri ilə üzləşdiyini, lakin bunlara baxmayaraq demokratik prinsiplərə və hüquqi dövlət quruculuğuna sadıq qaldığını, bölgəmizdə və dünyada sülhə və təhlükəsizliyə töhfə verdiyini dəfələrlə şərh etməkdən yorulmurdu.

Keçmiş SSRİ məkanında isə Heydər Əliyevi tanıtmaya ehtiyac yox idi. Sovet İttifaqı rəhbərliyində yüksək vəzifə tut-

duğu zamanda xalqlar arasında qazandığı nüfuz və hüsn-rəğbət Azərbaycan dövlətinə qarşı xoş münasibətə, inam və ehtiramə çevrilirdi. Hətta rəsmi səviyyələrdə diplomatlarımızla keçirilən görüşlərdə səsləndirirdilər ki, Heydər Əliyev kimi dövlət başçınız olduğu üçün fəxr etməlisiniz. Respublika günü ilə əlaqədar rəsmi mərasimlərdə, müxtəlif tədbirlərdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə dair yarı həsəd, yarı qibtə ilə müşayiət olunan xoş sözlər daha çox eşidilirdi.

Qeyd edilməlidir ki, ulu öndərin vəfatından sonra onun xatirəsinə həsr edilən hər hansı tədbir onu tanıyanların və ehtiram edənlərin maraqlı və hüsn-rəğbət dolu xatirələri ilə müşayiət olunurdu. Bu sətirlərin müəllifi bir sıra ölkələrdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə, onun zəngin siyasi irsinə göstərilən maraq və ilginin yaxından şahidi olmuşdur. Yalnız vaxtilə yanaşı çalışdığı, sonra isə müstəqil dövlətlərin rəhbərləri olmuş prezidentlər deyil, böyük dövlətlərin və beynəlxalq qurumların rəhbərləri də, əvvəldən şəxsi tanışlıqları olmadıqları hallarda belə Heydər Əliyevin cazibədar şəxsiyyətinin onun yüksək dövlətçilik məharətini necə tamamladığını hiss edir, onda xalqımızın, xalqımızda isə onun gücünü görürdülər.

Bu yazımızda 2010-2015-ci illərdə çalışdığım Ukraynada Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, onun yüksək insani və rəhbərlik keyfiyyətlərinin, elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, tarixə, ədəbiyyata, yaradıcı ziyalılara xüsusi münasibətinin buraxdığı dərin izlərdən bəhs edəcəyik. Burada vurğulamaq yerinə düşər ki, ulu öndərin vəfatından cəmi bir il sonra Kiyevin mərkəzinə yaxın Qluboçıçka küçəsində Heydər Əliyevə qoyulmuş heykəl onun işıqlı xatirəsinə Ukraynanın o zamankı prezidenti Leonid Kuçmanın, bütünlükdə Ukrayna xalqının sonsuz ehtiramının göstəricisi idi. 2013-cü ildə həmin ərazidə Ukraynada misli-bərabəri olmayan bənzərsiz Heydər Əliyev parkının salınması qısa müddətdə bu parkın və Heydər Əliyev abidəsinin kiyevlilərin sevilən ziyarət yerinə çevirdi, xüsusilə gənc ailə quramların Heydər Əliyev abidəsi ətrafında, ölkəmizin tarix və

mədəniyyətinin simvolları, parlaq nümunələri olan Şeyx Səfi xalı şalələri, Bakımızın İçərişəhər qala divarlarının bənzəri park tikililəri, üç rəngli canlı çiçəklərdən yerdə tərtib edilmiş Azərbaycan xəritəsi qarşısında videoseansları həm Heydər Əliyevi, həm ölkəmizi gənc nəsillərə yaxından tanıdır.

Maraqlıdır ki, Ukraynada Heydər Əliyevin həm Sovet dövründə bu ölkənin iqtisadi-mədəni inkişafına və yaradıcı şəxslərinə göstərdiyi diqqət və qayğı ilə yanaşı, müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zaman da Ukraynaya dost köməyini əsirgəmədiyi insanların yaddaşında kök salmış və bu kimi hisslər bir neçə yüz min soydaşımızın yaşadığı bu böyük ölkənin Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərinin sabit dostluq və qarşılıqlı etimad əsasında qərarlaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Müstəqil Ukraynanın ilk prezidenti Leonid Kravçuk (1991-1994) görüşlərimizdə Heydər Əliyevin SSRİ hökumətindəki fəaliyyəti illərində Ukraynaya daim diqqət göstərdiyini, bir sıra böyük layihələrin məhz Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi sayəsində reallaşdırıldığını qeyd edirdi. İri mədəniyyət mərkəzlərinin inşasının qadağan edildiyi illərdə Kiyev filarmoniyasının hazırkı binasının tikintisinin plana salınması və ona vəsait ayrılması yalnız Heydər Əliyevin şəxsi səyi ilə mümkün olmuşdu. Yeri gəlmişkən, Kiyev Dövlət filarmoniyasının yaşlı yaradıcı nəslinə mənsub olan şəxslər, filarmoniyanın rəhbərliyi səfirliyimizin orada keçirdiyi tədbirlərdə hər dəfə Heydər Əliyevin xatirəsini minnətdarlıqla yad edirdilər.

1994-2004-cü illərdə Ukraynanın prezidenti olmuş Leonid Kuçma ilə hər görüşümüzdə yaxından dostluq etdiyi, əziz xatirəsinə dərin ehtiram bəslədiyi Heydər Əliyevdən səmimiyyətlə bəhs edir, Ukraynanın qonşularla müəyyən çətinliklərinin yarandığı ağır zamanda, taxıl yığımının yanacaq yoxluğundan tam təhlükə ilə üzləşdiyi vaxt (Ukrayna dünya bazarına 30 mln. ton taxıl çıxarır) Heydər Əliyevin onun xahişinə

görə heç bir rəsmi sənədləşmə qaydaları keçmədən dərhal dost ölkəyə lazımınca yanacaq göndərdiyini minnətdarlıqla vurğulayırdı. Leonid Kuçma Heydər Əliyevə Yaroslav Mudny ordeni təqdim edərkən demişdi: "Müdrəklik və şöhrət". Bu sözlər tam anlamında Heydər Əliyevi təcəssüm etdirir. Siz, bir Prezident kimi, dövlətin siyasi və iqtisadi məsələlərini həll edərkən zəkanızı nümayiş etdirirsiniz, öz fəaliyyətinizlə Azərbaycanın şöhrətini bütün dünyaya, Avropaya, ən əsası isə bütün Qafqaz regionuna yayırsınız". (2, s.300)

Yadımdadır ki, Ukraynanın Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Akademiyasında AMEA-nın müxbir üzvü (indi akademik) Yaqub Mahmudovun "Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yolu" kitabının Ukrayna dilində nəşrinin ölkənin siyasi-elmi dairələrinin, Kiyevdə akreditə olunmuş xarici ölkələrin səfirlərinin, mətbuat nümayəndələrinin geniş iştirakı ilə keçirilən təqdimatında Ukrayna alimlərinin, yaradıcı ziyalıların təmsilçiləri olan bir qrup tədqiqatçı, başda tarixçi alim Anatoli Denisenko olmaqla mənimlə görüşüb Heydər Əliyev haqqında kitab yazmağı təklif edərək bildirdilər ki, Ukraynada Heydər Əliyevin xatirəsini qəlbində, hafizəsində yaşadan ziyalılarımız çoxdur və Azərbaycan səfirliyinin də iştirakı olarsa maraqlı bir kitab ortaya qoyula bilər. Beləliklə, haqqında bəhs edəcəyimiz "İki dövrün Lideri" kitabı yarandı. Üzərində bu sətirlərin müəllifi də daxil olmaqla Ukraynanın bir qrup tədqiqatçısının işlədiyi bu kitabda ulu öndərin zəngin siyasi irsi, dövlətçilik təcrübəsi, nəsillərə nümunə olacaq rəhbərlik məharəti və insani keyfiyyətləri maraqlı bir dillə öz əksini tapmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, 2003-cü ildən sonra Ukraynada ulu öndər haqqında həm ukraynalı, həm də orada yaşayıb çalışan azərbaycanlı elm adamları tərəfindən ayrı-ayrı məqalələr yazılmış, çıxış və məruzələr olmuşdu. Xüsusilə, ukraynalı yazıçı-jurnalist Viktor Andrianovun Azərbaycanın tanınmış yazıçısı Hüseynbala Mirələmovla birgə qələmə aldıkları və bu sətirlərin

müəllifinin redaktorluğu ilə 2011-ci ildə Kiyevdə Ukrayna dilində nəşr edilən "İlham Əliyev – Azərbaycan Prezidentinin portreti" əsəri artıq ölkə ictimaiyyətində Azərbaycan Respublikası haqqında, ulu öndər Heydər Əliyev və Prezident İlham Əliyev barəsində bilgi və məlumatların genişlənməsinə zəmin yaratmışdı.(3)

Qeyd edilməlidir ki, Ukraynada Azərbaycan xalqının nümayəndələrindən ibarət bir neçə yüz minlik diasporumuz mövcuddur və ulu öndərin zəngin siyasi irsinin bu ölkədə geniş təqdim edilməsində müvafiq rəsmi qurumlarımızla yanaşı, diasporumuzun da əvəzsiz xidmətləri vardır. Xüsusilə, hüquq elmləri doktoru, Ukraynanın əməkdar müəllimi, professor Arif Quliyevin ulu öndərimiz Heydər Əliyev, prezident İlham Əliyev, Heydər Əliyev fondunun prezidenti, ölkəmizin birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva haqqında elmi və publisistik məqalələri Heydər Əliyev irsinin Ukraynada böyük maraq doğurduğunun bariz təmsalidir. (4, s.246-295)

Heydər Əliyevin uca şəxsiyyəti, xüsusilə Ukraynanın yaradıcı elitası tərəfindən yüksək dəyərləndirilir, onların nümayəndələrinin səsləndirdikləri heç bir təsir və təmənnə yükü daşımayan hüsn-rəğbət dolu fikirlər xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ukraynanın, eləcə də keçmiş SSRİ-nin ən tanınmış simalarından biri, müstəqil Ukrayna dövlətində isə bir müddət Avropa Birliyində Ukrayna Nümayəndə heyətinin başçısı olan xalq yazıçısı Boris Oleynik deyirdi ki, "Azərbaycan təhlükə altında olduğu zaman xalqın oğlu Heydər Əliyev ölkənin hərəkətverici çarxını öz əlinə aldı və zəkası, cəsurluğu və istəyi nəticəsində ölkəni kədərli vəziyyətdən çıxara bildi.(2, s. 300)

Ukraynanın xalq artisti Dmitro Qnatyukun ulu öndərlə əlaqəli xatirələri də olduqca maraqlıdır. Adı çəkilən kitaba yazdığı "Azərbaycan mənim sevgimdir" başlıqlı məqalədə qeyd edir ki, 1950-ci ildə ilk dəfə Azərbaycanda keçirilən gənclər festivalında iştirak etmiş, ölkəmizin böyük sənət adamları ilə tanışlığı və dostluğu o zamandan başlamışdır. Lakin Heydər

Əliyevlə ilk dəfə Moskvada Heydər Əliyev tərəfindən təşkil edilmiş bir mərasimdə yaxından ünsiyyət saxlamaq ona nəsib olmuşdur. "Mənim Azərbaycanla tanışlığım yalnız müğənnilərlə məhdudlaşmır. Mən Azərbaycanın siyasi xadimi Heydər Əliyevlə görüşmüşəm. Bu, Əliyev tərəfindən aparılan Moskvadakı böyük qəbul mərasimində baş verdi. Gənc, yaraşığı, alimcənab bir şəxs kimi o, unudulmaz bir təəssürat yaratmışdı. Onu 1970-ci illərdə Azərbaycanda Ukraynanın incəsənət və ədəbiyyatının on illiyinin keçirildiyi ərəfədə daha yaxşı tanımaq imkanım oldu. Heydər Əliyev o zamanlar Azərbaycanın Kommunist Partiyasının Mərkəzi komitəsinin birinci katibi idi və bizi ən əziz dostları kimi qarşılamışdı. O, Respublikanın rəhbəri idi, lakin heç vaxt özünü bizdən üstün göstərmirdi. Əksinə, öz yaşadı və yaxın dostları kimi münasibət göstərirdi. Bu şəxsiyyət haqqında Moskvadakı ilk təəssüratım tam şəkildə özünü doğrultmuşdu. Onun rəftarı göstəriş üçün deyildi, daxili mənəviyyatdan irəli gəlirdi. Heydər Əliyevə on il ərzində həmin mehriban ab-havaya görə böyük təşəkkür düşür, biz özümüzü Azərbaycanda evimizdəki kimi hiss edirdik. Biz rəqs edirik, mahnı oxuyuruq, bizi incəsənət birləşdirirdi. Bir-birimizi anlayır, bir-birimizə çox bənzəyirdik. Bu böyük şəxsiyyət mədəniyyətlərin vəhdətini təcrübədə tətbiq etmişdi. Mənim ona rəğbətim incəsənət adamlarına göstərdiyi münasibəti gördükdə daha da artmışdı. Dəfələrlə onun Rəşid Behbudov haqqındakı dəyərli fikirlərini, eləcə də gənc Müslüm Maqomayevə ata qayğısını görmüşəm. Incəsənət adamları üçün mənəvi dəstək çox vacibdir. Heydər Əliyevin Polad Bülbüloğlunu Azərbaycanın Mədəniyyət Naziri vəzifəsinə təyin etməsini qeyd etməsəm düzgün olmaz. Bu vəzifəni ona etibar etməklə Heydər Əliyev mədəniyyətin təmsilçisinə böyük dəyər vermiş oldu. Heydər Əliyev bütün sektorlarda böyük öhdəlik daşıyır və böyük işlər görürdü, ona görə də təsəvvür etmək mümkündür ki, nə qədər insana dəstək vermişdir. Hal-hazırda Heydər Əliyev suveren Azərbaycan dövlətinin prezidentidir. Onun böyük lider, diplo-

mat bir ölkənin bütövlükdə öhdəliyini daşıya biləcək güclü istedadı bu vəzifəni tam şəkildə əhatə edir. Bu möhtəşəm insanı Azərbaycanda Müslüm Maqomayevin yubileyində gördüyüm üçün çox şanslı idim. Xalqımın mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş Müslüm Maqomayevə rəğbətini gözəl və səmimi şəkildə ifadə etmişdir. Heydər Əliyevin 80 yaşı var, lakin onunla ünsiyyət quran heç bir şəxs ona bu yaş verməz. O daha gənc görünür, ona uzun ömür, can sağlığı arzulayıram. Arzu edirəm ki, prezident kimi bütün planları həyata keçsin və əvvəldə də olduğu kimi ürəyi xalqına qarşı sonsuz məhəbbətlə döyünsün. (2, s.290-291)

Ukraynada ölkəmizin qocaman dostlarından biri Ukrayna Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Akademiyanın fəxri doktoru, fəvqəladə və səlahiyyətli səfir Yuri Koçubəy ulu öndərin ölkələrimizin mədəni əlaqələrinə böyük diqqət verdiyini önə çəkərək yazır ki, Ukrayna və Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələr dərin köklərə malikdir və bizim "Ukraina Dyplomatychna" illik kitabların birində ətraflı yazdığımız tarixi hadisəyə söykənir. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk günlərindən milli lider Heydər Əliyev humanitar sferadakı əməkdaşlığa xüsusi diqqət ayırmışdır: O dünyaya yeni Azərbaycan: orijinal, zəngin, qədim mədəniyyəti, ənənələri və gənclərin daha çox təmsil olunduğu müasir incəsənətlə zəngin Azərbaycanı nümayiş etdirməyə ehtiyac olduğunu anlamışdır. Həm ukraynalılar, həm də azərbaycanlılar öz övladlarını qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirməyi unutmamışlar. 2004-cü ildə Kiyevdə milli lider Heydər Əliyevin abidəsinin açılışı oldu. Onun həyat yoldaşı, tanınmış alim, akademik Zərifə Əliyevaya İrpen şəhərində abidə qoyuldu. Azərbaycanın və Ukraynanın prezidentləri 2008-ci il 30 iyunda Bakıda tanınmış Ukrayna şairi Taras Şevçenkonun abidəsinin açılışında iştirak etdilər. Kiyevdə məşhur Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun, Azərbaycanda isə Lesya Ukrainkanın abidəsi var. Bu qısa baxış göstərir ki, bizim ölkələrimizin əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan əmək-

daşlığı daha da inkişaf etdirmək imkanları var. Biz yalnız olduqda deyil, birgə olduğumuz zaman daha güclüyük və bu faktıdan Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev agahdır. (2, s.276-277)

T. Şevçenko adına Kiyev Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun professoru, tarix elmləri doktoru Mikola Doroşko Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin uğurla inkişaf etdiyini, çox mühüm strateji layihələrin təməlinin qoyulduğunu vurğulamışdır. O qeyd edir ki, Azərbaycan özünün xarici iqtisadi siyasətində geosiyasi cəhətdən çatışmayan cəhətlərini üstün cəhətlərə çevirmək uğrunda mübarizə aparır. Xüsusən, suverenliyini... qorumaq məqsədilə Türkiyə və Qərbdən siyasi və iqtisadi dəstək almaqla həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasına dünya ictimaiyyətinin, xüsusən Azərbaycanda zəngin neft və qaz sahələrinin inkişafında birbaşa iştirak edən enerji şirkətlərinə malik ölkələrin iqtisadi marağını cəlb etmək bu siyasətin vacib elementidir. Bu proses Heydər Əliyevin 1993-cü ildə prezident seçkisindən sonra sürətlə inkişaf etdi. Heydər Əliyev mərkəzi hökumətin bərpasında nailiyyət qazandı, ölkəni siyasi və strateji cəhətdən Qərbə yönəltdi, Xəzər neftinin və qazının daşınma və hasilatında geniş miqyaslı proektlər həyata keçirdi və ABŞ tərəfindən rəhbərlik edilən terrorizmə qarşı koalisiyaya qoşuldu. Heydər Əliyev postsovet ölkələrinin əməkdaşlığı üçün ayrıca GUAM (1997) yaradılması ideyasının öncül tərəfdarlarından idi, Ukrayna ilə əlaqələri gücləndirmək üçün fəal şəkildə öz töhfəsini vermişdir. Bakı Supsa boru kəməri Ukrayna üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Çünki keyfiyyətli Azərbaycan nefti tankerlərlə Odessaya və digər Ukrayna limanlarına daşına bilər. (2, s. 260)

Kitabın son fəslində Ukraynanın Diplomatik Akademiyasının baş elmi işçiləri tarix elmləri namizədi A. Denişenko, dosent Lyubov Şpakovski və əməkdar incəsənət xadimi Vasil Turkeviçin ulu öndərə həsr etdikləri bioqrafik

esse olduqca təsirli və səmimidir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, Heydər Əliyevin bütövlükdə bioqrafiyası və həyatının hər bir faktı tarixə söykənir. Hal-hazırda onun siyasi fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri araşdırılır, iqtisadi platformasının tətbiqi məsələləri nəzərdən keçirilir, müasir inkişafın global problemlərinin konseptual vizyonunun fəlsəfi aspektləri tədqiq olunur. Heydər Əliyev çıxışlarında, bəyanatlarında, müsahibələrində dəfələrlə vurğulamışdır ki, keçmişdə və ümumilikdə bütün fəaliyyətindəki hər bir addımı ilə qürur duyub. Heydər Əliyev elə bir zamanda Azərbaycan prezidenti oldu ki, ölkə və xalq siyasi ziddiyyətlərlə üz-üzə qalmış, ərazi işğal olunmuş, məcburi köçkünlər öz vətənlərində sığınacaq tapa bilmirdi, vətəndaş müharibəsi reallığa çevrilmişdi. Tarixçilər onun Bakıdan uzaq olduğu müddətdə qəzəb və ümitsizliyinin, kədər və ağrısının şərhini verə bilməzlər. O, hər zaman gördükləri və inandıqları barəsində danışmaqdan çəkinmirdi. Ənənəvi olaraq, bir siyasətçinin hakimiyyət əldə etmədən yaşaya biləcəyinin mümkünsüzlüyünə inanırlar. Heydər Əliyev isə hakimiyyət əldə etmədən yaşaya bilirdi və yaşadı. O, nadir siyasətçilərdəndir ki, ölkənin idarəçiliyini yalnız vəzifə borcu olduğu üçün yerinə yetirmişdir. Döyüşdə məğlub olduğumuz bir zaman şəraitində o, siyasətə geri döndü, ordu rəhbərsiz qalmışdı və onun əmrilərini gözləyirdi. Bu xalqın, ali hakimiyyəti vermək istədiyi siyasətçinin dönüşü idi. Ona hər bir şəxs, bütövlükdə isə xalqın ehtiyacı vardı. Heydər Əliyev sözün əsl mənasında ölkəsinin vətənpərvəri idi. O, postsovet dövründə də, ondan öncəki zamanda da vətənpərvər olmuşdu. Azərbaycan prezidentliyi vəzifəsini qəbul etməklə Heydər Əliyev bir şəxsiyyət kimi özünün ənənəvi həyat tərzinə davam etmiş, liderlik vəzifəsi davam etdirmişdir. Nə dərəcədə demokratik olmasına çalışmasından asılı olmayaraq, hər bir kəs onun istək və fəaliyyətinə sovqi-təbii şəkildə riayət edirdi. Hakimiyyət onun təbiətinin ayrılmaz parçası idi. O, hakimiyyətdə olmadığı zaman belə, insanlar onu, xüsusi baxış bucağına malik siyasət

ustası kimi qəbul edirdi. Heydər Əliyev həm siyasətçi, həm də şəxsiyyət idi. Cəvahirəl Nehru Hindistanın və dünyanın tanınmış siyasətçisidir. Onun qızı İndira Qandi atasının siyasətini ləyaqətlə davam etdirdi. Onun oğlu Raciv Qandi baş nazir idi. Onun faciəli ölümündən sonra, xanımı Soniya Qandi siyasi arenaya gəldi. Buhuttonun qızının Pakistanda hakimiyyətə gəlişini də xatırlayaq. Ata Buş və oğlu Buşun Amerikadakı gəlişinə nəzər salaq. Miras qoyulan hakimiyyət ölkənin inkişafına maneçilik törətmədi. Azərbaycan xalqı hökumətin idarəsinin Heydər Əliyevin oğlu, mənəvi həmkarı və siyasi davamçısı İlham Əliyevə təhvil verdi. O, 2003-cü ildə 88 faiz səsle prezident seçildi, bu səs isə xalq tərəfindən prezidentin tam dəstəkləndiyinin göstəricisi idi. Andıqna mərasimində o dedi ki, Azərbaycanın demokratik inkişafına əminidir, müasir və güclü dövlət kimi tərəqqisinə inanır. Onun üçün də Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirmək zəruridir. İlham Əliyev ləyaqətli atanın ləyaqətli oğludur. (2, s.295-296)

Məqalədə Ukrayna alimlərinin bir fikri də olduqca diqqətçəkicidir. Qeyd edirlər ki, Heydər Əliyev avtobioqrafiyalarında az hallarda özü haqqında yazırdı və bu avtobioqrafiyalar hal-hazırda həm Moskva, həm də Bakıda dövlət arxiv sənədlərində saxlanılır, sovet siyasi dairələrində Heydər Əliyev kimi tanınırdı. O, açıq şəkildə özünü azərbaycanlı kimi təqdim edirdi və adını milli ənənəyə əsaslanaraq yazırdı: "Mən, Heydər Əliyev Əlirza oğlu 1923-cü ildə Naxçıvanda anadan olmuşam...." halbuki, Nikita Xruşşov və Leonid Brejnev özləri haqqında yazarkən bir dəfə Ukraynalı kimi, başqa bir dəfə isə Rusiyalı kimi özlərini qələmə verirdilər və buna heç əhəmiyyət də vermirdilər.

Məqalədə müəlliflər yazırlar ki, Çernobil faciəsindən sonra Heydər Əliyev siyasi bürodan tələb etmişdi ki, Pripyat şəhərində baş verən fəlakət haqqında əhaliyə düzgün və ətraflı məlumat verilsin. Bu Mixail Qorbaçov üçün bir problem idi, çünki o qeyri-adi heç bir şeyin baş vermədiyini iddia edirdi.

Sonralar SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuş Boris Oleynik yazırdı ki, "Qorbaçov Kiyevə getməyə qorxurdu". Hətta Şerbitski ilk may paradını təxirə salmağı və ən azından uşaqları faciə baş verən ərazidən köçürməyə cəhd göstərmək istəsə də, Qorbaçov onu hədələyərək söyləmişdi ki, əhali arasında çaxnaşma yaradılmamalıdır. Biz Heydər Əliyevi Qorbaçovu Ukraynada baş verən insan səbəbli böyük fəlakəti təsdiqləməyə məcbur etdiyi üçün, onu qürurla anır və dəyərləndiririk. Məqalədə vurğulanır ki, Heydər Əliyev kommunistlərin faşist sözlünə bərabər tutduğu millətçi kimi yox, sözün müsbət mənasında vətənpərvər millətçi kimi vətəninə hər zaman xatırlayır, Azərbaycanı sevirdi. Vətənə olan bu münasibət Ukraynalılara da xas idi. Şair Vladimir Sosyuranın sovet ideoloqları tərəfindən heç də hər zaman qəbul olunmayan mısralarını xatırlayaq: Ukraynanı şad və kədərli günündə də günəş, külək, bitki və su kimi sev!.. Beləcə də, Heydər Əliyev öz torpağının vətənpərvəri idi, əsl Azərbaycanlı kimi o başqa cür də ola bilməzdi. Kədərli günlərdə ölkəsi təhlükə altında idi, çevik və qəti şəkildə addım atmaq vaxtı idi. İstənilən digər şəxs çarəsiz, tərəddüd və şübhə içində addım ata bilərdi.

Ukrayna alimləri Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, ictimai-siyasi fəaliyyətinin bütün təfərrüatlarını oxuculara çatdırmağa səy etmişlər. Xüsusilə, Heydər Əliyevin Moskvadan Bakıya qayıdışını, sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı həyatı və fəaliyyətini, yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsini addım-addım izləmiş, bu mərhələləri təhlil etmiş, xüsusilə ağır blokada şəraitində Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi təhlükəsizliyinin, əhəlinin həyat və yaşayışının təmin edilməsi sahəsində Heydər Əliyevin Türkiyə və İran dövlətləri ilə yüksək səviyyədə qurduğu münasibətləri təhlil etmişlər. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlərdən bəhs edən müəlliflər Heydər Əliyevin prezident Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Ankaraya səfərindən sonra ən qısa zamanda tikilib istifadəyə verilən "Ümid" körpüsünü II Dünya müharibəsində

Leninqraddın mühasirəsi zamanı Ladoqa gölü üzərində açılan həyat yoluna bənzətmişlər. (2, s.110)

Onlar Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı xilaskarlıq missiyasını və siyasi fəaliyyətini rəğbətlə təhlil etmiş, böyük siyasətə qayıdış yolunu izləmişlər. Təqdim olunan kitabda həmçinin, Azərbaycan xalqının öndə gedən şəxsiyyətlərindən ibarət "91-lər qrupunun" Heydər Əliyevə müraciəti, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması və Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdış yoluna işıq salınmışdır.

Əsərin "Müstəqil dövlətin rəhbəri" bölümü xüsusilə diqqət cəkkicidir. Müəlliflər Heydər Əliyevin 1993-cü il oktyabr ayının 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə başlarkən andiçmə mərasimində vurğuladığı strateji fikirlərə diqqət cəkkərək Azərbaycanda qanunun aliliyinə və demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət quruculuğunda Heydər Əliyevin tarixi rolunu açmağa müvəffəq olmuşlar.

Heydər Əliyevin ilk xarici səfərindən etibarən xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarda müstəqil Azərbaycan dövləti üçün təəsübkeşlik, vətəncilik hisslərinə çağırışlarının müxtəlif ölkələrdə milyonlarla azərbaycanlının təmsil olunduğu diaspor təşkilatlarının yaranmasına təkan verdiyini vurğulayan tədqiqatçılar Heydər Əliyevin irəli sürdüyü "azərbaycançılıq" ideyasının bir ideologiyaya çevrildiyini, müstəqil dövlətçiliyin əsas təşkiləddici və birləşdirici qaynağı olduğunu, dövlətin bu gününün və gələcəyinin taleyini müəyyən etdiyini təhlil etmiş, məntiqi nəticələr çıxarmışlar.

Müəlliflər Heydər Əliyevin Ukraynaya səfəri zamanı bu ölkədə yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlının nümayəndələri ilə görüşündə onlara azərbaycançılıq, vətənə bağlılıq hisslərini necə aşladığını nümunə kimi təqdim etmişlər. (5, s. 64-83) Heydər Əliyevin və Ukrayna prezidenti Leonid Kuçmanın şəxsi dostluq münasibətlərinin iki ölkə arasında qarşılıq etimada və hüsn-rəğbətə söykənən dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasında əsas rol oynadığını vurğula-

mışlar. Fikrimizcə, ukraynalı müəlliflərin gəldiyi bu nəticə olduqca təqdirəlayiqdir ki, Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin möhkəm siyasi təməlini qoyduğu kimi, azərbaycançılıq, Azərbaycan dili, latın əlifbasına keçid və bu kimi milli fəaliyyətləri ilə millətin bütövlüyünün və birliyinin, həm ölkədə, həm də xaricdə yaşayan bütün azərbaycanlıların həmrəyliyi üçün təməl dayaqlarını qurmuş oldu.

Əlbəttə, bu yazıda ulu öndərin yalnız bir qonşu ölkənin ictimai fikrində yaratdığı unudulmaz təəssürlərin bəzi fraqmentlərindən bəhs edə bildik, amma Heydər Əliyevin uca şəxsiyyətinin sərhədləri aşan cazibəsi geniş və hərtərəfli tədqiq edilməyə möhtacdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. “30 tarixi səfər”. Azərbaycan xalqının ümummilliyi lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri-1993-2003, Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi, Bakı, 2013.

2. Anatoli Denysenko, Vasyl Turkeviç, Lyubov Shapovski. Lider of two epochs, Kyiv, “Planeta”, 2013.

3. Andriyanov V.İ., Mirələmov H.F. İlham Əliyev – Azərbaycan prezidentinin portreti. Red. E.Mədətli, ukrayna dilinə tərcümə V. Binnətova, Kiyev, Dmitro Buraqo nəşriyyatı, 2011.

4. Ариф Кулиев. Украинско-азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия, том 3, Харьков, «ФАКТ», 2017.

5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Buraxılışına məsul akademik R.Mehdiyev, 40-cı kitab, Bakı, Azərənşr, 2012.

Ziba Ağayeva

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun “Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi” şöbəsinin baş elmi işçisi, f.ü.e.d.

Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər (1969-1982)

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bir çox daxili və xarici amillərin təsiri altında sovet iqtisadiyyatı ekstensiv xarakter almağa başlayır. Bu direktiv iqtisadiyyatın öz imkanlarını tükətməsi, sənaye məhsullarının yüksəliş tempinin aşağı düşməsi ilə izah olunur. Belə vəziyyət isə öz növbəsində bu sahədə ziddiyyətlərin yaranması ehtimalını şərtləndirir, sənaye potensialının olduqca böyük miqyasına baxmayaraq, ekstensiv metodlardan istifadə sənayeni böhranlı vəziyyətə gətirir. Bütövlükdə, 70-cı illər sovet tarixinə durğunluq illəri kimi daxil olmuşdur. Keçmiş SSRİ-də durğunluğun baş verməsi tədqiqatçılar tərəfindən bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərlə izah olunur: inzibati-komanda sisteminin yetişdirdiyi kadrların yeni üsullarla işləmək istəməməsi və ya bacarmaması obyektiv, sənayeləşmənin başa çatdırılmaması, yüksək marginalığın mövcudluğu, kütlə içərisində sosial apatiyanın müşahidə edilməsi subyektiv səbəblər kimi göstərilir. Mövcud köhnəlmiş mühafizəkar təşkilatların, dünyagörüşün, praktiki fəaliyyətə mane olan stereotiplərin cəmiyyətin inkişafına birgə təsiri cəmiyyətdə inkişafın ləngimə mexanizminin formalaşmasına səbəb olur və eyni zamanda sovet sisteminin daha da sərtləşməsi ilə müşayiət edilirdi. Mövcud siyasi sistem cəmiyyəti durğunluqdan qorumaqda aciz duruma düşmüşdü.

Belə vəziyyət 15 respublikadan biri kimi Azərbaycandan da yan keçmir. İttifaq daxilində Azərbaycan yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsi hesab olunsaydı, bu dövrdə respublikanın

sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı zəifləmiş, kənd təsərrüfatının istehsal səviyyəsi aşağı düşmüş, xalq təsərrüfatı, mədəni quruculuq sahəsində bir çox problemlər, həll edilməmiş vəzifələr, çətinliklər və çatışmazlıqlar ortaya çıxmışdı. Akademik Ramiz Mühdiyevin ifadəsi ilə desək: “Başqa imperiyalarla müqayisədə Sovet İttifaqını fərqləndirən cəhət ondan ibarət idi ki, bu ölkəyə daxil olan müttəfiq respublikalar iqtisadi cəhətdən bir-biri ilə sıx bağlı idi və onların heç biri ayrılıqda tam istehsal dövryyəsinin infrastrukturuna, demək olar ki, malik deyildi. Digər tərəfdən, tarixi, milli mənəvi ənənələr, mədəni sərvətlər, xalqın inamı kimi dəyərlər keçmişin qalığı adlandırılır və vətəndaşlarımızın şüurunda bu dəyərlərin kökü kəsilir, insanları öz tarixi keçmişini unutmağa məcbur etmək cəhdləri göstərilir, bununla razılaşmayanlar isə təqib olunurdular. 1969-cu il iyulun 14-nə, yəni, Heydər Əliyev Azərbaycan rəhbərliyinə gələnə qədər ölkəmiz və xalqımız bu acı mənzərə ilə üzləşmişdi”. (11; 271-272)

46 yaşlı Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə irəli sürüldə Ümumittifaq fonunda sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsinə görə sonuncu yerlərdən birini tutan Azərbaycanın vəziyyəti məhz belə idi.

Heydər Əliyevin ideyaları, fikirləri, proqnozları əsasında məqsədyönlü təşkilatçılığı, rəhbərliyi və tələbkərligi nəticəsində qısa zaman ərzində keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycanda sosial-iqtisadi, mədəni və ictimai-siyasi sahələrdə dinamik inkişaf, görünməmiş artım templəri əldə olundu, elmi-texniki dəyişikliklərin səviyyəsi tarixi əhəmiyyət kəsb etdi. Çox sonralar Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev müstəqillik illərində ötən əsrin 70-ci illərində gördüyü işləri xatırlayaraq deyirdi: “1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq səlnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan

dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur...” (6;s.145)

Bu illər ərzində Azərbaycanda yalnız iqtisadiyyat, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində deyil, eləcə də elm, təhsil, maarif və ictimai-mədəni sahələrdə də böyük uğurlar əldə edilir. Artıq “1971-1975-ci illərdə respublikamızda 198 elmlər doktoru və 1781 elmlər namizədi hazırlanmışdı. Elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblər, elm və tədris müəssisələri yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilmişdi. Respublikada yeni ali məktəblər - Xarici Dillər İnstitutu, İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Naxçıvan Pedaqoji İnstitutu açılmış, Dağlıq Qarabağda Pedaqoji İnstitut yaradılmışdı”; “1969-1982-ci illərdə 15 mindən çox azərbaycanlı tələbə SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdi” (8;s.15).

16 avqust 1972-ci il Bərabərlər İttifaqında. “Literatur-naya qazeta”ya müsahibəsində Heydər Əliyev: “Biz bu gün 140 elmi idarəni, 17 min nəfərdən çox elmi işçini təmsil edən Azərbaycan elmi ilə haqlı olaraq fəxr edirik” deyirdi. (1;s.21)

Böyük əmək, dərin zəka, məntiqi idarəçilik nəticəsində əldə olunan tərəqqi və yüksəliş Azərbaycanı qısa müddət ərzində keçmiş SSRİ-də ən inkişaf etmiş respublikalardan birinə çevirdi. Qısa müddətdə əldə olunan müsbət nəticələr tam və hissə arasındakı optimal nisbəti böyük dəqiqliklə müəyyənləşdirməyi, ali məqsədi cari məqsəddən, əsas qeyri-əsasdan fərqləndirməyi, istənilən tərəflə münasibətləri qarşı tərəfin maraqları prizmasından çıxış edərək qurmağı bacaran, tarix və müasirliyin vəhdətini əlaqələndirə bilən, gerçəkliyin müxtəlif rəqursları arasındakı bağlılığın incə məqamlarını görmək qabiliyyətinə malik olan Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin uğuru idi. Bütün bunların əsasında vətənə, xalqına hədsiz sevgisindən, urəyinin xalqla, vətənlə bir vurmasından,

dərdini dərdi, sevincini sevinci bilməsindən doğan ürək yangısı dururdu.

İqisadiyyat, sənaye, mədəniyyət və təhsil sahələrində vəziyyət aydın olduğu halda, milli-mənəvi dəyərlərimizin saxlanması və mühafizəsi sovet dövləti üçün ideoloji mahiyyət kəsb etdiyindən bu istiqamətdə azacıq da olsa irəliləyişə nail olmaq son dərəcə mürəkkəb və təhlükəli məsələ idi. Tarix boyu Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri (dil, din, adət-ənənə) ölkənin geosiyasi vəziyyəti və tarixi inkişafın gedişi nəticəsində yaranmış, formalaşmış və sosial-tarixi, mədəni, ailə ənənələrində mühafizə olunub saxlanılmaqla, nəsilən-nəsilə ötürülmüşdür. Lakin Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra - ictimai mülkiyyət, ədalət və kollektivizm - sovet ideoloqları tərəfindən əsas mənəvi dəyərlər kimi müəyyənləşdirildiyindən, yalnız azərbaycanlıların deyil, keçmiş SSRİ-də yaşayan bütün xalqların və xüsusilə müsəlmanların milli-mənəvi dəyərlərinin saxlanması sovet ideologiyasına zidd məsələ kimi siyasələşdirildiyindən son dərəcə çətinləşir.

Keçmiş SSRİ-nin milli siyasəti "xalqlar dostluğu" və "proletar beynəlmiləçiliyi" prinsiplərinə əsaslandığından, "sınıf" maraqların ayrı-ayrı xalqların milli maraqlarından dəfələrlə üstün olması fikri irəli sürülür. Millətlərin inkişafının mümkünlüyü yalnız "sosializm" çərçivəsində və proletar beynəlmiləçiliyi əsasında qəbul edilir. Millətçiliyin isə hakim siniflərin maraqlarına xidmət edən və zəhmətkeşləri sosial azadlıq mübarizəsindən yayındıran amil kimi qəbul olunur.

Artıq XX əsrin 70-ci illəri Sov.İKP rəhbərliyi tərəfindən inkişaf etmiş sosializm cəmiyyəti quruculuğu, eyni zamanda insanların yeni tarixi birliyinin – "sovet xalqı"nın yaranması illəri elan etmişdi. Bu tarixi birliyin, kapitalizm dövründə ortaya çıxmış əvvəlki millətləri əvəz etdiyi və bunun həddləri daxilində kapitalizm dövründə həlli qeyri-mümkün olan millətlərarası ziddiyyətlərin aradan qaldırıldığı elan olunurdu.

Lakin xalqlar dostluğu prinsipi rəsmi şəkildə elan edilsə də, faktiki olaraq Rusiya İmperiyasından miras qalan zəruri bir prinsip: SSRİ-də dominant millət ruslardır, rus mədəniyyəti və rus dili ölkənin birliyini təmin edən mühüm siyasi amildir - prinsipi dövlət tərəfindən siyasi xətt kimi yürüdüldü. Bu SSRİ-nin xalqlar ailəsində, "rus xalqı –böyük qardaşdır" ifadəsi ilə möhkəmləndirilirdi. Bu ikili siyasət sovet rəhbərliyinin milli siyasətini xarakterizə edirdi. Respublikalarda fəal şəkildə ruslaşdırma siyasəti aparılır, məktəblərdə rus bölmələrinin sayı çoxaldılırdı. Belə siyasət respublikaların milli elita nümayəndələrini qıcıqlandırır, bəzi yerlərdə əks-reaksiyalara səbəb olurdu. Etnik və ya dini ayrı-seçkilikdən danışan və ya yazan istənilən şəxs "millətçilik təbliğatına", "sovet sisteminə qarşı şər-böhtan" və "anti-sovet fəaliyyətinə" görə həbs olunur, ağır məşəqqətlərə məruz qalırdı. Milli mənsubiyyət məsələsi konkret şəxsiyyətin ictimai vəziyyətinə, həyatına və karyerasına ciddi təsir göstərir, müxtəlif millətlər arasında qeyri-bərabərliyə səbəb olurdu. Məsələn, 1956-cı il avqustun 21-də Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verən qanun qəbul olunur. 3 il sonra elə bu qanun da Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayevin Moskvadan "millətçilik ittihamları" ilə suçlanmasında və vəzifədən kənarlaşdırılmasında mühüm rol oynayır; Azərbaycan KP MK bürosunun üzvü və katibi Şıxəli Qurbanov "uzunmüddətli fasilədən sonra 1967-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə dövlət səviyyəsində Novruz bayramının keçirilməsinə müvəffəq olmuşdur. Mərkəzi Komitənin birinci katibi Vəli Axundov onu təhlükəli işlər gördüyü barədə xəbərdarlıq etmişdi. Şıxəli Qurbanov isə öz hərəkətlərinə görə özü cavab verəcəyini demişdi. Qurbanovu izahat yazmağa çağırıdılar. O da Novruz bayramının tarixi ilə bağlı 22 səhifəlik izahat yazdı. Sübut etdi ki, Novruz bayramı heç də dinlə əlaqəli bayram deyil. 1967-ci ilin may ayının 24-də Şıxəli Qurbanov dişlərini müalicə etdirmək üçün həkimə gedir və elə oradaca müəmmalı şəkildə

vəfat edir”(16). Qeyri-adi qabiliyyəti sayəsində ən yüksək dövlət vəzifələrinə irəli çəkilən ulu öndər Heydər Əliyev sonralar dəfələrlə etiraf edirdi ki, müsəlman olduğu üçün daima ayrı-seçkiliyə məruz qalmışdı və s.

Azərbaycanda bir sıra dövlət adamları, yazıçı və şairlər, dilçilər, filoloqlar bu məsələdə qətiyyət bildirməyə çalışır, Moskvanın törədə biləcəyi hər cür təxribatdan çəkinməyərək öz çıxışlarında, şeirlərində, poemalarında, bütövlükdə fəaliyyətlərində bu məsələyə etiraz edirdilər. Məsələn, “Azərbaycan Kommunist partiyası Bürosunun 16 mart 1957-ci il tarixli iclasında Mərkəzi Komitənin ideoloji məsələlər üzrə katibi Abdulla Bayramov çıxış edərək deyirdi: “Məni bir məsələ çox narahat edir: mənə elə gəlir ki, biz heç bir ölçü götürməsək, 10-15, yaxud 50 ildən sonra paytaxt Bakıda bir dildə, Respublikanın qalan ərazilərində isə başqa dildə danışacaqlar... Bilirik ki, Bakıda ziyalıların böyük əksəriyyəti və onların ardınca fəhlələr də öz uşaqlarını rus məktəblərinə yerləşdirməyə çalışır, bunun nəticəsində ildən-ilə Azərbaycan dilində təhsil verən məktəblərin sayı azalır. Deməli, bir müddətdən sonra Bakıda elə vəziyyət yarana bilər ki, şəhər kənddən tamamilə ayrı düşər... Mən daha o faktlardan danışmıram ki, azərbaycanlı Kəlbəcər rayonunda poçta gəlir və ondan öz dilimizdə olan teleqramı qəbul etmirlər”. Yaxud, həmin iclasda çıxış edən yazıçı Süleyman Rəhimov rəhbər işçilərə problemin həllini özlərindən, öz ailələrindən başlamağı təklif edərək deyir: “Əgər bizdə Azərbaycan məktəbləri varsa, onlar kimlərdən ötrüdür? Onlar ruslar, ermənlər, yəhudilər üçün deyil. Orada öz uşaqlarınızı oxudun, yoxsa ki, bizdə əksər rəhbər işçilərin övladları rusca təhsil alırlar”. Həmin dövrdə Ali Sovetin Rəyasət heyətinin sədri olan yazıçı Mirzə İbrahimov tələsənlərdən biri idi (əlbəttə, bu səbirsizliyin özülündə ən yaxşı niyyətlər dayanırdı). O, “İndi 1920-ci il deyil. Bizim qeyri-azərbaycanlıları əvəzləyəcək qədər kadrlarımız var” deyirdi. Mirzə İbrahimov təklif edirdi ki, bütün qeyri-azərbaycanlılar

Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Ali Sovetdə ona sual verirlər: “Həkimlərin yarısı rusdur, bəs onlarla nə etməli?” İbrahimov cavab verir: “Qoy onlar bizim 35 il əvvəlki vəziyyətimizdə olsunlar. O vaxt xəstəlik tarixlərini rusca yazırdılar”(3). Ana dilini xalqın mənəvi dünyası, xalqın ruhu adlandıran Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Bəxtiyar Vahabzadə repressiyalardan qorxmadan 1954-cü ildə yazdığı «Ana dili» şeirində, “Gülüstan” poemasında (1958), «Latın dili» (1967) şeirində fəlsəfi dünyagörüşü sərgiləyərək ana dilinin mahiyyətini, bir millət üçün nə demək olduğunu açaraq yazırdı. Dil xalqın varlığıdır, vahidliyidir, özünəməxsusluğudur, dil yoxdursa, xalq da yoxdur deyən böyük şair “Ana dili” şeirində yazırdı:

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi

Qiymətli xəzinədir...onu gözələrimiz təq

Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək (14).

Gizli və açıq etirazlara baxmayaraq yalnız məzmunca sosialist, forma etibarən isə milli mədəniyyətlər inkişaf etdirilirdi. Bəzi milli bayramlar, ənənəvi sənətkarlıq, etnoqrafik və diyarşünaslıq muzeyləri yaradılır, milli yazıçıların əsərləri nəşr olunurdu. Lakin milli mədəniyyətlər dar çərçivədə dəstəklənirdi. Respublikaların Moskvaya siyasi sadiqliyini təhlükə altına qoya biləcək bütün mədəni təşəbbüslər burjuva millətçiliyi adı ilə damğalanır və qarşısı sərt şəkildə alınır. Məsələn, xalqların çar hakimiyyətinə və daha çox sovet sisteminə qarşı mübarizəsi ilə bağlı bir çox tarixi hadisələr, faktlar ciddi şəkildə gizlədilir və ya sərt mənfi reaksiya ilə üzləşirdi. Digər tərəfdən, yerlərdə iqtisadiyyat inkişaf etdirilsə də, yerli şərait nəzərə alınmadan ətraf mühit çirkəndirilir, milli mədəniyyətlərin, adət-ənənələrin aradan çıxmasına şərait yaradılırdı.

Bildiyimiz kimi xalqın birliyini təmin edən, onun bir xalq kimi, identikliyinə, yəni kimliyinin, özünəməxsusluğunun formalaşmasında əsas rol oynayan komponentlər arasında etnos ümumiliyi, tarixi aqibətin, dinin, adət-ənənlərin ümumiliyi, milli ruhun birliyi ilə yanaşı dil birliyi xüsusilə önəmlidir.

Dil- cəmiyyətdə insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə mütləq şəkildə xidmət göstərən, istisnasız olaraq cəmiyyətin bütün mədəniyyətlərinə aid olan universalilərdən biridir. Dilin məhz bu xüsusiyyəti onun fərqləndirici cəhətidir. Deməli, dil insan fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi olub, insanlar arasında ünsiyyəti, qazanılmış təcrübələrin mübadiləsini, saxlanması və ötürülməsi prosesini təmin etməklə yanaşı, insanlar arasında biliklərin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı mübadiləsini də həyata keçirir. "Dilin kommunikativ funksiyasına insanların ünsiyyətinin müxtəlif sahələri uyğun gəlir ki, bunlardan da ən zəruri olanları təhsil, elm, ədəbiyyat, dövrü mətbuat, yazışma, kərgüzarlıq və mədəni-kütləvi tədbirlər və s.-dir" (9; c. 135-139).

Hər bir xalqın özünəməxsus dili vardır. Bu dil vasitəsilə "etnik daxili ünsiyyət" (Kurske) qurulur. Dil insanlar arasında bağlayıcı, əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır. Çünki məhz ünsiyyətdə müxtəlif növ informasiya mübadiləsi baş verir.

Milli-mənəvi dəyərlərin ən zəruri elementi olan dilin xalqların mədəniyyətinin formalaşmasındakı rolunu tədqiq edən ilk alim V.Humboldt olmuşdur. O, dilin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsini bir ənənə kimi müəyyənləşdirmiş və təklif etmişdir ki, "dili ünsiyyət vasitəsi kimi yox, öz- özünə məqsəd kimi, xalqın düşüncə və duyğularının ifadəçisi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır" (12;377). Millət qarşısında dilin mühafizəsi, saxlanması, nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi problemi durur. Onun strukturu təkamülün bütün mərhələlərini pillə-pillə formalaşaraq, təkmilləşərək keçir. Dil cəmiyyətin birliyini, milli bütövlüyü təmin edir, milli identiklik hissini

formalaşmasına təsir edir. Tarixin, mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi bütün milləti vahid tam kimi birləşdirir.

Dil bir milləti digərindən fərqləndirən unikal vasitədir. Dil vasitəsilə millətlər özünəməxsusluqlarını, nəsil-dən-nəsilə ötürülən adət-ənənələrini mühafizə edib saxlayır, biliklərinin, təcrübələrinin mübadiləsini həyata keçirir, münafişələri həll edirlər. Bu səbəbdən dil, bir-biri ilə bağlı olan və öz mahiyyətinin bütün rəngarəngliyi haqqında ümumi fikir yaranan, müxtəlif funksiyalar daşıyan kompleks sosial təzahürdür.

Vətən-dil-millət birliyini əsas məsələ sayan Azərbaycanın şimal torpaqlarında mürəkkəb tarixi şəraitdə yaranan dövlətçilik ənənəmizi yenidən davam etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də dilə münasibəti xüsusi olmuşdur. AXC Hökuməti 1918-ci il 27 iyun qərarı ilə Azərbaycan türkcəsini dövlət dili elan etmişdi. Azərbaycan türkcəsinin bütün ibtidai məktəblərdə tədrisi icbari şəkildə tətbiq edilirdi. Hətta 1919-cu ildə Azərbaycan türkcəsinin öyrənilməsi üçün hökumət tərəfindən vəsait ayrılmış, kurslar təşkil edilmişdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev, adətən: "Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır" məzmunlu dərkənar qoyurdu. Lakin tarixi İstiqlal Bəyannaməsində dövlət dili haqqında maddə öz əksini tapmamışdı. XI qızıl ordunun Azərbaycanı işğal etməsi ilə AXC süquta uğradı. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamağa, öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə qadirdir.

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra Azərbaycan türkcəsi məsələsi xüsusi tərzdə qoyulur. Lenin başda olmaqla bir çoxları bu anlayışdan tamamilə imtina olunmasının tərəfdarları kimi çıxış etsələr də, sovet hakimiyyətinin ilk illərində AXC ənənəsi davam etdirilirdi.

Sovet ideoloqları keçmişlə əlaqənin kəsilməsinin əsas yollarından biri və ən zərurisi kimi bu məsələyə əlifbanın

dəyişdirilməsindən başlayırlar. 1928-ci ilə qədər SSRİ-nin bütün müsəlman xalqları əsasən, türk dilinin transkripsiyası üçün ərəb əlifbasından istifadə edirdilər. Lakin türk ədəbi dilləri arasında olan əsas fərq tələffüzdə olduğundan, savadlı azərbaycanlı kazax, kazan tatarı ilə asan ünsiyyət qura bilir, özbək və ya türkmən dilində çətinlik çəkməkdən oxuya bilirdi. Burdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, 1928-ci ilə qədər sovet ittifaqı müsəlmanlarının mədəni ünsiyyəti real həqiqət idi. Bu isə sovet ideoloqlarını qane etmirdi. Bu səbəbdən sovet hökuməti 1929-cu ildən başlayaraq ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəzləməyə başladı. Moskvanın yürütdüyü bu siyasət xüsusilə tatarlar və orta asiya müsəlmanları arasında ciddi narazılığa səbəb olsa da, tamamilə neqativ hadisə deyildi və bir çox müsəlman ziyalıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Bu dəyişiklik həqiqətən məktəblərdə tədrisi asanlaşdırmış, həm də Türkiyədə Atatürk də latın əlifbasını qəbul etdiyindən türk dünyasının mədəni və psixoloji birliyinə xələl gətirməmişdi. “Qısa müddətdə Azərbaycanda bu əlifbanın işlədilməsi geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratmışdı. Ana dilində dərslilər yazılmış, Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri sahəsində ciddi işlər görülməyə başlanmışdı. Bu prosesdə Salman Mümtaz, Həmid Araslı, Məmmədhusəyn Təhmasib kimi folklorşünas alimlərin xüsusi əməyi qeyd olunmalıdır”. (13:s.9)

Latın əlifbasına keçid savadsızlıqla mübarizədə müsbət tendensiyaaların əldə olunmasına yol açmış olsa da, sovet hökumətinə mədəni irsimizdə çox ciddi seçim aparmasına şərait yaratdı. Yalnız kommunist ideologiyasına uyğun gələn kitablar yeni əlifba ilə çap olundu. İslam dini ilə bağlı bütün kitablar yığışdırıldı.

Nəhayət, 1939-cu ildə latın əlifbası bütün müsəlman respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da heç bir izahat verilmədən, yalnız ümumi ifadəylə “böyük qardaş” rus xalqı ilə yaxınlaşmaq məqsədilə yenidən və sonuncu dəfə

dəyişdirildi və 1940-cı il yanvarın 1-dən tətbiq olunmağa banlandı. Əslində bu siyasətin kökündə Türkiyə və sovet imperiyası ərazisində yaşayan türk xalqlarının bir-biri ilə mədəni əlaqəsinin qarşısının alınması dururdu. Bu dəfə əlifbanın dəyişdirilməsi xalqımızı olduqca ciddi təhlükələrlə - türk dünyasından tam təcrid, mədəni irsin itirilməsi, azərbaycan ədəbi dilinin ruslaşdırılması, rus dilinin tədrisinin asanlaşdırılması, bununla da azərbaycan xalqının rus mədəniyyətinə linqvistik və mədəni assimilyasiyası ilə qarşı-qarşıya qoysa da, bu proses Stalin terroru şəraitində baş verdiyindən açıq müqvimətlə qarşılaşmadı. Məqsəd, “keçmişin qalıqları” adı altında milli - mənəvi dəyərlərimizi, milli irsimizi və mədəni əsaslarımızı məhv etməklə, SSRİ ərazisində yaşayan digər xalqlar kimi azərbaycanlıları da “əsil sovet vətəndaşları”na çevirmək, SSRİ adlanan böyük bir qazanda əritmək, yəni ruslaşdırmaq idi.

Fransız şərqşünası və sovetoloqu A.A. Benniqsenin ifadəsilə desək: “Bütün qeyri-rus millətləri, xüsusilə müsəlmanlar mədəni assimilyasiyaya məruz qalmalı, rus dili bütün sovet vətəndaşlarının “ikinci ana dili” nə çevrilməli, bütün yerli ədəbi dillər rus sözlərinin kütləvi tətbiqi ilə zənginləşdirilməli və modernləşdirilməliydi. Yerli ədiblərin əsərləri rus nümunələrinin (Şoloxov, Qorki, Mayakovski və s.) ardıcıl imitasiyası yolu ilə proletar mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəsinə qaldırılacaqdır. Müsəlman yaşayış məntəqələri rus-sovet şəhərləri kimi, şərq xarakterini itirməklə modernləşdiriləcəkdir. Qardaşlıq sevgisi və dostluq atmosferi köhnə etnik və dini dözümsüzlüyü əvəz edəcək. Dinlər (İslam və xristianlıq) milli özünüdərkən əsası olmayacaqdır. Millətlərin qarışması “avropalılar və müsəlmanlar” arasında bioloji sembioza səbəb olacaqdır. Və nəhayət, beynəlmiləl cəmiyyət yaranacaqdır. Bu cəmiyyətdə müxtəlif milli mədəniyyətlərin ən yaxşı elementlərini özündə cəmləşdirən, vahid “sovet

mədəniyyəti", vahid rus dilinə, vahid tarixi ənənəyə və "ümumsovet" vətənpərvərliyinə malik olacaqdır". (4;c.52).

Hakimiyyətə gəlmiş ilk gündən sovet imperiyasının siyasətini dərinlən bilən, dərk edən və məqsədini anlayan ümummilli lider Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərimizin əsas tərkib hissəsi kimi dil məsələsinə laqeyd qala bilmədi. Bu elə bir dövr idi ki, dövlət idarəçiliyindən, inzibati idarə sistemlərindən, elmdən, mədəniyyətdən, təhsildən rəşional şəkildə sıxışdırılan milli dillər məişət səviyyəsinə endirilir, bütün respublikalarda eləcə də, Azərbaycanda KP-nın qurultayları, MK-nın plenumları bir qayda olaraq rus dilində aparılırdı.

Dünya siyasətində dil məsələsi həmişə siyasi mahiyyət daşımışdır. Azərbaycan dilinə münasibətdə də bu tarix boyu belə olmuşdur. Akademik R.Ə. Mehdiyev ulu öndərin həmin dövrdəki dil siyasətini belə qiymətləndirirdi: "Ana dilinə münasibətin ifrat dərəcədə siyasiləşdirildiyi və çox vaxt əsassız siyasi ittihamlar üçün zəmin olduğu illərdə Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin məişət və ədəbi dil səviyyəsindən dövlət dili səviyyəsinə çatdırılmasına yönəliş fəaliyyətlə kifayətlənməyib, həm də öz şəxsi nümunəsi ilə ana dilimizin nüfuzunu artırır, onun elmi cəhətdən öyrənilməsi, geniş yayılması üçün şərait yaradırdı" (7; s.281). Heç təsadüfi deyil ki, 1969-cu il İnoyabr Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda ana dilində çıxış etməklə şəxsi nümunə göstərərək, azərbaycan dilinin təbliğinin əsasını qoymuş oldu.

Bu yığıncaqda Heydər Əliyevin dediyi: "Azərbaycan xalqının parlaq və orijinal mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələri Azərbaycan Dövlət Universitetində inkişaf etdirilmişdir. Məşhur filosof Ə.Bəhmənyarın və mütəfəkkir şair Nizaminin, riyaziyyatçı-astronom Nəsirəddin Tusinin və dahi lirik şair Füzulinin, orta əsrlərin böyük alimi F.Rəşidəddinin və üsyankar şair Nəsiminin, tarixçi Bakıxanovun və realist yazıçı

M.F.Axundovun, görkəmli satiriklərdən Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin və bir çox başqalarının adları bu mədəniyyətin çoxəsrlik tarixinin bəzəyidir. Biz Azərbaycan xalqının bu və bir çox digər görkəmli oğullarına ona görə minnətdarıq ki, onlar zülmətli irtica və özbaşınalıq şəraitində Azərbaycan xalqının ictimai fikrinin, elm və mədəniyyətinin məşəlini göz bəbəyi kimi qorumuşlar" (1;s.4).

Azərbaycan ədəbiyyatını dərinlən bilən Ümummilli lider xalqımızın mədəni irsinin və milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcıları olan bu ədib və mütəfəkkirlərimizin əsərlərinin öyrənilməsinin və öyrədilməsinin, tədqiqinin və təbliğinin zəruriliyi məsələsinə ön plana çəkməklə, əslində gənclərə öz soy-köklərini, milli-mənəvi dəyərlərini, kimliklərini dərinlən tanımalarını, yaddan çıxarmamalarını, milli ruhlarını qorunmalarını aşılırdı.

Bu məqsədlə artıq 1970-ci illərdən başlayaraq respublikanın müxtəlif ali məktəblərində ana dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə tələbə qəbulunun həcmi artırıldı, elmi dilimiz inkişaf etdirilməyə başlandı, təbliği gücləndirildi.

Həmin dövrdə ulu öndər Azərbaycan yazıçıların qurultaylarında iştirak edir, onlarla fikir mübadilələri aparır, elm və mədəniyyət xadimləri arasında, bütövlükdə respublikanın elmi-mədəni mühitində mərkəzin aşağılayıcı dil siyasəti ilə bağlı narazılığı hiss edir, mənəvi ürək ağrılarını duyurdu, lakin imperiya şəraitində ziyalıların az qala qatı millətçi ruhu, fikirləri, iddiaları heç nəyi dəyişə bilməzdi. Əksinə, mərkəzin əks-reaksiyasına səbəb ola bilərdi. Öz doğma dilini ziyalı elitadan heç də az sevməyən, əksinə, milli ruhu, əzmi, vətənə, elinə, obasına, adət-ənənələrinə, övladı olduğu xalqın dilinə hədsiz sevgisi ilə hamına nümunə, örnək ola biləcək ulu öndər öz fəlsəfi zəkası ilə təsirin əks-təsirə bərabər olduğunu gözəl bilir və bu məsələdə incə siyasət yürütdülməsini önəmli sayırdı.

Lakin o dövrdə heç də bütün vəzifə sahibləri, partiya funksionerləri ana dilinə isti münasibət bəsləmirdi. Rusiya meylli, rus təfəkkürü vəzifə sahibləri milli dilimizin inkişafını səmərəsiz, lazımsız iş sayır, onun məişət dili səviyyəsində qalmasına tərəfdar çıxır, xalqın inkişafını yalnız Rusiya və rus dilində görürdülər. Bütün bunlardan məlum olan ümummilli lider, akademik Ramiz Mehdiyevin sözləri ilə desək: "Dilimizin inkişaf etdirilməsi, onun insanların mənəvi-əxlaqi və siyasi dünyagörüşünün əsasına çevrilməsi, cəmiyyətimizdə layiqli yer tutması üçün nə etmək lazım olduğunu çox gözəl bilir və hiss edirdi. Sovet ideologiyasının ən qızğın maddələri bu ideologiya çərçivəsində milli dillərin hər birini yeni tarixi birliyin - vahid dili rus dili olan sovet xalqının formalaşması və təşəkkülü yolunda yalnız maneə hesab edirdilər. Biz Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi ilə əlaqədar fədakar fəaliyyətini məhz mürəkkəb tarixi şərait prizmasından qiymətləndirməliyik" (7;s.278-279).

Ümummilli lider Heydər Əliyev özü sonralar həmin dövrü xarakterizə edərkən deyirdi ki, ən emosional məsələləri də ancaq aqlın gücü ilə həll etmək lazım idi. Azərbaycan cəmiyyətinin o dövrdəki vəziyyəti elə idi ki, dərhal qərar verib bütünlüklə Azərbaycan dilinə keçmək çox riskli, mərkəzə meydan oxumaq idi. Azərbaycan dili dövlət-idarəçilik sistemində təcridcən daxil olmalı, milli məmurlar, dəftərxana işçiləri yetişməli idi. Bu ulu öndərin Moskvanı qıcıqlandırmadan millətin gələcəyinə hesablanmış uzaqgörən, çevik, özünəməxsus, unikal siyasi gedişi idi. Və bu siyasi gediş ulu öndərin rəhbər təyin olunduğu elə ilk dövrdən təcridcən öz bəhrəsini verməyə başladı. (13;s.8)

Əsərlərində mənsub olduqları xalqımızın milli ruhunu, özünəməxsusluğunu, dilini, dinini və adət-ənənələrini tərənnüm edən klassik şair və ədiblərimizin yubileylərinin təşkili və keçirilməsi, əsərlərinin çap edilməsi, ev muzeylərinin yaradılması, xatirələrinin əbədiləşdirilməsi, dünya ədəbiyyatı

klassiklərinin əsərlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri ulu öndərin yürütdüyü incə siyasətin tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi. 1975-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun, 1976-cı ildə Səməd Vurğunun, Cəfər Cabbarlının ev-muzeyləri təşkil edilmiş, İmadəddin Nəsimiyə şəhərin mərkəzində abidə qoyulmuşdu. 70-ci illərdə Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyini yaratmaq haqqında Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qərar qəbul edilmişdi. Bu tədbirlər xalqımıza, xüsusilə gənclərimizə öz tarixi keçmişini, kimliyini unutmamağı aşılayırdı.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 70-ci illəri klassik mədəni irsimizin öyrənilməsi baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı illəri olmuşdur. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə "Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" 1979-cu il 6 yanvar tarixli qərar bu istiqamətdə kompleks vəzifələr irəli sürərək, Nizami irsinin və ümumən orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin sistemli araşdırılması üçün geniş perspektivlər açmışdır. Məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilən 1981-ci ilin avqust ayında Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında qərar isə nizamişünashıqda əsaslı dönüş yaratmışdır. Bu illərdə ulu öndər Azərbaycanda Nizami Gəncəvi ilə yanaşı Molla Pənah Vəqifin, sonralar isə Hüseyn Cavidin məzarı üstündə məqbərə tikdirmişdir.

1967-ci ildə Şuşada olarkən Heydər Əliyev Vəqifin məzarını ziyarət etmək istəmiş, lakin məzarı tapa bilməmişdir. Onun göstərişi ilə məzar tapılmış və ulu öndər bərbad halda olan dağılmış məzarı ziyarət etmişdir. O, hətta nitqlərinin birində gördüyü bu məzarın Vəqifə layiq olmadığını səsləndirmişdir. Sonralar ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə Vəqifin məzarı üstündə 1980- 1981- ci illərdə abidə, türbə tikildi. 1982-ci ilin yanvar ayında ulu öndərin iştirakı ilə Molla Pənah Vəqifin məqbərəsinin təntənəli açılışı oldu. Ümummilli

liderin Vəqifə bu münasibəti bir tərəfdən, milli ədəbiyyata sevgisindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, diyarın tarixini, əhalisinin etnik mənsubiyyətini, eyni zamanda ana dilimizə olan sevgisini bir daha göstərməklə bağlı idi. Təəssüf ki, 1992-ci il may ayının 8-də bu məqbərə erməni qəsbkarları tərəfindən dağıdılmışdır.

1982-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev Şuşada şairin məqbərəsi ilə yanaşı, eyni zamanda Şuşada Poeziya Evinin də açılışında və orada keçirilən "Vəqif poeziya günləri"ndə iştirak etmişdir. Məhz həmin tarixdən etibarən hər il avqust ayında "Vəqif poeziya günləri keçirilir (17).

M.P.Vəqif dedikdə, tərkibində tariximizin, mədəniyyətimizin, identikliyəmizin açar dəyərlərinin mövcud olduğu poeziya başa düşülür. Bu dəyərlərin içində bir sistem yaradan dəyər də vardır ki, bu milli ideyadır. Vəqifin milli ideyası azərbaycan xalqının milli identikliyinə təkmilləşməsinə, daxili enerjisinin üzə çıxarılmasına xidmət göstərən, yaradıcı xarakter daşıyan, ana dilimizi, vətənpərvərliyi, adət-ənənələrimizi, gözəlliyi vəsf edən ideyadır. Çünki Vəqif poeziyası o dövrün kinosu, teatri, konserti, toyu, bayramı olmuşdur.

Vəqif poeziyasını köklü-budaqlı, qocaman ağaca bənzətsək, torpağın dərinliklərinə qədər işləyən ağacın, yəni Vəqif poeziyasının kökündə xalqdan qüvvət almış, xalq ədəbiyyatının nikbin əhvali-ruhiyyəindən qidalanmış milli ruh və milli ideyanın durduğunu görürük. Torpağın üst qatında Vəqif poeziyasının milli ruhundan güc, qüvvət alan torpağa bağlı, vətənə bağlı milli kimliyimizin, ruhu yüksəldən və həyata bağlayan milli-mənəvi dəyərlərimizin durduğu aydın görünür və nəhayət, ağacın gövdəsi xalqı milli birliyə, həmrəyliyə, vətənpərvərliyə, vətəndaşlığa, müstəqil dövlətçiliyə, inkişafa səsləyən azərbaycançılıq məfkurəsidir. Molla Pənah Vəqifin şeir dili - Azərbaycan dilinin sadəliyini, xəlqiliyini, incəliyini, gözəlliyini və zənginliyini dolğun şəkildə əks etdirir. Vəqifin şeirlərində Azərbaycan dilinin geniş

poetik imkanları canlı şəkildə yaşayır. Bu, geniş mənada ədəbiyyatın dilində islahatlar aparmaq demək idi.

Vəqifin əsərlərində Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, yerli və məhəlli xüsusiyyətləri özünün parlaq əksini tapmışdır. O, insanı fiziki və mənəvi cəhətdən kamil, harmonik inkişafda görmək istəyirdi. Dünya və dünyəvi ideallar şairi kimi nikbinlik, həyatsevərlik onun poeziyasının ümdə xüsusiyyəti idi. Vəqif şəxsiyyətinə, Vəqif poeziyasının məhz bu xüsusiyyətlərinə böyük önəm verən ulu öndər Heydər Əliyev şairin şeirlərinin tədqiqinə və təbliğinə diqqətini heç bir zaman əsirgəməmişdir.

Cavid sənətinə hələ keçən əsrin 70-ci illərindən maraq göstərən Heydər Əliyev onun adını Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirənlər sırasında çəkmişdir. Səksəninci illərin əvvəllərindən isə ümummilli liderimiz Hüseyn Cavid irsinə müntəzəm diqqət göstərmiş, şairə layiqli qiymətin verilməsi işinə nəzarəti bir an belə zəiflətməmişdir.

Əsərlərində tarixi irsimizi, milli ruhumuzu, milli identikliyəmizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşadan bütün ədəblərimizin ulu öndər tərəfindən belə yüksək dəyərləndirilməsi, əsərlərinin tədqiqi və təbliği onun məqsədyönlü şəkildə bu sahədə aqlın gücü ilə yürütdüyü incə siyasətinin tərkib hissəsi və təntənəsi idi.

1978-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında müddəanın müəllifi Heydər Əliyev olmuşdur. Mərkəzin milli dillərin inkişafına olan mənfi münasibətini və İmam Mustafayev və Mirzə İbrahimovun bu məsələ ilə bağlı emosional siyasətinin aqibətini gözəl bilən ulu öndər əsl vətənpərvərlik, milli təəssübkeşlik nümunəsi göstərərək, həmin dövrdə öz siyasi karyerasını təhlükə altına qoyaraq, Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası (Əsas Qanunu) hazırlanarkən Azərbaycan dilinin dövlət dili olması üçün təşkilati işlər aparmış və nəhayət, uzaqgörən rəhbərin qətiyyəti və iradəsi nəticəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması

barədə müddəə Konstitusiyanın 73-cü maddəsində öz təsdiqini tapmışdı.

Ulu öndərin hakimiyyətə gəldiyi zaman SSRİ –nin qurulmasından 50 il ötməsinə və ikinci dünya müharibəsi illərindən başlayaraq N.Xruşşovun rəhbərlik etdiyi dövrə qədər (1953-1964) din sahəsində az da olsa güzəştlərə, aparılan liberal siyasətə baxmayaraq, sovet hakimiyyəti hələ də 12 əsrlik islam mədəniyyətini ölkə ərazisində yaşayan bütün müsəlmanların, eləcə də azərbaycanlıların tarixindən, yaddaşından, milli irsindən silməkdə, vahid marksist-leninçi, kommunist ideologiyaya, vahid mədəni dəyərlərə malik, sovet vətəndaşı yaratmaqda ısrarlı idi. İnsanların zəhnindən dini sıxışdırıb çıxarmaq məqsədilə müxtəlif addımlar atılırdı. İfrat dərəcədə ideologiləşdirilmiş sovet cəmiyyətində materialist dünyagörüşünə əsaslanan əxlaqi tərbiyə sistemi yaradılmış, insanlara “din tiryəkdir, xürafatdır, Allah uydurmadır, illüziyadır” və digər bu tip doqmalara aşılarmışdı. Bu məqsədlə din əleyhinə kütləvi şəkildə kitablar çap olunur, islam əleyhinə mühazirələr keçirilir, güclü təbliğat maşını işləyirdi. Əslində isə xalqları milli keçmişindən, milli irsindən ayırmaqla, tarixi, mədəni abidələri dağıtmaqla, milli-mənəvi dəyərləri məhv etməklə, “mədəni genosid” törədən sovet ideoloqları özləri də bilmədən dərin siyasi tənəzzülün bünövrəsini qoymuş oldular.

Müstəqillik illərində həmin dövrləri xarakterizə edən ulu öndər Heydər Əliyevin 1998-ci il 9-11 dekabrda Bakıda keçirilən “İslam sivilizasiyası Qafqazda” adlı Beynəlxalq konfransda söylədiyi fikirlər olduqca maraqlıdır: “Sovet hakimiyyəti dövründə dünyaya gəlmiş, yaşamış nəsilər, bəlkə də, o vaxtki güclü təbliğat nəticəsində dinin, bizim üçün isə, ələlxüs, islam dininin bu qədər zəngin mədəni dəyərlərə, bu qədər dərin köklərə malik olduğunu anlaya bilmirdilər. Biz özümüz də bunu anlaya bilmirdik. Mən bunu etiraf edirəm” (2;s.36). Yalnız Heydər Əliyev qədər güclü, özünə əmin insanlar etiraf etməyi bacarırlar.

Keçmiş sovetlər ittifaqında, provoslav təriqətə malik respublikalarla müqyisədə müsəlman respublikalarına münasibət açıq-aydın aşağılayıcı xarakterdə olduğundan Heydər Əliyev hakimiyyətə gələnə qədər azərbaycanlıların da milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixinə, mədəniyyətinə bir biganəlik hökm sürürdü. Beynəlmilçilik adı altında əslində ruslaşdırma siyasətinin həyata keçirildiyi belə bir dövrdə bütün varlığı ilə milli köklərimizə bağlı olan böyük vətənpərvər, uzaqqörən siyasətçi Heydər Əliyev çox mürəkkəb və çətin bir şəraitdə daima Azərbaycan xalqının milli identikliyinə, maddi və mədəni irsinin, dilinin, dininin, milli şüurunun, milli mentalitetinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, memarlıq abidələrinin, tarixi yerlərinin, muzeylərinin, arxivlərinin, arxeoloji tapıntıların qorunması və inkişaf etdirilməsinin keşiyində dururdu. Lakin bütün bu işlər kommunist ideologiyasına sadiqlik şüarı ilə pərdələnmiş şəkildə, gələcək hədəflər nəzərə alınmaqla həyata keçirilirdi. Moskanın təzyiqi son dərəcə güclü və təhlükəli olduğundan milli-mənəvi dəyərlərimizi, irsimizi, identikliymizi dirçəltməyin yeganə mümkün yolu belə idi. Məqsəd isə hər necə olursa olsun milli-mənəvi dəyərlərimizi dirçəltmək, milli irsimizi “millətçi” damğası almadan saxlamaq, mühafizə etmək idi. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet imperiyasının belə bir dövründə bütün siyasi karyerası ilə riskə gedən ulu öndər tərəfindən “...Azərbaycan xalqının mədəni irsinin qorunması, bərpası və təbliği məqsədilə təkcə 1969-1973-cü illərdə partiya və hökumətin 15 qərar və sərəncamı verilmişdi” (10;s.81). Zənnimizcə, şərhə ehtiyac yoxdur.

Sovetlər dövründə vahid rəsmi kommunist ideologiyası bütün dinləri və xüsusilə islamı tərəqqinin düşməni elan etdiyindən, ona qarşı müxtəlif formalarda açıq, amansız mübarizə aparılırdı. Həqiqi din rəsmi şəkildə yasaq olduğundan xürafat və mövhumatdan doğan çürük adət və ənənələr, əsl dinə heç bir aidiyyəti olmayan yalançı mollalar xalqın sosial

məişətinə daxil olaraq, dərin kök salmışdı. Kommunist-ateist ideologiyasının mahiyyət və məramını dərinləndirən Heydər Əliyev Moskvanın təzyiqi altında işləməsinə baxmayaraq, birbaşa edə bilməsə də, dolayısıyla milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas komponenti olan həqiqi islamın tərəfdarı idi. Azərbaycan yazıçılarının V qurultayındakı (İyun, 1972-ci il) nitqində ümummilli lider xürafata qarşı fikrini belə ifadə edirdi: "...Son illərdə bir sıra köhnə, vaxtı keçmiş adət və mərasimlərin icrası bir qədər artmışdır. Bu bəzi partiya təşkilatlarının və ictimai təşkilatların dinə və mövhumata bəşirədirici münasibətinin nəticəsidir. Lakin təqsirin bir hissəsi də bizim yaradıcı ziyalılarımızın üzərinə düşür. Ayrı-ayrı yazıçılar öz əsərlərində və şəxsi həyatında prinsipial, mətanətli olmadılar, xalq adətləri kimi qələmə verilən, əslində isə çoxdan ölüb getmiş çürük ənənələrin əsiri oldular.

Bizim klassiklərimiz dinə qarşı amansız, bəşirməz mübarizədə ədəbiyyat və incəsənətdən cəsarətlə və məharətlə istifadə edirdilər. Çox çətin, həyat üçün təhlükəli şəraitdə Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir və başqaları dini, onun xadimlərini qorxu bilmədən ifşa edirdilər, xalqın şüurunu oyadırdılar, həqiqətən böyük vətəndaşlıq hünəri göstərirdilər" (1;s.11).

Çox sonralar müstəqillik illərində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Bakıda keçirilmiş "Müasirlik və milli-mənəvi dəyərlər" adlı Beynəlxalq konfransda və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayındakı (30 sentyabr-1-2 oktyabr 1998-ci il) nitqində Ümummilli lider sovet dövrünü xarakterizə edərək deyirdi: " məlumdur ki, biz 70 il kommunist ideologiyası altında tərbiyələnərək dinimizdən və dinin bizə bəşş etdiyi mənəvi dəyərlərdən məhrum olmuşduq. Kommunist ideologiyasının bəşiriyətə vurduğu zərbələrdən ən böyüyü 70 il müddətində dinə qarşı aparılmış təbliğət və xüsusən dinin qadağan olunması və dinin təhrif edilməsi olmuşdur. Ancaq eyni zamanda bu tarix onu da göstərir ki, din və o cümlədən bizim olduğumuz İslam dini o qədər qüdrətə

malikdir ki, o qədər gücə malikdir ki, heç bir ideologiya, heç bir hakimiyyət, heç bir hökmdar onunla bacara bilməz və 70 illik tarix də göstərdi ki, bunu bacara bilmədi. Doğrudur kilsələri, məscidləri partlatdılar, dağıtdılar, dinin əleyhinə müntəzəm təbliğatlar apardılar" (5;s.10).

"İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumda ulu öndər eyni fikirləri yenə dilə gətirir. Simpozium iştirakçılarının bir qrupu ilə görüşündə (9-11 dekabr, 1998-ci il) fikrinə belə aydınlıq gətirir: "Sovet İttifaqının mövcud olduğu 70 il ərzində din yasaq, qadağan edilmiş, ateizm təbliğatı aparılmışdır. Dinə qarşı çox kəskin mübarizə aparılmış, allahsızlıq, dini inkar etmək o illərdə kommunist ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir.... Xüsusən Sovet hakimiyyəti dövründə dünyaya gəlmiş, yaşamış nəsilələr bəlkə də o vaxtki güclü təbliğatın nəticəsində dinin, bizim üçün isə ələxüsus islam dininin bu qədər dərin mənəvi dəyərlərə, bu qədər dərin köklərə malik olduğunu anlaya bilmirdilər. Biz özümüz də bunu anlaya bilmirdik. Mən bunu etiraf edirəm.

Ancaq qısa bir zamanda məlum oldu ki, əgər Azərbaycanda kommunist ideologiyası 70 il yox, 170 il də hökm sürmüş olsaydı, insanları islam dinindən ayırmaq mümkün olmayacaqdı. Bu artıq faktıdır" (5;s.37-38).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq dinimizə qarşı yönəlmiş mübarizə məscidlərin ambarlara, kitabxanalara çevrilməsi ilə yekunlaşmışdı. Sovetlər dövründə Azərbaycanda cəmi 17 məscid təyinatı üzrə fəaliyyət göstərirdi. Ümummilli lider bu istiqamətdə böyük məharətlə çox incə siyasət yürüdürək dini abidələrə, məscidlərə əsl funksiyalarını qaytara bilməsə də, onları muzey, tarixi abidə adı altında bərpa etdirib, xalqın xidmətinə verirdi. Belə əqibət ölkə ərazisində yerləşən bütün məscidlər kimi Şamaxı Cümə məscidindən yan keçməmişdi.

1918-ci il "Bakıda Mart soyqırımının başladığı dövrdə Şamaxıda Stepan Lalayevin rəhbərliyi ilə "Daşnak-

sütyun" partiyası nümayəndələri dinc müsəlman əhaliyə qarşı qırğına başlamış və bu hadisələr zamanı törədilmiş yüngüldə tikintisi hələ tamamlanmamış məscid ciddi zədələnməmişdir. Bakıda yaşayan şamaxılıların General Tomsona (ing.) verdikləri məlumata görə "şəhər talan edilmiş, daha sonra isə yandırılmış, heç bir məscid salamat saxlanmamışdır. "Məsciddə törədilən yanğın zamanı 1800 dinc sakin, o cümlədən qadınlar, uşaqlar və yaşlılar məsciddə həbs edilərək daşnaklar tərəfindən yandırılmışdır. Yanğın zamanı çoxsaylı nadir əlyazmalar və kitablar da məhv edilmişdi. Ermənilər tərəfindən törədilmiş bu yanğının izlərini indi də məscidin bəzi divarlarında görmək mümkündür"(18).

Bu soyqırım hadisəsindən 60 il keçməsinə baxmayaraq məscid Azərbaycan xalqının milli-mənəvi irsinin daşıyıcısı, qan yaddaşı olması ilə yanaşı, həm qədim tarixi abidə olsa da kommunist ideoloqları tərəfindən təmir olunmamış, diqqətdən kənarda qalmışdı. Məscid yalnız 1980-ci ildə Heydər Əliyev tərəfindən xalqa məxsus tarixi abidə kimi təmir olunmuşdur.

Bu məsələ ilə əlaqədar 2013-cü il 17 mayda Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə əsaslı bərpa edilən və yenidən qurulan Şamaxı Cümə məscidinin açılış mərasimindəki çıxışında demişdir: "1918-ci ildə silahlı erməni daşnak dəstələri tərəfindən törədilən mart qırğınları zamanı Şamaxıda da soyqırımı aktı həyata keçirilmişdir. Ən böyük qırğın Cümə məscidində baş vermişdir. Şamaxılıların Allah evi kimi məscidə sığındığını görən ermənilər burada yanğın törədərək təqribən 1700 günahsız insanı qətlə yetirmişlər. Sovet dövründə məlum səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilməyən məscid məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Azərbaycanın bütün sahələrdə inkişafına, o cümlədən milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına böyük diqqət və qayğı ilə yanaşan ulu öndər Heydər Əliyevin tapşırığı və təşəbbüsü ilə 1980-ci ildə bu tarixi abidə təmir olunmuşdur"(15).

Azərbaycan çoxəsrlik İslam mədəniyyətinin bir parçası olduğundan bir çox elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin əsərlərində dövrün tarixi, zəngin milli-mədəni, mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Zəngin islamı dəyərlər, islam ruhu, ilahi məhəbbət, haqq sevgisi Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin, H.Cavidin və digər görkəmli şair və yazıçılarımızın əsərlərinin ideya xəttini, məzmununu təşkil edir. Ulu öndər mərkəzin milli-mənəvi dəyərlərə münasibətdə aqressiv siyasətini nəzərə alaraq, bu məsələdə kreativ yanaşma sərgiləmiş və əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərimizi, yüksək mənəviyyatı ətraflı, bədii obrazlı şəkildə tərənnüm edən Azərbaycan klassiklərinin yubileylərinin keçirilməsini və əsərlərinin çapını zəngin əxlaqi-mənəvi dəyərlər xəzinəsini təbliğ etmək, gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində istifadə etmək məqsədilə dövlət nəzarətində saxlamışdır.

Ümumilikdə 1969-1982-ci illər sovet Azərbaycanının tarixinə ən parlaq quruculuq illəri kimi daxil olmuşdur. Respublika iqtisadiyyatında, sənayesində, kənd təsərrüfatında qazanılmış uğurlarla yanaşı, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin sənayedə tətbiqi böyük nailiyyətlərlə nəticələnmişdir. Ulu öndərin müdrik və uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan o dövrdə bütün göstəricilər üzrə keçmiş SSRİ-də qabaqcıl respublikalardan birinə çevrilmişdir. Bu illərdə ulu öndər Heydər Əliyevin bir kommunist lideri olmasına baxmayaraq, mərkəzin təzyiq və təhdidləri altında milli-mənəvi dəyərlərimizin dirçəldilməsi, mühafizəsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində yürütdüyü məqsədyönlü siyasət xalqımızın milli kimliyinin saxlanmasına xidmət etdiyindən əvəzolunmazdır. Və bu siyasətin səpələdiyi toxumlar respublikamızı milli-azadlıq mübarizəsinə, müstəqil dövlət quruculuğuna, milli dövlətçiliyimizin bərqərar olmasına aparan yollarda öz bəhrəsini verdi. Bütün bunlar ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci

mərhələsində xalqımızın milli özünüdərkinin təşəkkülü uğrunda apardığı uğurlu siyasət nəticəsində mümkün oldu.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin nitqlərindən, məruzələrindən, çıxışlarından, müsahibələrindən seçmələr 1969 (noyabr-1982 (oktyabr). http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_1.pdf

2. Adil Abdulla Əl-Fələh. Heydər Əliyev və milli mənaəvi dəyərlər. Bakı, Qismət, 2007, 108s. (şəkilli)

3. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu vermək naminə vəzifəsini itirmiş 1-ci katib <http://karabakhmedia.az>

4. Беннигсен А. Мусульмане в СССР. Париж, Yvof Press, 1983, 90с.

5. Əliyev Heydər. Dinimiz xalqımızın milli-mənaəvi sərvətidir. "İrşad" İslam araşdırmaları mərkəzi. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999,165s.

6. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Otuz birinci kitab (noyabr, 2010 – yanvar 2001). Bakı, Azərnaşr, 2010, 512 s.

7. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 45-ci kitab. Buraxılışa məsul akademik Ramiz Mehdiyev. Dövlət dilimizin böyük himayədarı B., Azərnaşr,2013, 464 səh.

8. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, 472s.

9. Курске В.С. Язык как фактор этнической идентичности российских немцев // Социс. 2011 №03 – с. 135- 139.

10.Qasımlı M. C. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006. – 608 s.

11.Mehdiyev R.Ə. Böyük missiyanı gerçəkləşdirən siyasi düha. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 45-ci kitab. B., Azərnaşr,2013, 464 səh.

12.Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.; Прогресс, 1985,с. 377.

13.Sadıqlı A.Ə. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. – Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2011. 180 s.

14.Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri.I cild,2004.
<https://www.kitabyurdu.org/>

15.<http://president.az/mobile/articles/8123>

16.<http://www.wikiwand.com/az>

17.<https://www.google.az/>

18.<https://az.wikipedia.org/wiki/>

*Rəna Mirzəzadə
AMEA, Fəlsəfə İnstitutu,
"Müasir siyasətin fəlsəfəsi"
şöbəsinin müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru*

Heydər Əliyev və Azərbaycanda Dövlət quruculuğunun siyasi fəlsəfəsi

Tarix yazan Şəxsiyyət, görkəmli Dövlət Xadimi, XX əsr Azərbaycan dövlətçilik İnstitutunun banisi ulu öndər Heydər Əliyevdir. Bu fenomen şəxsiyyətin həyatı, fəaliyyəti bütövlükdə Azərbaycan adlı ölkənin ikinci minillik dövrünün tam yarım əsri ilə bir yazılan **TARİX**dir. Bu Tarix iki mərhələ: sovet və postsovet dövründən ibarətdir. Bu baxımdan **Akademik İsa Həbibbəyli məntiqi ilə desək**: «Heydər Əliyevin çoxillik ictimai-siyasi fəaliyyəti böyük bir epoxanı əhatə edir. Sovet dövrünün inkişafında olan dövrü (1969-1986), mürəkkəb keçid prosesləri (1987-1990), Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi mərhələsi (1991-2003) kimi səciyələndirilən 35 illik bir epoxanın aparıcı şəxsiyyətlərindən, əsas simalarından olan Heydər Əliyevin böyük siyasətdə keçdiyi yol ...ibrətamiz məktəbdir... Heydər Əliyevin simasında böyük, əbədiyaşar siyasətin nəzəriyyəsi və təcrübəsi bütün zənginliyi ilə vahid məcrada birləşir». (2)

Bəli, bu real gerçəklik, günümüzün **siyasi fəlsəfəsidir**. Böyük strateq ulu öndərin dövlət quruculuğu və siyasətdə keçdiyi yol bu gün «**Heydər Əliyev məktəbi**» adlanır. Bu yol hansı keçməkeşliklərdən, sərtliklərdən keçməyib ki?... Bu yolda isə mətin, siyasi iradəli, mükəmməl və kamil şəxsiyyət Heydər Əliyev xarizması var. Məhz bu müsbət keyfiyyətlər də **Azərbaycanın tarixi inkişaf dinamikasının** ən mühüm prioritetləridir.

Heydər Əliyev siyasi kursu – bu böyük dühamın böyük adını və çoxcəhətli fəaliyyətini, geniş dünyagörüşünü və tarixi

irsini əhatə edən zəngin **dövlətçilik təlimi, siyasi-ideoloji baxışlar sistemidir**.

Heydər Əliyev siyasi kursu – global yanaşma ilə milli dəyərlərin vəhdətindən yığılmış, düşünülmüş **yetkin dövlətçilik təlimidir**.

Heydər Əliyev siyasi kursu – müstəqillik qazanmış ölkələrin dövlət quruculuğunu inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün sınaqlardan çıxmış modeldir. (2) Həqiqətən də **Akademik İsa Həbibbəyli söylədiyi kimi**, bu siyasi kurs MDB məkanı ölkələri üçün nəinki nümunə, həm də öyrənilən bir məktəb olmuşdur.

Bu mənada Azərbaycanda milli dövlətçilik institutunun formalaşmasında, onun inkişaf istiqamətində, maraqların pragmatikliyində, milli birliyin və milli həmrəyliyin təminatında ulu öndər Heydər Əliyevin xidmətləri ölçüyə belə gəlmir.

Xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn ulu öndər 1993-cü ildən başlayaraq ölkəni düşdüüyü xaosdan, bölünmə, parçalanma təhlükəsindən xilas etdi. **Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində xilaskar ölkə Başçısıdır. Professor Əli Həsənov vurğulayır ki**: “Heydər Əliyevin xalqı səfərbər edərək öz arxasınca apara bilən lider olması ilə yanaşı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu kimi yaradıcı şəxsiyyət keyfiyyətləri yenidən bariz şəkildə təcəssüm olundu. Ümummilli lider mürəkkəb xarici-siyasi vəziyyətdə, yeni dünya nizamının tələblərini və geosiyasi reallıqları nəzərə almaqla **Azərbaycan dövlətinin Milli İnkişaf strategiyasını müəyyənləşdirdi və elmi-siyasi, tarixi cəhətdən əsaslandırdı**”. (2)

1993-cü ildə Azərbaycanın həm müstəqilliyi, həm də dövlət kimi ərəzi bütövlüyü, bəlkə də politoloji anlamda desək, “vertikal” və “horizontal” siyasi bölünməyə məruz qala bilərdi. Yəni, hüquqlar və məsuliyyət ayrı-ayrı dövlətlərin hökumətləri və digər beynəlxalq qurumlar arasında bölünə bilərdi. Bu mənada E.Tofterin milli dövlətlərin tədricən transmilli

korporasiyaların təzyiqi ilə sıxışdırılıb “əriyib itəcəyi” ideyasının ölkədə proqnozlaşdırması da mümkün variant idi. Bu variantda isə ölkəni yalnız **böyük dövlət insanı, dövlət strateji Heydər Əliyev qurtardı...** Və 15 iyun Azərbaycanın **Qurtuluş günü** kimi tarixləşdi. “Mən həyatımın qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram” deyən ulu öndər gerçək anlamda dövləti xarici müdaxilə və daxili çəkişmələrdən xilas edib qurtardı.

Müstəqillik qazandıqdan sonra qarşıda duran vəzifə isə artıq:

- ölkənin demokratikləşdirilməsi;
- bazar iqtisadiyyatına keçidin formalaşdırılması;
- ictimai-siyasi sabitlik;
- idarəetmə və hakimiyyətin, ən əsası isə qanunvericilik bazasının yaradılması mexanizmi idi.

Böyük təcrübəyə və fenomen idarəetmə Ustadlığına malik ulu öndər az müddətdə ölkədə əsaslı dəyişikliklərə başladı. Bu isə bir neçə mərhələdə aparıldı. İlk öncə:

- siyasi-ictimai sabitlik;
- dövlət quruculuğu prosesinə istiqamət götürüldü. ulu

öndər – güclü dövlət qurucusudur. Heydər Əliyev Güclü Azərbaycanın təməlisidir.

Artıq XX əsrin 93-cü illərindən ölkədə strateji prioritetlər müəyyənləşdirildi. Bu mənada;

- inzibati strukturların demokratik əsaslarda və milli qanunvericiliyə əsasən yenidən qurulması;
- məhkəmə və parlamentin formalaşdırılması;
- vətəndaş cəmiyyətinə keçid;
- çoxpartiyalı siyasi sistem;
- əsaslı iqtisadi islahatlar da sonrakı mərhələni təşkil edir.

Heydər Əliyev – Yenilənən Azərbaycanın Milli Lideridir.

Üçüncü mərhələdə isə Böyük Strateq dövlətçiliyin milli əsaslarının təminatını qurdu. Ölkədə məskunlaşan hər xalqın öz mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin, həyat tərzinin hifz edilməsi,

inkışafı onların hüquqlarını qoruyan qanunlarla tənzimləndi. Bu zəmində isə milli ideya, milli ideologiya – azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında ölkə vətəndaşları sıx birləşdi. **Heydər Əliyev – azərbaycançılıq ideologiyasını milli baxışlar sisteminə çevirdi.** Dosent Sona Vəliyeva bu mənada azərbaycançılığa həsr etdiyi əsərində yazır: “Azərbaycançılıq 1993-cü ildən başlayır. Məhz bu dövrdən başlayaraq azərbaycançılıq etnolingvistik, etnoqrafik, ədəbi, mədəni-estetik, fəlsəfi və mənəvi dəyərlərlə yanaşı, sosial-siyasi məzmun kəsb edərək ümumi ideyalar sistemi kimi milli dövlət quruculuğunun ayrılmaz komponentinə çevrilir”(5,129)

Ulu Öndər Heydər Əliyev Dövlət rəhbəri olduğu müddətdə 1941-45-ci illər II Dünya müharibəsinin qəribə ilə bitdiyi günü – 9 mayın bayram günü olmasını bərpa etdi. Eləcə də 28 may Respublika günü, 26 iyun Ordu günü kimi qeyd edilməsini təsdiqlədi. Daim milli dəyərlərə, mənəvi adət-ənənələrə hörmət qoyan Ümummilli Lider həmçinin müsəlmanların müqəddəs Ramazan, Qurban bayramlarını da təqvimdə bayram günü olmasını da reallaşdırdı. **Bu islahatlar milli dirçəliş, milli oyanış,, milli özünüdərk fəlsəfəsinin azərbaycançılıq ideologiyası mətnində vəhdəti idi.** Belə ki, Azərbaycan ərazisində bütün vətəndaşlar üçün bu ölkədə yaşamaq üçün münbit zəmin yaratdı. Ulu Öndərin siyasi və dövləti fəaliyyət strategiyası çoxmillətli ölkənin xalqlarının milli dövlətçilik haqda istəklərini gerçəkləşdirdi. Belə ki, Azərbaycan vətəndaşlarının, xalqının və bu ərazidə yaşayan xalqların **Milli Dirçəliş Fəlsəfi Konsepsiyası** zərurilişdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev:

- Milli Dövlətçilik İnstitutunun **Siyasi Arxitekturasını;**
- **Siyasi - Hüquqi İdarəçilik Nəzəriyyəsini;**
- **Dövlətiyaratma Siyasi fəlsəfəsini;**
- **dünyaya integrasiya istiqamətlərinin beynəlxalq**

əlaqələr strategiyasını müəyyənləşdirdi. Akademik Ramiz Mehdiyevin yazdığı kimi: “... həyatda ən böyük nailiyyət kimi

yeni dövlətçilik, müstəqil respublika, yeni Konstitusiya, əvvəlki heç bir idarəçilik formasına bənzəməyən **Milli quruculuq** yolunun **siyasi fəlsəfəsi** sonrakı nəsillərə nemət və irs kimi qalır".(3) Bu mənada müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə modern, dünyəvi, dünya birliyi ilə ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığa inteqrasiya yolunu tutan suveren və demokratikləşməni həyata keçirən respublika olaraq tanınmağa başladı. Modernliyin ilkin siyasi göstəricisi olaraq, ölkənin yeni iqtisadi inkişafının yüksəlməsi xətti oldu. **Heydər Əliyevin Dövlətçilik strategiyası tariximizin ən parlaq və önəmli səhifələri** oldu.

- Ulu öndərin Dövlət gənclər siyasəti, Dövlət qadın siyasəti, Dövlət ailə siyasəti, Dövlət uşaq siyasəti bütövlükdə **Dünya siyasi genderşünaslıq elm tarixində də öyrəniləsi Məktəbdir.**

- Ulu öndər Heydər Əliyevin həm də dərin fəlsəfi təfəkkür, düşüncə, idraki duyuma malik olan fikirləri, ifadələri, hər sözü bu gün kəlama çevrilmişdir. Bu kontekstdə, gender tədqiqatları baxımından Heydər Əliyevin ibrətamiz kəlamları dünya gender elmi üçün də qiymətli töhfədir. Ümummillə Liderin fikrincə: «kişilər qadınları görərkən həmişə yüksəkdə görsünlər, qadınlara görərkən xüsusi hörmət etsünlər, qadınlara diqqətlə yanaşsünlər... Mən bütün həyatım boyu qadına hörmət etmişəm və cəmiyyətimizi, millətimizi, xalqımızı qadına hörmət etməyə dəvət etmişəm». Elmi araşdırmalarda müdriklərin aforizmlərindən istifadə olunur və əsasən də filosofların fikirləri aforizm statusu almışdır. Heydər Əliyev fəlsəfəsində onun baxış və fikirləri, ulu öndərin əksər ifadələri müdrik deyim hüquqi qazanmışdır. Onun nəzəri təfəkkürün məhsulu kimi bu gün istifadə etdiyimiz fikirləri Şəxsiyyət fəlsəfəsində daxili istedadın bəhrəsidir.

- Ulu öndər ölkənin Ali Qanunvericiliyini – Azərbaycanın Konstitusiyasını

Yazdı, **Müstəqil respublikanın Kostitusiyasını** təsbit etdi.

- Ulu öndər 1994-cü il 20 sentyabrda müstəqil Azərbaycanın ilk neft müqaviləsini – “Əsrin kontraktını” imzaladı. Və nəinki ölkədə, regionda, hətta beynəlxalq enerji strategiyasında “**Yeni neft siyasəti**” başladı. Qeyd edək ki, Xəzər hövzəsi dövlətlərarası münasibətlərdə maraqların toqquşduğu yerdir. Ulu öndər Heydər Əliyev o zaman Dövlət Neft Şirkətinin **Birinci vitse-prezidenti olan İlham Əliyevi** də enerji layihələri ilə bağlı aparılan mübahisəli müzakirələrə dəvət etdi. Burada əsas vacib məsələ Azərbaycanın milli mənafeyini qoruyaraq, milli və dövlətçilik baxımından bu saziş imzalanarkən, öz milli maraqlarını qoruyub saxlamaq idi. Gənc və çevik, diplomatik bacarıqlı **Prezident İlham Əliyevin** isə problemə belə olmasa, bu əhəmiyyətli müqavilənin müvəffəqiyyətlə başa çatmasına kömək oldu.

- Ulu Öndər bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə tənəzzülə uğramış **idman, mədəniyyət, təhsil, elm, səhiyyə**, ümumilikdə sosial və humanitar sahənin də dirçəlişinə stimül verdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev beynəlxalq dünya birliyinə inteqrasiyanın təməlini yaratdı. Belə ki, müstəqil Azərbaycan BMT kimi qurumdan sonra, ATƏT-in Avropa Şurasının, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, Davos İqtisadi Forumunun, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının və s. nüfuzlu qurumların üzvü oldu.

Hər bir **Tarixləşən Liderə Zaman və Məkan kontekstindən** yanaşdıqda, onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mühitinə də həmin prizmadan baxılır. Olur ki, Şəxsiyyət özü **Tarix Yazır**, Zamandan da Uca olur, ölkəsinin, millətinin, xalqının taleyüklü çətinliklərini dəf edərək, gələcək üçün belə vətəninin inkişaf yolunu göstərir. **Ulu Öndər Azərbaycanın Milli İnkişaf Konsepsiyasını tərtib edən, Tarixi özü Yazan Əbədiyaşar Liderdir.**

- Ulu Öndər BMT tribunəsindən Ana dili – azərbaycan dilində ilk çıxış edən Azərbaycan rəhbəridir. İstər ilk hakimiyyəti illərində (sovet), istərsə də postsovet dövründə **Ulu Öndər azərbaycan dilini Dövlət dili kimi rəsmiləşdirdi.**

- Ulu Öndər Ali Baş Komandan, General idi. Heydər Əliyev ölkənin milli təhlükəsizliyinin qaranlı, Azərbaycanın 1Nə-li vətəndaşı, ailəsi, davranışı, siyasi mədəniyyəti, fenomen insanlıq təfəkkürlü, milli düşüncəli, dünyəvi mənaəviyyətli, tolerant və əzmlı, diqqətəil və cəsərtli, səmimi və cəsür, mətin və qətiyyətli, universal bilikli, hərtərəfli hazırılıqlı milli Lider idi.

- Ümummilli Lider Ermənistanın torpaqlarımıza təcavüzünü Dünyaya bəyan edən, xarici ölkələrdə diaspor və lobbiçilik İnstitutunu formalaşdıran Beynəlxalq səviyyəli Rəhbər idi. Bu mənada **Rusiya Prezidenti Vladimir Putin** onun haqda: “O, böyük dövlət xadimi idi... Siyasi nəhəng idi, mən ona sadəcə böyük hörmətlə yanaşmırdım, mən ona məhəbbət bəsləyirdim” deyir, **ABŞ-n sabiq Prezidenti –Bill Klinton** isə: “Qafqazda və Mərkəzi Asiya regionunda sülhün və sabitliyin bərqərar olunmasında xidmətləri yüksəkdir” söyləyib. **Türkiyə Prezidenti Rəcəb Təyub Ərdəğan** “Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında tanınan və sevilən Lider idi. Bir millət iki dövlət tezisi ona məxsusdur” kimi qiymətləndirirdisə, **Fransanın sabiq Prezidenti Jak Şirak** “Dağlıq Qarabağ münəqişəsi ətrafında müzakirələr apararkən münəqişənin sülh yolu ilə həllində onun göstərdiyi cəsərti, müdrikliyi və qətiyyəti yüksək qiymətləndirirəm. Azərbaycanın bəxti onda gətirib ki, bu ölkəyə Prezident Heydər Əliyev kimi böyük siyasi iradəyə, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik, müdrik, uzaqgörən və nüfuzlu Dövlət xadimi rəhbərlik edir” deyə söyləmişdir.(4) Bu və digər çoxsaylı deyimlər də təsdiq edir ki, Ulu Öndər dünya səviyyəsində qəbul edilən **Dahi Şəxsiyyət** olmuşdur. Bəli, həqiqətən o əfsanəvi **Lider, xarizmatik Dövlət qurucusu,**

siyasi məntiqin sözlə ifadə edilə bilmədiyini **Siyasətin Marşal Strateqi** olmuşdur.

- Ulu Öndər Milli Liderliklə Siyasi Rəhbərliyi, Siyasi Liderliklə Milli Rəhbərliyi integrasiya edən fenomen **Strateqidir.** Başdan ayağa Unikal Siyasətçi, hər bir azərbaycanlının Hamisi, Dəstəkçisi, Güvənən Yeri, Qüruru ölkə sərhədlərindən kənarda yaşayan hər bir azərbaycanlının doğması, əzizi idi. Bu onu son dəfə ölümündən sonra yola salan milyonların dəfn mərasimində iştirakında, Azərbaycanın hər bir kəndi, qəsəbəsi, rayonu, şəhərində onun adına verilən əhsan məclisləri və oxunan dualarda özünü əks etdirdi. Ulu Öndər ilahidən Seçilmişlərin Seçilmişini, Qüdrətli, öz ölkəsini sevan və “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” söyləyən **Nəhəng Siyasi Xadim,** Dövlət Qurucusu, Azərbaycanda dövlətşünaslığın əsasını yaradan Yaradıcı Prezident idi.

- XX əsrin 70-cı illərindən Azərbaycanın Dirçəliyi, Qurtuluşu, İntibahı məhz Fenomenal Şəxsiyyət Böyük Heydər Əliyevin Böyüklüyünün Məntiqi Yekunudur.

- XXI əsrin əvvəlindən isə bu **Tərəqqi, bu Yüksəliş** Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun, Dövlətçilik İnstitutunun ən layiqli aparıcısı, **Modernləşən Yeni Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevdir.** Ulu Öndər Heydər Əliyev ideyaları, bitkin siyasi pragmatizm, insan rifahına söykənən sosial siyasətin həyata keçirilməsi **Dövlət quruculuğunun siyasi fəlsəfi nəzəriyyəsidir.** Bu siyasi fəlsəfə ulu öndər Heydər Əliyev Milli İnkişaf Strategiyasının nəzəri konseptidir, təcrübi konsepsiyasıdır.

Akademik Ramiz Mehdiyev yazır ki: «İstər Azərbaycan tarixində, istərsə də xalqın yaddaşında Heydər Əliyev müstəqil və suveren dövlətin simvolu, xarizmatik siyasət dahisi, cəsür insan və ən böyük vətəndaş kimi qalmışdır və qalacaq. O, Azərbaycanın ən yeni tarixində bütöv bir epoxanı özündə təcəssüm etdirən, müstəqil dövlətin siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial-mədəni, elmi əsaslarını yaradan, onların ardıcıl inkişafını

təmin edən siyasi kursun və milli inkişaf strategiyasının müəllifidir. Bu gün biz azərbaycanlıların ölkəmiz haqda danışanda fəxr edə biləcəyi, qürurla öyünəcəyi çox uğurları var. Onların istisna olmadan hamısı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Müstəqil Azərbaycanda elə bir sahə yoxdur ki, onun inkişafında Heydər Əliyevin zəhməti olmasın». (3)

Fikrimizi Azərbaycanın I Vitse-Prezidenti Xanım Mehriban Əliyevanın fikirləri ilə bitirək: “Onun həmyaşıdları Heydər Əliyevin həyat dərslərinin mahiyyətini bu gün də öyrənirlər. Heydər Əliyev – tarix salnaməsinin XX əsr üçün taleyüklü səhifələrinin iştirakçısı, yaradıcısı, aparıcısı, 30 ildən artıq Azərbaycanın məsuliyyətini öz çiyinlərində daşıyan, onu bir dövlət və millət kimi tarixin sınaqlarından çıxaran Vətəndaş, Şəxsiyyət, Liderdir... Vətənin – Azərbaycanın taleyi onun adı insan taleyi ilə əbədi olaraq bağlandı”(6)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ramiz Mehdiyev, Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyi yaranan və yaşadan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qadir siyasətidir, “Azərbaycan” qəzeti, 13 iyun 2013-cü il.
2. İsa Həbibbəyli, Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dünya, “Azərbaycan” qəzeti, 05 may 2015-ci il.
3. Azertag.az/xeber/ 94 99 19.
4. Əli Həsənov, Azərbaycanda keçid dövrü başa çatıb, [interaztv.com/poli-tics/24 36 39](http://interaztv.com/poli-tics/24_36_39).
5. Sona Vəliyeva, Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi, B., 2011, 140 s.
6. Rəna Mirzəzadə, Akademik R.Mehdiyevin “Yeni dünya nizamı və milli ideya” əsəri siyasi fəlsəfi paradigmadır, “Elm və həyat” jurnalı, 2017-ci il.

Əli İbrahimov

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun “Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasətində azərbaycançılığın yeri və rolu

İnsan məfkurəsiz yaşaya bilməz. Biz insanlara ən çox dəyər verən ümumxalq süzgəcindən keçib iftixar mənbəyi sayılan mütərəqqi fikirlər qəlbimizlə nitqimizin tərcümənidir.

XX əsrin son 20 ilindən başlayaraq Azərbaycanda sürətlənməkdə olan istiqlaliyyət, müstəqillik uğrunda mübarizə xalqla, torpaqla, maddi-mənəvi dəyərlərlə, qədim tarix və mədəniyyətlə bağlı olan hər bir Azərbaycan ziyalisını-alimini geniş fəaliyyət göstərməyə sövq edirdi.

Xalq öz etimad etdiyi ziyalıların arxasınca getmək, onlardan ümidverici bir söz eşitmək, illər uzunluğunu yığilib qalmış problemlərin həlli yolunda irəliləyişə nail olmağın arzusu ilə yaşayırdı. Bu xüsusda milli azadlıq, insan azadlığı, dünyəvi azadlığın dərk olunması və bunların mahiyyətinin nədən ibarət olmasından bilik əldə etməklə, yuxanda söylədiklərimizə aydınlıq gətirmiş olurdu. İnsan yaşadığı məkandakı adamlarla, tanışları, yaxud sakinlərlə ünsiyyətdə, əlaqəli olduğu üçün əldə etdiyi məlumatları, ideyaları mənimsəyir və özündə “milli agahlıq” (milli şüurun) yaranmasına əmin olur. Hər bir insan öz şəxsiyyət və mənliliyi ilə tanındığı kimi, hər millət də öz mədəniyyəti ilə tanınır. Mədəniyyət və irqin bir olması insanlar arasında birlik və vəhdətin bərqərar olmasına gətirib çıxarır. Bilirik ki, dünyada “mədəniyyət” yox, “mədəniyyətlər” mövcuddur və bu mədəniyyətlərin özünəməxsus mahiyyəti və fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Dünyanın əksər dövlətləri çoxmillətlidir. Azərbaycan Respublikası da bu baxımdan istisnaqlı təşkil etmir. Şimalda

Cənubun, Qərblə Şərqi qovuşduğu və kəsişdiyi bir ərazini əhatə edən Azərbaycana dilindən və dinindən aslı olmayaraq maraq göstərən xalqların, millətlərin sayı çoxaldıqca, onun ərazisinə köçüb gələnlərin, onunla öz taleyini əbədi qovuşduranların da sayı artmağa başlamışdır.

XX əsrin ortalarından başlayaraq neft sənayesi mərkəzinə çevrilən Bakıya, həmçinin təbii sərvətləri ilə zəngin olan Gəncə quberniyasına çörək pulu dalınca gələn müxtəlif xalqların minlərlə nümayəndəsi də həmişəlik olaraq bu ərazilərdə məskunlaşdılar. Əsrlərlə eyni məkanda, Azərbaycan diyarında yaşayan bu xalqları mədəniyyət birlikləri, milli-mənəvi və dini dəyərlər, ərazi birlikləri, mənəviyyət oxşarlıqları vahid amal uğrunda birləşdirdi. Kəlamlardan birində deyildiyi kimi bu insanları Azərbaycana və Azərbaycanı da bu insanlara sevdiren mədəniyyətlər, mənəviyyətlər birləşdi, eyni zamanda ümumiləşdirilmiş bir sistem halını alaraq belə adlandırıldı: "Mənəviyyət insanın daxili mədəniyyətidir" (6, səh 299).

Beləliklə, Azərbaycan ölkəsi əsrdən-əsrə, dövrdən-dövrə yerli-aborigen tayfa birləşmələri və xalqlarla yanaşı, öz taleyini öz gələcəyini bu torpaqla bağlayan bir sıra milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik azlıqların da doğma vətəninə çevrilmişdir (3. səh 154).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Xalq hakimiyyəti" fəslə üzrə, xalqın vahidliyi adlı bölməsinin 5-ci maddəsində deyilir:

I. Azərbaycan xalqı vahiddir.

II. Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir.

Xalqımız, millətimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən çox böyük dəyəri olan müstəqilliyimizin tarixi bərpasının 27-ci ili-2018-ci ildə hamımıza bəlli oldu ki, müstəqil dövlətimizin banisi böyük tarixi şəxsiyyət, ümummilli lider Heydər Əliyevin

dövlətçilik proqramı sayəsində ölkəmizin dönməz inkişaf yoluna çıxarılması təmin edildi, dövlətçiliyimizi və müstəqilliyimizi itirmək təhlükəsi aradan qaldı. "Həyatımın sonuna qədər xalqıma sədaqətlə xidmət edəcək və bütün fəaliyyətimi Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafına sərf edəcəyəm" -deyən ulu öndərin apardığı uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkəmiz beynəlxalq aləmdə və bölgədə nüfuzlu dövlətə çevrildi. Dünya azərbaycanlıları vahid ideya ətrafında birləşərək özlərini eyni millətin, eyni dövlətin nümayəndələri kimi hiss edirlər. Azərbaycançılığın müasir dövlətçiliyə tətbiqi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bunu başqa cür təsəvvür etmək olmaz. Konstitusiyamızın 5-ci maddəsinə əsasən vətənin bölünməzliyi siyasi millətə, siyasi mənsubiyyətin formalaşmış dövlətini, vətəninə sonsuz sevməsi deməkdir.

Azərbaycan müstəqilliyinin tarixi nailiyyətinin 27-ci ilinə qədəm qoyarkən bir tarixi həqiqət məlum olur ki, ölkəmizin iqtisadi dirçəlişi, ictimai-siyasi və sosial həyatda tərəqqi dövrünü yaşaması kimi bütöv bir epoxanın Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu qədirbilən xalqımız gözəl dərk edir. Təkcə sovet hakimiyyəti illərində onun fəaliyyəti böyük bir təcrübə xəzinəsi, dövlət idarəçiliyi akademiyasıdır. Bu gün Azərbaycanın əldə etdiyi iqtisadi, siyasi, elmi, hərbi, energetika, mədəni, ictimai və sosial potensialı məhz həmin illərdə Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi sayəsində yaradılmışdır. Məhz həmin illərdən xalqımızın şüurunda azərbaycançılıq ideyası yaranmağa və hökm sürməyə başlamışdır.

Kommunist ideologiyasının hökm sürdüüyü sovet dönəmində "milli dövlət anlayışı və bu barədə gizli söhbətlər belə yasaq idi". Orduda, idarələrdə, təşkilatlarda milli söhbətlərin baş alıb getdiyi məsələlərdə, hər yerdə ideologiyalara qarşı senzura tətbiq edib qəsdində dayanan dövlət məmurları "уберите национальные вопросы" deyər xəbərdarlıq edirdilər. Buna baxmayaraq Heydər Əliyevin respublikaya bacarıqla rəhbərlik etməsi sayəsində Azərbaycan elitasının mənlik

şuurunda “milli maraqlar” anlayışı dərinəndən kök saldı. Məhz sovet dövrü çərçivəsində milli maraqların real siyasətdə gerçəkləşməsi keçən əsrin 80-ci illərinin sonunda ölkədə milli hərəkətin genişlənməsi üçün zəmin hazırlanmış, 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin qazanılması üçün baza yaratmışdır.

Akademik Ramiz Mehdiyev dünya birliyi tərəfindən tanınan Azərbaycan Respublikasının ərazisinin təcavüz obyekti kimi böyük məhrumiyyətlərə məruz qalması barədə fikirləri dövrümüz üçün öyrənilən bu səpgidə olan məsələlərə sanballı bir mənbədir: “Azərbaycan dövlətçiliyi minilliklər boyu təşəkkül, tərəqqi və tənəzzül dövrlərini yaşamışdır... bu gün Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olan ərazilər uzun illər iri dövlətlərin təcavüz obyekti olmuşdur. Ancaq bu gün biz öz müstəqil, suveren dövlətçiliyi Dünya birliyi tərəfindən tanınan sayca bir o qədər də çox olmayan xalqlardan biriyik. Lakin tarix göstərir ki, heç də bütün xalqlar milli dövlətçiliyin qədər-qiyəmətinə obyektiv qavramaq iqtidarında deyil. Bu da son nəticədə onların yox olmasına və ya ümumdünya proseslərində əhəmiyyətinin itməsinə çıxarır. Digər tərəfdən, hər bir dövlət öz taleyinin sahibi olmur, odur ki, dünya geosiyasətinin adi obyekti kimi dəyiş-düyüş vasitəsinə çevrilir. Bunun səbəblərindən biri millətin strateji fəaliyyət proqramının, dövlətin və millətin mövcudluğunun mənası, inkişafın məqsəd və prioritetləri kimi çıxış edən ideyanın olmamasıdır (11, səh.44-45).

Milli dövlətçilik ideyasını milli ideologiyada əsas prinsip kimi düşüncələr içərisində Heydər Əliyev öz liderliyi ilə Azərbaycanda milli ideyanı milli gerçəkliyə və xalqın tarixi taleyinə çevirən şəxsiyyətlərdəndir. Ulu öndərin fəaliyyəti təkcə Azərbaycan dövlətinin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, müstəqilliyin inkişafı və dövlətçilik tariximizin müasir mərhələsinin sürətliliyinin təmin edilməsi kimi şəərəfli bir vəzifəni yerinə yetirməklə məhdudlaşmadı, həmçinin müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması konsepsiyasını həyata

keçirdi, Azərbaycan vətəndaşlarını birləşdirən xalqımızı beynəlxalq aləmdə vahid amal, əqidə, məqsəd məramı ətrafında birləşdirən milli təlim “azərbaycançılıq” ideologiyasını da yaratdı.

“Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyi yaradan və yaşadan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qadir siyasətidir” məqaləsində akademik Ramiz Mehdiyev Ümummilli Lider Heydər Əliyevin mütərəqqi fikirlərindən birini epiqraf kimi qəbul edərək yazır:

“İstər bir azərbaycanlı, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, istərsə də onun rəhbəri, Prezidenti kimi mənim həyat əməlim yalnız sizə bütün varlığım qədər sevdiiyim Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, ölkəmizin iqtisadi siyasi, mədəni inkişafına xidmət olmuşdur”(1, səh 261).

Bu gün Heydər Əliyev dünyanın apancı dövlətləri başçılarından siyahısında fəxri yer tutur. BMT-də, ABŞ dövlət rəhbərlərinin yanında Heydər Əliyevin böyük nüfuzu vardır. Ata Buşun Prezidentimizi öz iqamətgahına dəvət etməsi qonaqpərvərliklə qarşılayıb yola salması Heydər Əliyev şəxsiyyətinə böyük hörmətin nümunəsidir. Heydər Əliyev Azərbaycanın daxil olduğu bütün qurumların tribunalarından ölkəmizin mənafeyini, Azərbaycanın mövqeyini bəyan etmək ona tərəfdarlar qazandırmaq mənasına istifadə edir. MDB-yə daxil olmaqla Heydər Əliyev əslində siyasi-iqtisadi problemlərin birgə həllini, məqsədyönlü əməkdaşlığı nəzərdə tutan belə bir təşkilatın bir üzvlüyün digərinə qarşı təcavüzünün nə qədər yolverilməz olduğunu döna-döna vurğulamışdır. Heydər Əliyevin çoxsaylı fəaliyyətindən danışıarkən onun xaricdə Azərbaycan diasporunu formalaşdırmaq işini yada salmamaq mümkün deyil. Prezident xaricə hansı məqsədlə getdiyindən asılı olmayaraq hər yerdə azərbaycanlılarla görüşür, onların birləşməsinə, təşkilatlanmasına çalışır, həmvətənlərimizi yaşadıkları ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəallıq göstərməyə, eyni zamanda vətənlə əlaqə saxlamağa, hər

zaman Azərbaycanı təmsil etdiklərini unutmamağa çağırır. Ulu Öndər xaricdə yaşayan soydaşlarımızı həmçinin öz əzəli vətəninin təəssübünü çəkmək, doğma torpaqlarına, məskənlərinə sədaqət hisslərinin daim qorunub saxlanması, soydaşlar arasında azərbaycançılıq hissinin genişləndirilməsi, Azərbaycan dövlətinin suverenliyi, müstəqilliyinə xələl gətirən halların aradan qaldırılması işində hamılıqla birləşmək, vəhdətdə olmağı tövsiyə edirdi.

Azərbaycan Respublikasının əhalisini təmsil edən Azərbaycan dövləti öz soydaşlarının istər daxildə, istərsə də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların dəstəyinə, köməyinə arxalanır, eyni zamanda bu köməyə söykənir. Akademik B.Budaqov Heydər Əliyevin həyat fəaliyyətini, uğurlu nailiyyətləri ilə yadda qalan dövrləri 7 mərhələyə bölməli: "I mərhələ (1923-1944), II mərhələ (1944-1969), III mərhələ (1969-1981), IV mərhələ (1982-1987), V mərhələ (1987-1990), VI mərhələ (1990-1993), VII mərhələ (1993-cü və sonrakı illər)" (37-11).

Xalq Heydər Əliyevə arxa olduğu kimi, Heydər Əliyev də xalqa arxa oldu. Azərbaycan xalqının düşüncəsində xalq Heydər Əliyev, Heydər Əliyev xalqı təmsil etmək onun, düşünən beyni, düzgün yol göstərən kimi yaşamağa başladı. Heydər Əliyev fenomeni dünya miqyasında ağıllı, təfəkkürlü diplomat, beynəlxalq hüququn bilicisi, gələcəyi uzaqgörənlik fəlsəfəsi ilə proqnozlaşdırən güclü tarixi şəxsiyyət, qlobal miqyasda tanınmış siyasətçidir. Budaq Budaqov bu xüsusiyyətləri belə əsaslandırır: "Cənab Heydər Əliyevin ən mürəkkəb situasiyaları təhlil etmək, ondan düzgün nəticə çıxarmaq və ən düzgün çıxış yolu tapmaq qabiliyyəti əvəzsizdir. Bu mənada Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının biokompasıdır" (12.9.14).

Milyonlarla azərbaycanlı kimi Heydər Əliyev də vətəninə doğma Azərbaycanı bütün varlığı ilə sevardı. Onun üçün Azərbaycan ürəkdən sevdidi və möhkəm tellərlə bağlandığı

özünün tez-tez işlətdiyi "Novruz Bayramı" qədər əziz, şirin, doğma ana qədər sevimli, istəklili bir məkandır, vətəndir, onun vətənpərvərliyi, vətənsəvərliyi. "Vətənpərvərlik" (patriotizm) sözünün mənşəyi qədimdir. "Patriya" vətən mənasını verən qədim yunan sözüdür. Hələ qədimlərdən "vətənpərvərlik" dedikdə insanın öz vətəninə məhəbbəti başa düşülürdü. Bəs bu məfhum-vətən nə deməkdir? Vətən dedikdə insanın formalaşdığı müəyyən siyasi, mədəni və ictimai mühit başa düşülür. Belə mühit həmişə insanın doğulub boya-başa çatdığı coğrafi yerlə əlaqədar məfhumunun mühüm tərkib hissəsi olur. (Ə.İ.İ)

Hələ sovetlər dövründə sovet gənclərinin çox sevdikləri "Vətən haradan başlanır?" məhəbbətində vətən məfhumu ilə bağlı fikirlər nəhəng SSRİ kimi dövlətə sevgi təzahüründən doğurdu. Sovet vətəndaşlarında belə bir əqidə formalaşmışdı ki, vətən məfhumunu daha geniş şəkildə anlamaq, dərk etmək, bütöv bir dövlətin bütün bucaqlarını, təbiətini, çaylarını, bulaqlarını, hər bir kəndini, şəhərini düşünmək və sevmək deməkdir. Böyük tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirilən Heydər Əliyev sovet dövlətinin kommunist əxlaqına və onun kodeksinə tam bələd idi. Ulu Öndər eyni zamanda doğma Azərbaycanın bütün bölgələrinə, hər bir bucağına, sərhədinə, çayına, meşəsinə, dağlarına və düzənələrinə yaxından bağlı idi. Elə bir rayon, qəsəbə, kənd tapılmaz ki, Heydər Əliyev fenomeni barədə düşünməsin. Onun ölkəsinə sevgisi də elə buradan başlayıb davam etmişdi. Ta qədim zamanlardan yaşadıkları çağlara qədər bir çox mütəfəkkirlər tərəfindən Azərbaycan ideyası və onun ətrafında gedən fikirlərə rəğbətə yanaşılmışdı və "azəri xalqı, azəri milləti" kəlmələrinin işlədilməsi qənaətinə olmaq təbii qanunauyğun hal sayılırdı. Heydər Əliyev Azərbaycan tarixini gözəl bilirdi. Bu ərazidə yaşayan böyük oğuz türklərinin dilində danışan digər etnik qrupları və milli azlıqlara bələd idi. Onlara da eyni qayğıkeşliklə, eyni statusla yanaşmaq tələbindən çıxışlar etdi. Ümummilli lider Heydər

Əliyev Azərbaycan ideyasından “azərbaycanlı” olmağımıza əsas verən siyasi millət olaraq gerçəkləşməyimizdə, milli mənafeyyətimizin müəyyənləşməyində böyük rol oynamış oldu.

Müstəqilliyin ilk illərindən azərbaycançılıq ideyası bəzi dairələr tərəfindən əvvəlcə qısqıncılıqla qarşıansa da, sonralar bu ideya haqqında çoxlu sayda resenziya, məqalə monoqrafiyalar çap olundu.

“Azərbaycan ideologiyası” azərbaycançılığın tədqiqi istiqamətində elmi-nəzəri yol açdı. Artıq geniş ictimaiyyətə, təhsil və elm sahələrində işləyənlərə Anarın “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələri”, Ramiz Mehdiyevin “Azərbaycan tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi”, “XXI əsrdə milli dövlətçilik”, “Azərbaycanda siyasət dünən, bu, gün, sabah”, Yaşar Qarayevin “Milli “mən” şüuru və etnik yaddaş-azərbaycançılıq”, Azad Nəbiyevin “Azərbaycançılıq-estetik dəyərdən milli ideologiyaya”, Nizami Cəfərovun “Azərbaycançılığa giriş”, Əlikram Tağıyevin “Milli ideya və milli ideologiya”, Asif Atanın “Azərbaycançılıq-türkcülük birliyi”, Akif Hüseynovun “Ədəbiyyat və ideologiya”, Rəhim Əliyevin “Azərbaycançılıq: dünən, bu gün, sabah”, İsa Həbibbəylinin “Azərbaycançılıq məfkurəsi yollarında”, “Möhtəşəm azərbaycançılıq dərsləri”, Nazif Ələkbərlinin “Türkcülük yoxsa azərbaycançılıq?”, Nizaməddin Şəmsizadənin “Azərbaycan ideologiyası”, “Azərbaycançılıq”, Səlahəddin Xəlilovun “Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi”, Sona Vəliyevanın “Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi estetik təlim kimi” və “Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və xalq cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası”, Cəmpolad Musayevin “Azərbaycan dövlətçiliyinin ideologiyası”, Mübariz Yusifovun “Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideologiyası”, Əli İbrahimovun “Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri” və s. kimi bu problemi müxtəlif aspektlərdən izah edən dəyərli əsərlər: monoqrafiyalar, kitablar məlumdur və göründüyü kimi

ötən 22 il ərzində Azərbaycan ideologiyasından mükəmməl bir azərbaycançılıq elmi formalaşmış.

Azərbaycançılığın dövlətçiliyə tətbiqi ümummillə lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İlk dəfə 2002-ci ildə ulu öndər dünya azərbaycanlıların I qurultayında azərbaycançılığı Azərbaycanın milli dövlət ideologiyası kimi təsdiq etdi. Heydər Əliyevin bu barədə dahiyənə şəkildə ifadə etdiyi fikir artıq 18 ildir ki, ağızlarda, mətbuat səhifələrində səslənir: “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı- Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” (1.səh...)

Ulu öndərin fəxrli dediyi bu ifadələrə dərinlən nəzər salsaq onun ontologiyasında bütün Azərbaycan vətəndaşının düşündüyü, axtardığı çox şeyi duymaq olar, lakin bu vətəndaşların heç də hər birinin eyni qənaətə gəlməsi mümkün deyil. Konstitusiyada hər bir Azərbaycan vətəndaşının etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ümumi və bölünməz vətəninin Azərbaycan olması və milli mənsubiyyətindən qürur duyması, yaşadığı, məskunlaşdığı məkanın-Azərbaycanın dövlət dilini doğma ana dili kimi bilib sevməsi, eyni zamanda bu vətəndaşların eyni mədəniyyət birliyinə, eyni milli-mənəvi dəyərlərə, eyni adət-ənənələrə, eyni dini dəyərlərə malik olub bunları yaşatmaları, Azərbaycan dövlətinin inkişafı və möhkəmləndirilməsi namına hamılıqla vahid fəlsəfəsi, “azərbaycanlı” siyasi millət düşüncəsi ilə formalaşmaları nəticə etibarilə Ulu öndərin yuxarıda qeyd olunan aforizmdən doğan dəyərlərin böyük əhəmiyyət kəsb etməsi qənaətinə gəlirik.

Nizaməddin Şəmsizadə qeyd edir ki, “bu gün bütün dünyada azərbaycançılığın ən böyük qaranı prezident İlham Əliyevdir”. Ulu öndər Azərbaycançılığın ontologiyası üzərində

dərindən və hərtərəfli düşünərək bunu sivil dünya ölkələrinin təcrübəsi əsasında siyasi millət kimi dəyərləndirmişdir. Bu məfhum Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin əbədiyyətinə bir qarantıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində azərbaycançılıq ideologiyası milli ideologiyanın tərkib hissəsində duran əsas prinsip kimi politoloqların, tədqiqatçıların, yazıçıların nəzər diqqətini cəlb etmiş və aparılan elmi-tədqiqatlarda, bədii publisistikada azərbaycançılıq elminin nəzəri aspektləri araşdırılmış, sistemə salınmışdır.

Tədqiqatçı N.Şəmsizadə milli maraqlarımızın qorunmasında tapdığımız bir həqiqəti belə açıqlayır:

“Azərbaycançılıq hər bir vətəndaşın dövlətçiliyə ehtiramında, ailəyə sdaqətində, torpağa sevgisində, üçrəngli bayrağa məhəbbətində, Azərbaycanın tarixi sərhədlərinin bərpası uğrunda mübarizəsində ifadə olunur. Azərbaycançılıq millətin varlığının iki əsas əlamətinə dil və dinə əsaslanır, onlara ehtiramdan başlanır. Biz bu gün ana dilimizi sosioloji təzyiqlərdən qorunmalıyıq (9 s. 4-5).

Dil və din amilindən danışmaq mənə elə gəlir ki, millətin, xalqın ən aparıcı mənəvi amili kimi başa düşülməlidir. Azərbaycanda aparıcı etnos kimi qəbul edilən Azəri türkləri istər dil, istərsə də din amilləri etibarilə digər etnik qruplarla bərabər statusa malikdirlər. Çoxsaylı və azsaylı olmaqla Azərbaycan məkanında yaşayan xalqların böyük əksəriyyəti, eyni zamanda ziyalılar əsaslandırılmış azərbaycanlı siyasi milləti kimi təhsil, elm sahəsində biliklərini Azərbaycan dövlət dilində əldə edir və bu bilikləri tələbələrə, şagirdlərə mənimsətməyə çalışırlar. Azərbaycan xalqının 90 faizindən çoxu islam dininə mənsubdur. Əhalinin din birliyi və dil birliyi baxımından bir-birinə yaxınlığı, burada yaşayanların dövlət dili olan Azərbaycan dilinə sdaqət, doğmalılıq hissini daha da artırır və bu əsas verir ki, xalq-millət azərbaycanlı olmaqdan

nəinki qürur duyur, eyni zamanda bu mənsubluğun necə faydalı, xalqların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyəti üçün stimulla olduğunu dərk edir.

M.Ə.Sabirin fəryadını və bütövlükdə Azərbaycan xalq həyatının ensiklopediyası olan “Hophopnaməni” də əlavə etsəm azərbaycançılığın bizə nə qədər lazım olduğu haqqında təsəvvür yaratmış olaram. “Bir millət gərək bu kitabla, bir amala tapınsın!” deyirdi Mirzə Cəlil. Bu kitab düz 100 il bundan əvvəl nəşrə başlamış “Molla Nəsrəddin”, bu amal isə molla-nəsrəddinçilik idi” – fikirlərini tədqiqatçı alim, professor N.Şəmsizadə öz şərhlərində bəyan etməklə azərbaycançılığın 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik dövlət yaradan ideologiyaya çevrilməsini XX əsrin 70 illik totalitar ideologiyaya sığınan sovet imperiyası dövründə xalqın əsas müqavimət gücünə, əsrin sonunda müstəqil Azərbaycanın istiqlal məfkurəsinə çevrilməsini vurğulamışdır.

N.Şəmsizadə yazır “Bu gün Azərbaycan infakt keçirmiş ürəyə bənzəyir, dərddən parça-parçadır”. Milli mənəvi-yatımızın sağlamlığı üçün dərbədar düşmüş kütləni vahid ideya ətrafında toplaya bilən ideologiya lazımdır. Tarixdə bütün ideologiyalar hansısa zümərə, siyasi partiyaya hakim sinfə məxsus olub. Məsələn, özünü dünyada ən humanist, demokratik ideologiya hesab edən marksizm “inqilabçı proletariatin ideologiyası” (V.İ.Lenin) idi. Azərbaycan dili, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan coğrafiyası kimi Azərbaycan ideologiyası da vahid Azərbaycan xalqına və onun bütün dünyaya səpələnmiş övladlarına məxsusdur. Onun adı Azərbaycançılıqdır (9, s.10).

Göründüyü kimi, hər bir Azərbaycan vətəndaşının “milli agahlıq” fəlsəfəsində özünüdərk, yaşadığı mühitdəki proseslərdən, məkandakı hadisələrdən kortəbii yox, ayıq-sayıq xəbərdarlıq qabiliyyəti olmalıdır. Özlüyündə aydındır ki, hər bir məktəbli, yaxud tələbə oxuduğu təhsil müəssisəsində dogma yurdu – Azərbaycanın tarixini, coğrafiyasını,

təbiətini, ədəbiyyatını, nəhayət ideologiyasını özünün doğma ana dilində-yəni Azərbaycan dilində öyrənir. Bu dildə danışmaqda o qədər şirinlik, rahatlıq və cazibədarlıq var ki, bunu hətta bütün Qafqaz xalqları, İrandilli xalqlar, hətta ermənilər belə etiraf edir. Bunun ontoloji aspektdən təhlili göstərir ki, Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin qardaşlıq telləri ilə bağlandığı digər etnik qruplarla milli-müəyyənlik baxımından fəaliyyətləri azərbaycançılıq üçün ən güclü dəyər və meyardır.

İdeologiya cəmiyyətdə birliyi və ümumxalq münasibətlərini qorumaq, millətin tarixdə mövqeyini izah və təsdiq etmək üçün yaradılır. İdeologiya xalqın milli-mənəvi varlığının ilkin əlamətlərindəndir. O, xalqın kimliyini əks etdirən təfəkkür adət və inanclar sistemidir. "Dil, din, ərazi və ideoloji birlik xalqın və dövlətin tarixi varlığının əsas atributlarıdır. Son zamanlar diktaturadan demokratik cəmiyyətə keçid və bazar iqtisadiyyatı, özəlləşmə ilə bağlı belə bir fikir irəli sürülür ki, guya demokratik cəmiyyətdə ideologiyaya ehtiyac qalmayacaq. Belə bir fikir absurddur. Əslində bolşeviklərin vəd etdiyi kommunizmdə nəinki ideologiya, habelə dövlət də olmamalı idi. Dövlətin ölüb getməsi haqqında marksizmin, F.Engelsin məşhur fikrini yada salın"(9, s.10-11) qeydləri ilə professor, tədqiqatçı alim N.Şəmsizadə demokratik cəmiyyətdə ideologiyanın guya olmaması fikrini irəli sürənləri haqlı olaraq tənqid edirdi. Cəmiyyətdə yaşayırıqsa problemsiz ötüşə bilmirik. Amma hamımızın sığındığımız bir təşkilata, bir quruma, yaxud bir ideologiyaya və bunları özündə ehtiva edən güclü iqtisadiyyata malik bir dövlətə ehtiyacımızı danmırıq. Belə bir dövlət insanların və insanlığın keşiyində dayanmaqla öz ideoloji xətti əsasında fəaliyyət göstərir. Qaldı ki, dövlətin ölüb getməsi barədə marksizmin fikirləri utopik sosialistlər, yaxud sosial utopistlərin nəzəriyyəsindən qaynaqlanır. Həyat müxtəliflik fəlsəfəsi üzərində qurulubsa ayrıca götürülən bir cəmiyyətin daxilində bərabər inkişaf xətti üzərində

fəaliyyətlərini davam etdirən insanları zorla bir ideologiyanın tələbləri əsasında idarə etməyin mümkün olmadığını həyat təcrübəsi bəlli oldu. Marksizm burada irəli sürdüyü ideya ilə iflasa uğradı. Nisbilik nəzəriyyəsi ilə yaşayırıqsa sağlam təcrübəyə əsaslanıb sağlam siyasəti əldə rəhbər tutan ideologiyalarla dövlət həm tərəqqi edər, həm də xalqını özündən razı salmağa müvəffəq olar. Belə ideologiyalar dövlətin tipini müəyyənləşdirir, onun daxili və xarici siyasətinin əsasını təşkil edir. Müasir inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, ideologiyasız dövlət və cəmiyyət, kompassız gəmiyə bənzəyir. O, heç bir zaman tarixin təkamül yolunu və perspektivini doğru təyin edə bilməz.

"İdeologiya vahid vətən hissi ilə birləşmiş toplumların tarixi birgə yaşayışından və ictimai fəaliyyətindən törənən idealların vəhdəti zəminində formalaşır" (9.s.11) fikrində professor N.Şəmsizadə müasir ideologiyanın sivil dövlətlərin sivil ictimai sistemlərinə qoşulmaq, onlarla birgə yaşayışa nail olmaq üçün özgünlüklə bərabər, tələbirgəlik əlamətlərinin ehtiva olduğunu bəyan edir. İdeologiya bütün digər elm və nəzəriyyələrdən fərqli olaraq bu günün təhlili ilə kifayətlənmir, gələcəyin yaradılması haqqında doğru fikir sistemi kimi çıxış edir. Belə doğru fikir sisteminin kökü Azərbaycan ərazisinin ilk sakininin (N.Ş.) təbiət qarşısında təəccübündən qidalanan, özündə Şərq və Qərb dəyərlərini sintez edən azərbaycançılıqdır.

Hər bir xalqın spesifik milli xüsusiyyətləri olduğu kimi, ideologiyası da cəmiyyətinin mənəvi həyatında çox mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin hər bir şüurlu üzvünün dünyagörüşündə, əqidəsində, psixologiyasında təsiredici böyük mənəvi-siyasi amil kimi özünü büruzə verən milli ideologiyanın çoxtərəfli xüsusiyyətləri həm də təkcə ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütövlükdə xalqın milli mənlik şüurunun formalaşmasında az əhəmiyyət kəsb etmir. Milli ideologiya və xalqın milli mənlik

şüurunun formalaşması prosesi arasında sıx bağlılıq, dialektik vəhdət mövcuddur.

Milli ideologiya cəmiyyətin, dövlətin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan ayrı-ayrı millətlərin və xalqların milli spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də son dərəcədə lazımi bir cəhəti yaddan çıxarmamalıdır. İdeologiyanın formalaşması milli ideologiya kimi irəli sürülməsi təkcə bir xalqın yox, həmin dövlətdə yaşayan bütün millətlərin adı ilə bağlıdır. Odur ki, milli ideologiya ümumxalq mənafeyinə cavab verməlidir. Böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq millətlər də vahid dövlətə məxsus milli mənlilik şüurunun formalaşması prosesinə mənfi təsirini göstərməməlidir.

Tədqiqatçı-alim, professor V.Arzumanlı qeyd edir ki, milli ideologiya milli dövlət birliyi şüurunun, hər bir şəxsdə inkişafına, dünyagörüşündə möhkəmlənməsinə, daxili bir inama, əqidəyə çevrilməsinə xidmət etməlidir. Yalnız belə ideologiya möhkəm, uzunömürlü ola bilər. Vahid dövlət ərazisində yaşayan bütün millətlərin və xalqların milli mənafeyinə cavab verir (3. səh.142).

XX əsrin son on illiyində mətbuatda , ayrı-ayrı məqalələrdə, dəyirmi stol arxasında, sosioloji sorğularda, konfranslarda milli ideologiya ətrafında intensiv fikir mübadiləsi aparılmış, lakin yekdil fikrə gəlmək mümkün olmamışdır. Bu sahədə intensiv axtarışlar gətirdiyi bir dövrdə milli ideologiyamıza dair sanballı bir kitabın nəşri çox əlamətdardır. Bu kitab da ədəbiyyatşünas alim, professor Nizaməddin Şəmsizadənin 1996-cı ildə Bakı, "Sabah" nəşriyyatında çapdan çıxmış "Azərbaycan ideologiyası" əsəridir. Milli ideologiyanın xalqımız üçün nə qədər vacib olduğunu vurğulayan müəllifin bu kitabı dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin daha da möhkəmlənməsinin qarantuna çevrildi.

Azərbaycanın milli ideologiyasında Azərbaycan diasporunun da rolu və xidmətləri az deyil. Yaxşı təşkilatlanmış mütəşəkkil diaspor Vətən üçün böyük dayaq ola bilər. Azərbaycanın hüduqlarından kənarda yaşayan bütün soydaşlarımız: İstər Cənubi Azərbaycanda, istər Rusiyada, istər Borçalı mahalında, istərsə də Qərbi Avropada yaşayanlar da onların bir çoxunun ibtidaidən Azərbaycan torpağında, öz vətənlərində boy-başə çatdığı, tariximizdə milli oyanış, milli dirçəliş kimi daxil olan həmin illərdən etibarən uzaq ölkələrdə yaşamağın məcburiyyətində qalmışlar.

Tədqiqatçı-alim Vəqif Arzumanlı Azərbaycan diasporunun təşkilatlandığı ölkələrin adı və burada yaşayan azərbaycanlıların sayı barədə yazır:

"Diasporu əsasən məcburiyyət qarşısında tarixi-siyasi hadisələrlə əlaqədar vətəndən çıxıb getmiş adamlar təşkil edir. Belələri təxminən 10 milyon nəfərə yaxındır. Məsələn, bu gün Türkiyədə 2,5 milyonadək, Rusiya və ABŞ-ın hər birində 1 milyon, Ukrayna və Gürcüstanın hərəsində 500 mindən çox, Almaniyada 300 min, Fransada 200 min azərbaycanlı yaşayır. Soydaşlarımız hətta uzaq Yaponiyada, Avstraliyada da məskunlaşıblar" (3, s.402).

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin yeritdiyi məqsədyönlü siyasət, gördüyü işlər öz bəhrəsini vermiş və indi də onun sağlam siyasətinin etibarlı varisləri, davamçıları uğurla yerinə yetirirlər.

Heydər Əliyevin xarici ölkələrə səfəri zamanı soydaşlarımızla keçirdiyi görüşlər, apardığı söhbətlər də diasporumuzun inkişafında misilsiz rol oynayır. Ulu Öndərimizin azərbaycanlıların həmrəylik günü münasibətilə xalqa müraciətinin xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında necə böyük əks-səda doğurduğu barədə mətbuat orqanlarımız mütəmadi olaraq bildirmişlər. Heydər Əliyev bütün dünya azərbaycanlıları arasında həmrəylik yaratmağa qadir şəxsiyyətdir.

Ulu Öndər Azərbaycan coğrafiyası, Azərbaycanlı vətəndaşı, Azərbaycan diasporu haqqında Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü münasibətilə Azərbaycan müstəqilliyinin 12 ili ərzində ölkə daxilində, xarici ölkələrdə 32 dəfədən çox müvafiq mövzularda çıxış etmiş və maraqlı fikirlər söyləmişdir. Heydər Əliyev 2002-ci ilin xalqımız, dövlətimiz üçün uğurlu olduğunu, dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, yaradılmış hüquqi, demokratik dünyəvi dövlətin inkişaf etməsi, Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması, mətbuat azadlığı, insan haqlarının qorunmasını Azərbaycan dövlətinin siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab etmişdir.

Dünya Azərbaycanlıların Həmrəylik günü münasibətilə Ulu Öndər təbriklərlə yanaşı soydaşlarımızı ölkənin 2002-ci ilinin əldə olunmuş nailiyyətləri ilə birgə, yeni 2003-cü ilin qarşısında duran bütün sahələri üzrə göstəricilərin, vəzifələrin necə olması barədə də məlumatlandırır: "Ölkəmiz ötən ildə böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərbaycanda çox xoş əhval-ruhiyyə yaranmış belə əhval-ruhiyyə ilə biz 2003-cü ili qarşılayırıq. 2003-cü il Azərbaycan üçün daha uğurlu olacaqdır. Xarici siyasət sahəsində bizim nailiyyətlərimiz Azərbaycan mövqelərini daha da möhkəmləndirməkdən ibarət olubdur. Azərbaycan bütün beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunub, beynəlxalq təşkilatların keçirdikləri müxtəlif toplantılarda Azərbaycan öz mövqeyini bəyan edib, onları müdafiə edib və onların tanınmasına nail olubdur... Azərbaycanın 2003-cü il üçün dövlət büdcəsi 1 milyard 200 milyon dollar həcmindədir. Müqayisə üçün demək istəyirəm ki, 1994-cü ildən bəri Azərbaycanın dövlət büdcəsi 17 dəfə artmışdır 1996-cı ildə Azərbaycanın büdcəsi 640 milyon dollar həcmində olmuşdur. İndi isə gördüyümüz kimi 1 milyard 200 milyon dollardır. Bu onu göstərir ki, ilbail Azərbaycanda iqtisadiyyat inkişaf edir və ölkənin gəlirləri artır. Bu da bizə qarşımızda

duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün əsas yarıdır. (2, s.244-247)."

Ulu Öndərin bu təbirinin məzmununda xarakterizə edilən ölkə daxilindəki mərhələli inkişaf xətti sevincdirici bir hal kimi hər bir ölkə vətəndaşının, eləcə də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların böyük marağına və sevincinə səbəb olur. Ölkənin inkişaf modelinin əsasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ideyaları dayanır. Bu gün Azərbaycanın qazandığı misilsiz uğurların fəvqündə müstəqil dövlətimizin memarı, Ulu Öndər Heydər Əliyevin imzası durur. İllər keçdikcə biz bunu daha aydın görür və dərk edirik. Gələcək nəsillər də bu təcrübədən bəhrələnəcəklər.

Ulu Öndərin Dünya Azərbaycanlıların Həmrəylik günü münasibətilə Azərbaycan xalqına, həmvətənlərinə təbriklə bağlı çıxışının digər mənası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı problemlərin hələ də həll edilməməsi, nizamə salınmamasında günahkar tərəfin işğalçılıq, təcavüzkar simasını ifşa etmək bu barədə dünya azərbaycanlıları, xarici ölkələrin Azərbaycan diasporlarını xəbərdar etmək, Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarının azad edilməsi üçün hamılıqla birləşməyə, həmrəyliyə çağırışın gerçəkləşdirilməsindən ibarətdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1998-ci il 2 fevral Gənclər günündə gənclərə müraciətində çox vacib olan tövsiyələri əsas amil kimi qeyd edirdi:

"Mənəvi sağlamlıq çox vacibdir. Bizim xalqımızın milli, mənəvi ənənələri, mədəni, milli dəyərləri həmişə əsrlər boyu xalqımızı yüksək mənəviyyət ruhunda tərbiyə edib, böyüdüb, yaşadıbdır. Biz fəxr edə bilərik ki, milli, dini, mənəvi ənənələrimiz, dəyərlərimiz daim ən yüksək mənəviyyəti əks etdiribdir. Biz çalışmalıyıq ki, mənəvi dəyərlərə həmişə sadıq olaq. Eyni zamanda ümumbəşəri, dünyəvi dəyərlərdən səmərəli istifadə etmək, onları öz mənəvi dəyərlərimizlə birləşdirmək və xalqımızın mənəviyyatını zənginləşdirmək bizim əsas

vəzifələrimizdən biridir. Ancaq biz bu yolla gedərkən gərək heç vaxt səhvlərə yol verməyək, bizə yad olan, mənəviyyatımıza zidd olan ünsürlərin cəmiyyətimizə, xalqımıza, gənclərin əxlaqına sirayət etməsinə yol verməyək. Sərbəst iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı Azərbaycan üçün böyük uğurlar gətirib və bundan sonra da gətirəcəkdir. Bu proseslərdə Azərbaycana yad olan, cəmiyyətimizə zərər vuran mənfi halların cəmiyyətə sirayət etməsinə heç vaxt yol verməməliyə. Bu da əziz gənclər, sizin vəzifənizdir (13, s.45)

Ulu Öndər Heydər Əliyevin gənclərə olan bu tövsiyələrindən bizə bəlli olan ən əsas amil dövlətçiliyimizin inkişaf və möhkəmləndirilməsində, vətənsəvrlik və insani dəyərlərdə azərbaycançılıq hissini hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün mənəviyyat birliyi və vahid bölünməz vətəninin ətrafında və keşiyində məğrur əsgər kimi dayanıb məslək, əqidə birliyini yaşatmaq və qorumaqdır. Hansı ölkədə olursa olsun Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasını, azərbaycansevərlik hissini diaspor kimi təşkilatlanan soydaşlarında yaşatmağa, onların bu hissəyə bağlı mənəvi insani dəyərlərinin daha da inkişafını gücləndirən amillərə üstünlük verirdi.

Sankt-Peterburq şəhərində 2002-ci il 9 iyunda ulu öndərin Azərbaycan diasporunda təşkilatların azərbaycanlı soydaşları ilə görüşlərdən bizə məlum olan maraqlı söhbətlər, tövsiyələr bir daha sübut edir ki, sağlam əhval-ruhiyyə ilə yaşayan soydaşlarımız bir-biri ilə ümumiyyətlə, yaxşı əlaqədədirlər və təbii ki, bu əlaqələr buradakı hər bir azərbaycanlının normal yaşaması, işləməsi, öz ailəsinin təmin etməsi üçün imkanlar yaradır. Bu xüsusda ulu öndər yazır: "İndi ölkəmizdən kənarda yaşayan azərbaycanlılar az deyildir. Bilirsiniz ki, biz dünya azərbaycanlılarının I qurultayını keçirdik və çox böyük məlumatlar aldıq. Qurultay çox böyük iş gördü. İlk dəfə olaraq dünya azərbaycanlılarının nümayəndələri dünyanın hər yerindən olmasa da bir çox ölkələrdən Azərbaycana, doğma torpağa toplaşdılar, bir-biri ilə görüş-

dilər, tanış oldular, əlaqələr qurdular və vətənin bugünkü gününü gördülər. Hesab edirəm ki, mənəvi cəhətdən daha da zənginləşərək, öz yaşadığı yerlərə döndülər. Bu bizim ilk addımımızdır" (13, s.58).

Dünya azərbaycanlıların həmrəyliyi, birliyi, azərbaycançılıq ideyasının mənəviyyatlarda yaşayan vətənsəvrlik hissəyə qovuşması xalqımız, millətimiz üçün çox vacibdir. Keçmiş SSRİ dönməsində elə ideologiya formalaşmışdı ki, milli kimlik, milli agahlıq məsələsinin açıqlanmasına nə imkan verilirdi, nə də sovet vətəndaşı cərcivəsindən kənara çıxılırdı. Sovetlərin dağılmasından sonra yaranmış xaoslu vəziyyət ilk baxışda kimin dost, kimin düşmən kimi tanınmasını çətinləşdirirdi. Ancaq bu məlum idi ki, ermənilərin məkrli niyyətlərinin üstü açıldı, millətlər arasında nifaq salmaq, hərc-mərclik toxumlarının səpilməsinə imkan yaradanlar peyda oldu. Belə olan yerdə dünya ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanması, diaspor halında fəaliyyət göstərməsinə zərurət artdı.

1991-ci ildə Sovet İttifaqı dağıldandan sonra, müstəqillik əldə edilən kimi Naxçıvanın parlamenti-ali orqanı yarandı. Burada dəvət olunan Heydər Əliyev Ali Məclisin sədri seçildi. Ali Məclisdə ulu öndərin təşəbbüsü ilə 31 dekabr Dünya Azərbaycanlıların Həmrəylik günü elan edildi.

Dünya Azərbaycanlıların Həmrəylik məsələsi Heydər Əliyevi daim düşündürmüş, nəhayət Naxçıvanda qəbul edilmiş bu məsələ ilə bağlı qərar Azərbaycanın Ali Sovetinin yığıncağında qəbul edildi. Ulu öndərin Sankt-Peterburq şəhərinin Azərbaycan diasporu ilə görüşlərindən etdiyi qeydlər çox maraqlıdır. Ulu öndər qeyd edir ki, "mən Moskvada yüksək vəzifələrdə işləyəndə həmişə bütün azərbaycanlılar haqqında düşünürdüm. Təkcə Azərbaycanda yaşayanlar yox, Sovetlər İttifaqının hər yerində yaşayan azərbaycanlılar haqqında düşünürdüm. Onda mən Rusiyanın bir çox regionlarına gedirdim. Haraya gedirdimsə vilayətlərin

rəhbərləri, təbiidir ki, məni yüksək səviyyədə qarşılayırdılar. başqa məsələlərlə məşğul olandan sonra deyirdim burada azərbaycanlılar var, ya yoxdur? Maraqlanırdım ki, nə qədər var, nə iş görürlər? Bu isə mənim şəxsi münasibətim belə olubdur. Amma indi bu bizim müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasətidir və bu siyasəti həyata keçiririk. Ona görə də biz Dünya Azərbaycanlıların I qurultayını çağırıdık, bu böyük təkan oldu. İndi biz bir çox tədbirlər hazırlamışıq və bu işi bütün regionlarda gücləndirəcəyik. Sizin vasitənizlə gücləndirəcəyik. Hər regionda olan Azərbaycan diasporunun, Azərbaycan təşkilatlarının, cəmiyyətlərinin vasitəsilə gücləndirəcəyik” (13, s.57-58).

Heydər Əliyevin düşüncəsində azərbaycanlı məfhumunun birinci olaraq yer alması tələbsiz deyil. Ulu öndər millətinin digər millətlərdən geri qalmayıb irəlidə olması fikri spesifik dünya görüşünün parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Böyük tarixi şəxsiyyətin uzaqgörən siyasətinin fəlsəfəsində diasporla bağlı məsələlər daha çox önəmlidir. Ulu öndər hesab edirdi ki, həmvətənlərinin qonşu ölkələrdə, qardaş Türkiyədə, həmçinin böyük güc dövlətlərində Azərbaycanı təmsil etməyi irəliləyiş və tərəqqi üçün başlanğıc sayıla bilər. Soydaşlarımızın iş nailiyyətlərini iftixar hissi ilə dəyərləndirmək hər bir azərbaycanlının borcudur. Xarici ölkələrdə yaşayan diaspor təşkilatında fəaliyyətini davam etdirən bir çox iş adamlarının öz nailiyyətlərindən əldə etdiyi qazanclarının bir qismini Azərbaycana doğma vətən üçün, onun iqtisadi və mədəni inkişafının dönmədən yaxşılaşdırılması, onun tanınması naminə sərf etməsində bir güvənlik, ailəcanlılığın olması təbii haldır. Hər bir soydaşımızın əməyinin birləşib güclü, qüvvəli bir təşkilat kimi formalaşmağa yönəldilməsi ulu öndərin uzaqgörən dərin siyasət və fəzilətindən irəli gəlir.

Ulu öndər 70-ci ilin avqust ayında Azərbaycandan müsabiqədənkənar oxumaq üçün Moskvaya, Sankt-Peterburqa və digər şəhərlərə göndərdiyi gənclərin taleyi ilə maraqlanıb

onların bəziləri ilə görüş məqamlarında arzu istəklərini və tövsiyələrini əsirgəmədiyi tarixi faktlara nəzarət salaq: “Biz həmişə ürək ağrısı ilə deyirik ki, ermənilərin hər yerdə diasporu var, bizim yoxumuzdur... Bizim diasporumuz hələ istənilən səviyyədə formalaşmayıbdır. Soydaşlarımız yaşadıkları ölkələrdə, vilayətlərdə yüksək vəzifələr tutmayıblar. Amma bu da olacaq. Çünki Azərbaycanlılar istedadlı adamlardır. Aza xanımı görürsünüzmü, Sankt-Peterburqda qubernatorun müşaviridir. Bu kiçik şey deyildir. Ona görə bizim diaspor lazımdır. Mən sizə nə demək istəyirəm? Sizə xeyir-dua verirəm ki, istəyinizi, arzunuzu həyata keçirirsiniz, Sankt-Peterburqda özünüza məskən tapmışınız. Yaşayın, Rusiyanın vətəndaşı olun, işləyin, yaxşı işlər görünl... Bayaq dedim bir də deyirəm: Azərbaycanın adını uca tutun. Bilirsiniz, sizin hər biriniz Azərbaycanı təmsil edirsiniz. Sizin hər birinizi görən adamda, burada sizinlə danışan, söhbət edən hər kəsə sonra təəssürat yaranır ki, bu azərbaycanlıdır. Deməli, həmin adamlarda Azərbaycan xalqı, milləti haqqında təəssürat yaranır. Siz çalışın ki, Azərbaycan xalqının yüksək mədəni, insani keyfiyyətlərini həm özünüzdə formalaşdırmaqla biləsiniz, həm də yerdə onları nümayiş etdirə biləsiniz ki, kiminlə görüşürsünüzsə görüşün, bilsinlər ki, Azərbaycan azərbaycanlı nə deməkdir. (13, s.62) Heç bir şərhə ehtiyacı olmayan bu müdrik kəlamlardan nəticə çıxarmaq hər bir azərbaycanlının borcudur. Müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış azərbaycanlı diaspor təşkilatları soydaşlarımızın təşkilatlanması, səylərinin birləşdirilməsi, onların fəaliyyətinə məqsədyönlü xarakter verilməsi yolunda faydalı iş aparır, ölkəmizi daha yaxından tanıtdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər. Ulu öndərin uzaqgörən siyasət proqramı nəticəsində tarixdə Azərbaycan diasporunun imkanlarından geniş istifadə olunması, ölkə həyatının müxtəlif sahələrində meydana çıxan problemlərin həllində onun fəal iştirakının

gerçəkləşdirilməsi yolunda hələ çox işlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 45-ci kitab, Azərneşr Bakı, 2013, 383 səhifə.
2. Ramiz Mehdiyev. "Azərbaycan tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, Bakı 2001 276 səh.
3. Vəqif Arzumanlı. Tarix siyasətin siyasət tarixin dili ilə Bakı, "Qartal", 1999, 440 səh
4. Əbülfəz Abbasov. Geosiyasi və sosial fəlsəfə: Ədalətli nizam və tərəqqi nəminə: Bakı: Zərdabi LTD MMC-2017, 284 səh.
5. Şirinov Aydın. Milli ideya və onun formalaşdırılması problemi. səh. 193. Milli strategiyalar, ideologiyalar və Beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar Bakı, "Elm", 2012, 752 səh.
6. Hacı Fərhad Mirzə. "Haqq yolu, paklıq yolu, Bakı, Şirvan nəşr 1997-254 səh".
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı, 2009.
8. Tahirə Allahyarova. Vəhdət fəlsəfəsi metodoloji ideal kimi Bakı, Elm 2005 172 səh.
9. Nizaməddin Şəmsizadə. "Azərbaycançılıq". Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2006, 192 səh.
10. Беженару Светлана. Камал Абдулла: Философия полноты «Авторская маска» и «параллельные миры», Литературный Азербайджан. №11, 2016.

11. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildliyin elmi-bibliografik göstəricisi 2 cildə, I cild Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunur. Bakı "Şərq Qərb" Nəşriyyat evi 2013, 630 səh.

12. Budaq Budaqov. Heydər Əliyev fenomeni Bakı 2002 144 səh.

13. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 39-cu kitab, Azərneşr, 2012, 479 səh.

14. Əli İbrahimov. Azərbaycanlıq ideyasının konseptual aspektləri Bakı-Avropa nəşriyyatı 2016, 180 səh.

Məmmədəğa Sərdarov
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
"Heydər Əliyevin siyasi irsi və
azərbaycançılıq fəlsəfəsi" şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, s.e.ü fəlsəfə doktoru

Heydər Əliyev fenomeni və onun azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında rolu

2018-ci il mayın 10-da Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümü tamam olur. Bu dahi şəxsiyyətin Azərbaycan dövlətçilik tarixində müstəsna yeri vardır. Azərbaycançılıq məfkurəsinin parlaq daşıyıcısı kimi Heydər Əliyev öz müdrik siyasəti, möhkəm iradəsi və uzaqgörənliyi ilə milli dövlətçilik ideyasının reallaşdırılmasına, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulmasına, xalqımızın ideal arzusu olan müstəqilliyə çatmasına nail olmuşdur. Bu unudulmaz, fenomenal şəxsiyyətin yubileyi şərəfinə respublikada geniş miqyaslı, təntənəli tədbirlər keçirilir.

Qeyd edək ki, mövcud lüğət kitablarına əsasən "fenomen", "fenomenal" sözləri insanlara aid ediləndə "nadir", "müstəsna", "fəvqəladə", "görünməmiş", "istedad" kimi bir-birinə çox oxşar mənalar daşıyır. "Fenomen" anlayışı bütün bu mənələrdə Ulu öndər Heydər Əliyev şəxsiyyətinə tamamilə uyğun gəlir. (12, 517)

Heydər Əlirza oğlu Əliyev fenomeni və şəxsiyyəti, onun keçdiyi şərəfli həyat yolu, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, iqtisadi-siyasi inkişafı və dirçəlişi yolundakı əvəzolunmaz xidmətləri haqqında çox yazılmışdır və şübhəsiz ki, bundan sonra da yazılacaqdır. Görəsən, Heydər Əliyev uralığının, onun dahiliyinin və fenomenə çevrilməsinin sirri nədədir? Bu sualın cavabını elə onun özünün iştirakçısı və qurucusu olduğu dövlətimizin dünənki və bugünkü tarixində axtarmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də xalqımız yadellilərə qarşı apardığı mübarizə sayəsində ilk dəfə müstəqil, demokratik prinsipli, hüquqi əsaslı dövlətini qurdu, Respublika yaratdı. 1920-ci il yanvarın 11-də keçirilən Paris Sülh Konfransının Ali Şurasının iclası da hüquqi cəhətdən bu müstəqillik faktını tanıdı. Lakin çox tezliklə müxtəlif xarici dövlətlərin müdaxiləsi, hərbi-siyasi və iqtisadi təzyiqləri, dövlətdaxili qeyri-sabitlik bu müstəqilliyə qarşı çevrildi. Beləliklə, qonşu Tiflisdə qurulan, Gəncədə mərkəzləşən və sonradan Bakıda qərarlaşan dövlət müstəqilliyimiz cəmi 23 ay davam etdi. Suverenliyini təmin etmiş yeni dövlətin başında duran şəxslərin bir çoxu bu daxili və xarici təzyiqlərə, siyasi və hərbi təcavüzlərə tab gətirə bilməyib mühacirətə üz tutdular. Azərbaycan böyük çətinliklərlə qazandığı dövlət müstəqilliyini itirdi. Sonra isə bir müttəfiq respublika kimi 70 ildən artıq Sovet İttifaqı tərkibində oldu.

XX əsrin 90-cı illərində tarix yenidən təkrar olunmağa başladı. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan ikinci dəfə dövlət suverenliyi qazandı. Təəssüf ki, keçmiş tarixdə olduğu kimi ölkədə vətəndaş qarşıdurması baş qaldırdı, xarici və daxili təxribatçı-separatçı, dini-siyasi, ekstremist qüvvələr dövlət müstəqilliyimizə qarşı açıq hücumə keçdilər. Qısa zamanda ölkədə daxili sabitlik pozuldu, öz ilk kövrək addımlarını atan bir ölkədə iki dəfə Prezident dəyişdi, hakimiyyət-ügrundakı mübarizə silahlı döyüş həddinə çatdı. Təxribatçı-separatçı qüvvələr ölkənin müstəqilliyini təhlükə qarşısında qoydular. Erməni təcavüzkarları ölkəmizin ərazi toxunulmazlığını və suverenliyini pozaraq ərazimizin bir hissəsini işğal etdilər. Ölkənin Cənubunda, Şimalında və Qərbində silahlı-separatçı təxribatlar, hakimiyyət uğrunda döyüşlər, ölkənin paytaxtında, ayrı-ayrı şəhər, kənd və qəsəbələrində partlayışlar, ekstremizm və terror aktları baş verdi. Bir sözlə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi yenə də təhlükə qarşısında qaldı.

Belə mürəkkəb şəraitdə bir daha Heydər Əliyev fenomeninin tarixi təcrübəsi və xalq arasındakı nüfuzu öz həlledici rolunu oynadı. Artıq yaşamış olduğumuz keçmiş faciəli tariximizin yenidən təkrar olunmasının qarşısını yalnız Heydər Əliyev qüdrəti, onun xalqla birliyi və əyilməz polad iradəsi ala bilərdi və aldı. Dövlətimiz və xalqımız üçün belə bir təhlükəli vaxtda, gecənin ortasında, o öz doğma xalqına müraciət etdi, qısa bir vaxt ərzində xalqı başına topladı, hər tərəfdən ölkəni bürüyən təhlükənin və dağıdıcı separatizmin mahiyyətini bəyan etdi. Xalqın ona, onun öz qədirlə bilən xalqına dərin inamı təhlükəni sovuşdurdu. Bunu təkcə Heydər Əliyev dühası, onun şəxsiyyəti edə bilərdi. (10,73)

Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə dağılmaqda olan dövlətinə sahib oldu, onun başında durdu, Parlamentinə rəhbərlik etdi, ölkənin Prezidenti seçildi. Heydər Əliyev fenomeninin gücü və qüdrəti bu etnik separatçılıq təhlükəsi qarşısında siper çəkdi, ölkəni dağılmaqdan xilas etdi, xalqı və dövləti yaxınlaşmaqda olan fəlakətdən qurtardı. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyü bu dəfə dövlətin suverenliyini keçmişdə olduğu kimi 23 ay deyil, onun özünün dediyi kimi “əbədi etdi, dönməz etdi”. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin bu tarixi uğurlarını bütün dünya etiraf etdi.

Cəsarətlə qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyev qədər uzun müddət dövlət başında olub, onun kimi öz xalqına və dövlətinə şərafəli xidmət göstərən şəxsiyyətlər tarixdə olduqca azdır. O, heç də təsadüfən deməmişdir: “Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır”. Belə bir müqəddəs əməl sahibi sanki öz xalqına vəsiyyət edirmiş kimi deyirdi: “Əgər mən buna nail ola bilsəm, ən xoşbəxt adam kimi həyatımı başa vuracağam”. O, belə dedi də, öz xalqı üçün bunları etdi də! (10, 74)

Bəs Heydər Əliyevin bir ulu şəxsiyyət, ensiklopedik zəka sahibi və fenomen düha kimi formalaşmasına və sonrakı inkişafına kimlər, hansı tarixi şərait və amillər əsaslı təsir

göstərmiş və səbəb olmuşdur? Burada da tarixi reallıqlar göz qabağındadır. Azərbaycanın qədim Naxçıvan vilayətində Culfa dəmir yol distansiyasının adı fəhləsi və əməksevər insanı Əlirza kişinin ailəsində dünyaya gələn Heydər Əliyev heç bir arxası və köməkçisi olmadan öz fitri istedadı və bacarığı hesabına böyümüş, ucalmış, dahiləşmişdir. O, özü isə sonralar çoxlarına həyat dərsi vermiş, onların dünyagörüşünə vətənpərvərlik aşılarmış, maarifləndirmiş, vətən və xalq üçün gərəkli ziyahlar nəslə yetişdirmiş, tarixdə öz yeri olan ensiklopedik düşüncə tərzli dahi şəxsiyyətə çevrilmişdir. (10, s. 75)

Məlumdur ki, çoxsaylı ictimai-siyasi və din xadimləri, nüfuzlu dövlət başçıları, hətta adi iş adamları Heydər Əliyevin tarixdəki rolu və yerinə yüksək qiymət vermişlər. Məsələn, Heydər Əliyevin dəfn mərasimində iştirak edən Rusiya prezidenti Vladimir Putin Heydər Əliyev şəxsiyyətinə sonsuz məhəbbətdən danışmış və onu sınıb-parçalanmayan nəhəng siyasət dağına-qayasına bənzətməmişdir. (10, 76)

Tanınmış ictimai-siyasi və dövlət xadimi Ramazan Abdulatipov Heydər Əliyev fenomeninin Dağıstan, Ümumqafqaz və Rusiyanın milli azlıq təşkil edən xalqları qarşısındakı tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək belə yazır: “O, elə bir nəhəng adamdır, onun şəxsiyyəti elə çoxşaxəli və intəhasızdır ki, bu dahi insanın Dağıstan üçün, Qafqaz üçün, Rusiya üçün kim olduğunu bu gün anlamaq və qiymətləndirmək çox çətindir. Görünür, bunu bəlkə də 50 ildən sonra anlamaq, dərk etmək mümkün olacaqdır” (yenə orada). Həqiqətən də bunlar Heydər Əliyev dühasının böyüklüyünün hələ dərk olunmayan cəhətləri haqqında çox doğru və fəlsəfi düşüncə tərzli filosof-mütəfəkkir mülahizəsidir.

Böyük öndərin yas mərasimində iştirak edən Qazaxıstan Respublikasının prezidenti Nursultan Nazarbayevin yaxın dostu Heydər Əliyevin şəxsiyyəti, onun tarixdəki rolu və yeri haqqında danışarkən dediyi sözlərdə diqqəti cəlb edir: “Dahi

insanlar dünyadan gedərkən sanki günəşin də işığı azalır". Belarus Respublikasının prezidenti A. Lukaşenkonun fikrincə "Heydər Əliyev ölkəmizə siyasi məğrurluq və şəxsiyyət müdrikiyi nümunəsi göstərmişdir". Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Corc Buş isə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyük nüfuza malik olmasını xüsusi qeyd etmişdir: "Heydər Əliyev uzun zaman Cənubi Qafqazda baş şəxsiyyət olmuşdur". (10, 77)

Heydər Əliyevin yorulmaz ictimai-siyasi fəaliyyətinə verilən qiymətlər sübut edir ki, o həm fenomen şəxsiyyət, tarixçi, müdrik mütəfəkkir, həm də görkəmli hərbi-sərkərdə, uzaqgörən dövlət qurucusu və ictimai-siyasi xadim idi. Bu cür baxış və mülahizələrin sayı-hesabı yoxdur. Onların hamısı böyük öndərimiz Heydər Əliyevin tarixdəki mövqeyinə verilən obyektiv qiymətdir. Fikrimizcə, bu mülahizələr Heydər Əliyev dövləsinin öz xalqı ilə nə qədər yaxından bağlı olduğunu canlı sübutdur.

Qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, son 30 ildən artıq müddətdə Azərbaycan xalqını, onun milli-dini dəyərlərini, elmi-mədəni səviyyəsini, siyasi mövqeyini və iqtisadi qüdrətini dünya xalqlarına tanıdan məhz Heydər Əliyev böyüklüyü olmuşdur. Bu, şübhəsiz, həqiqi tarixdir, reallıqdır.

Göstərilənlərə Heydər Əliyev fenomeninin başqa bir bənzərsiz cəhətini də əlavə etsək, onun keçmiş olduğu mənalı və şərəfli həyat yolu daha dolğun görünər. Məlum olduğu kimi, nədənsə çoxları öz yazılarında daha çox Heydər Əliyevin ancaq Respublikaya rəhbərlik etdiyi illəri ön plana çəkirlər. Amma inkar olunmaz bir həqiqətdir ki, bu tarixi şəxsiyyət 80 illik mənalı ömrünün 60 ilə yaxın dövrünü məhz öz xalqına şərəflə xidmət etmiş və hələ respublikaya rəhbərlik edəndə qədər Sovet siyasi quruluşu dövründə Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi kimi qapalı siyasi və ideoloji bir dövlət strukturunda general-mayor ali hərbi rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Bu fakt

da bir daha Heydər Əliyev fenomeninin qeyri-adiliyindən və onun böyük istedadından xəbər verir.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinə daha doğru və layiqli qiyməti onun öz həmyaşıdı, böyük həyat təcrübəsinə malik olan Türkiyənin keçmiş baş naziri Bülent Ecevit vermişdir. O, demişdir: "Qüdrətli öndərsiz bir millət heç nəyə nail ola bilməz. Heydər Əlirza oğlu Atatürk qədər qüdrətli bir türkdür! Heydər Əlirza oğlu min ildə bir yetişən dahiələrdəndir". (10, 79)

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin adı daim dünya dahiələri və nəhəngləri sırasında özünəməxsus milli qürurla çəkilir. Həqiqətən doğma xalq, dövlət və insanlıq qarşısında bu qədər böyük, ümumbəşəri və tarixi xidmətləri olan və hələ öz sağlığında canlı əfsanəyə çevrilən bir tarixi simanı xalqımız min rəhmət diləyib, başı uca və qürurla əbədiyyət mənzilinə yola saldı.

Heydər Əliyevin böyüklüyünü, onun şəxsiyyətini və tarixi xidmətlərini yaxın dostu Türkiyənin keçmiş dövlət başçısı Süleyman Dəmirəl də xüsusi qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyevin vəfatını eşidən kimi ölkəsindəki səfirliyimizə gəlmiş və kədərləndiyini bildirmişdir. Sonra dözə bilməyib Bakıya gəlmiş, Öndərimizin məzarını ziyarət etmiş, Prezident İlham Əliyevə və xalqımıza başsağlığı vermişdir. Bununla kifayətlənməyərək, o, 2003-cü il dekabrın 24-də Türkiyə Cümhuriyyətinin ən nüfuzlu qəzeti olan "Hürriyyət"də tariximizdə, milli dirçəlişimizdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin yerini və rolunu göstərən "Tarixə məktub" adlı məqaləsini dərc etdirmişdir. Həmin məqalədə Süleyman Dəmirəl yazır: "Azərbaycan müstəqil milli dövlətinin varlığı türk dünyası üçün, Türkiyə üçün və Azərbaycan üçün möhtəşəm bir hadisədir. Bu dövlətin yenidən qurulmasında, möhkəmlənməsində, güclənməsində, Türkiyə və dünya dövlətləri ilə əlaqələrin qurulmasında hörmətli Heydər Əliyevin heç bir ölçüyə sığmayan, unudulmaz, böyük xidməti vardır. Zəngin təcrübəsi, bacarığı, qətiyyəti, uzaqgörənliyi,

sülhsevərliyi, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına olan sonsuz sevgisi, türk tarixinə, mədəniyyətinə və türklüyə bağlılığı və vətənsəvərliyi hər cür tərifdən yüksəkdir". (10, 81)

Göründüyü kimi, S. Dəmirəl məqalədə xalqımızın dövlət müstəqilliyi yolunda keçdiyi çətin və keşməkeşli milli-azadlıq hərəkatı tarixinə nəzər salır, Heydər Əliyevin düşdüylü mürəkkəb və ziddiyyətli vəziyyətlərə dair konkret faktlar gətirir, onun ölkə və xalq üçün ən çətin anlarda daha çox gərəkli olduğunu və iş gördüyünü xatırlayır.

Şübhəsiz, burada Heydər Əliyevin fəlsəfi dünyagörüşünün və ictimai-siyasi fəaliyyətinin bir cəhətini də qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Bu da onun bir ensiklopedik bilik, möhkəm yaddaş, fəlsəfi təfəkkür və düşüncə sahibi kimi müxtəlif dünya xalqlarının ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi fikrinin ən aktual məsələ və problemlərinə tarixi reallıq və obyektivlik mövqeyindən yanaşması və qiymətləndirməsidir. Heydər Əliyev fenomenindəki bu bənzərsiz fitri istedadı Şərqi və Qərbi bir çox ictimai-siyasi xadimləri və dövlət başçıları xüsusi olaraq qeyd etmişlər.

Həqiqətən də Heydər Əliyev fenomeni həsəd aparılsı dühadır, tarixin az-az yetişdirdiyi şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycan xalqının, eyni zamanda digər xalqların ictimai-siyasi fikir tarixinə yaxşı bələd olan tarixçi və mütəfəkkir ulu Öndər bəşər tarixindəki bir çox ziddiyyətli mövqe və baxışlara aydınlıq gətirməyi bacarırdı.

Heydər Əliyev öz nitq və çıxışlarında dənə-dənə qeyd etmişdir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəst-xətti ilə seçilən xalqlardandır. Keçən iki min il ərzində bəşər sivilizasiyasının ayrılmaz hissəsi kimi azərbaycanlılar dünya mədəniyyəti xəzinəsinə sanballı töhfələr vermişlər. Bizim əcdadlarımız ibtidai insanın mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən faydalanaraq, özünəməxsus zəngin mədəni-mənəvi irs yaratmışlar. Bunu istər Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış abidələr,

istərsə də bu günümüzdə qədər gəlib çatmış şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbi irsimiz sübut edir.

Etiraf edək ki, bir tarixi şəxsiyyət kimi Heydər Əliyevin xalq və dövlət qarşısındakı tarixi xidmətlərini sadalamaqla qurtarmaq mümkün deyil. Bu dahi şəxsiyyət özünün neçə onilliklər ərzində geniş əhatəli ictimai-siyasi fəaliyyəti, böyük işləri və xidmətləri ilə tarixdə şəxsiyyətin yeri və rolu haqqında bu vaxta qədər mövcud olan və geniş təbliğ olunan ictimai-siyasi və fəlsəfi təlimləri alt-üst etdi. İnandırıcı şəkildə sübut olundu ki, məhz Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətlərin tarixdə böyük, həlledici rolu və yeri olmuş və olacaqdır.

Qeyd olunduğu kimi, XX əsrin sonlarına yaxın dövlət müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqı məhz ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında üzləşdiyi bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmış, müstəqil dövlət ideyasını uğurla gerçəkləşdirmişdir. Onun mənalı və şərəfli ömür yolunun hər bir səhifəsi xalqımızın yaxın tarixi keçmişi ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Azərbaycanın son 40 illik tarixinin bütün mərhələlərində bu fenomenal şəxsiyyətin izləri qabarıq şəkildə hiss olunur.

Ulu öndər Heydər Əliyev ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda müstəqil dövlətin möhkəmləndirilməsi, idarə etmə proseslərinin mərkəzləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi məqsədi daşıyan sosial-siyasi və iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə başlamışdır.

Tarixdən məlumdur ki, istənilən milli ideyanın gerçəkləşdirilməsi üçün müstəqil dövlətin və xalqın güclü idarəçilik sərəştəsinə malik liderinin olması vacib şərtlərdəndir. Məhz belə xarizmatik liderlərin seçdiyi düzgün strategiya milli hədəflərə doğru inamlı addımların atılmasına, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin uğurla reallaşdırılmasına imkan yaradır. XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etmək şansı qazanmış Azərbaycanın ilk illərdəki acınacaqlı ictimai-siyasi və iqtisadi durumu fenomen liderin milli inkişafdakı müstəsna

rolunu bir daha təsdiq etdi. 1991-ci il oktyabr ayından 1993-cü ilin iyun ayınadək respublikada cərəyan edən mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər, eyni zamanda, ölkənin müstəqilliyi üçün real təhdidlərin baş qaldırması, vətəndaş qarşındurması meyillərinin güclənməsi, xaos və anarxiya mühitinin dərinləşməsi göstərdi ki, ölkəni yaranmış acınacaqlı vəziyyətdən yalnız Heydər Əliyev kimi müdrik və uzaqgörən şəxsiyyət xilas edə bilər. Ulu öndər xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən Azərbaycanın milli dövlətçilik atributlarını formalaşdırmağa başlamış, onun müstəqilliyini şərti müstəqillik aktı və bəyanatlar səviyyəsindən çıxarmağa çalışmışdır.

Böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyev cəmiyyətin sivil inkişafını hər bir fərdin maraq və mənafeələrinin etibarlı təminatında görərək bunun üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. Məhz ulu öndərin gərgin səyləri nəticəsində hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu ilə irəliləyən müstəqil respublikamızda vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, insanların azad, sərbəst yaşaması, qanunun aliliyinin təmin edilməsi üçün ən yüksək tələblərə cavab verən normativ-hüquqi baza yaradıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliyinin, prinsipliliyinin və siyasi iradəsinin məntiqi nəticəsi olaraq, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin əfsanədən reallığa çevrilməsi ölkənin bütün strateji əhəmiyyətli sahələrinin inkişafına təkan verməklə, Azərbaycanda hüquqi-siyasi islahatların yeni mərhələdə aparılmasına geniş imkanlar açdı.

Ulu öndərin rəhbərliyi altında hazırlanaraq 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı insan hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çəkdi(1).

Ulu öndər Heydər Əliyev respublikanın yeni dövr üçün demokratik inkişaf modelini müdrikliklə irəli sürmüş, eyni zamanda mütərəqqi dəyişikliklərin ictimai şüurda tədricən qəbul olunması zərurətini önə çəkmişdir. Onun irəli sürdüyü milli ideya Azərbaycanın tarixi ənənələrini və müasir Avropa dəyərlərini özündə birləşdirən yeni inkişaf strategiyasının təməli olmuşdur. İctimai-siyasi sabitlik faktoru bu strategiyanın əsas dayaqlarından və istinad nöqtələrindən biri kimi çıxış etmişdir. Şübhəsiz, sabitliyə nail olmadan yeni idarəetmə sisteminə keçid formulunu reallaşdırmaq, bazar iqtisadiyyatı və demokratiya, insan hüquqları kimi fundamental prinsiplərin tətbiqinə nail olmaq mümkün deyil.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının milli ideologiyasının vahid sistem halına gətirilməsi də məhz ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqil respublikamıza rəhbərliyi dövrünə təsadüf edir. Bütün ruhu, qanı, canı ilə özünü azərbaycanlı sayan ümummilli lider cəmiyyətin bütövləşməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının milli həmrəyliyin aparıcı amilinə çevrilməsi istiqamətində mühüm işlər görərək, ümumxalq birliyinin dərin politoloji-nəzəri əsaslarını irəli sürmüşdür. Böyük siyasətçi və strateq azərbaycançılığın tarixən formalaşmış ayrı-ayrı komponentlərini vahid konsepsiyada birləşdirərək, onu dövlət idarəçiliyinin elmi-nəzəri bazasına çevirmiş və praktikada uğurla tətbiq etmişdir. (11, s. 16-17)

Azərbaycançılıq ideologiyası mahiyyəti etibarlı ilə müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün mühüm vasitədir. O həmçinin, milli mənsubiyyəti, milli mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək deməkdir. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini müdafiə etməyi, həm də qoruyub saxlamağı bacaran, dövlətin və vətəndaşların mənafeyini üzvi şəkildə birləşdirən

azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə vətəndaş birliyi və vahid sosisium üçün uğurlu təməl rolunu oynayır.

Monoetnik və işğalçı Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycan polietnik dövlət kimi ərazisində yaşayan bütün xalqların Vətənidir. Bu mənada, ölkədə reallaşdırılmasına səy göstərilən istənilən ideya da təkcə azərbaycanlıların deyil, həm də milli azlıqların maraqlarını özündə ehtiva edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkədə mütləq islam dəyərlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirməklə yanaşı, başqa dinlərin inkişafına da dözümlü mühitin yaradılmasını təmin etmiş, dini konfessiyalar arasında qarşılıqlı hörmətə söykənən münasibətlərin formalaşmasına çalışmışdır. Onun irəli sürdüyü azərbaycançılıq ideologiyası multikulturalizm və toleranlığın başlıca təminatçısı kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, “azərbaycançılıq” termini ölkənin siyasi həyatında yaxın illərdən başlayaraq istifadə olunur. Əvvəl o, ölkədə yaşayan bütün xalqları və etnik qrupları ümumdövlət mənafehləri əsasında real surətdə birləşdirmək ideyası, xüsusilə 1992-1993-cü illərdə geniş yayılmağa başlayan şovinist-millətçilik və separatçılıq meyilləri ilə mübarizəyə yönəldilmiş ideya kimi irəli sürülmüşdü. Sonralar bu ideya ölkədə geniş dəstəkləndi, yeni elementlərlə dolğunlaşaraq ideologiya xüsusiyyətləri kəsb etdi. Artıq “Azərbaycançılıq” probleminin milli ideya ilə birlikdə nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac duyuldu.

Ensiklopedik lüğətlərdə “ideologiya” məfhumuna belə tərif verilir: “İdeologiya baxışların və ideyaların elə bir sistemidir ki, onlarda insanların gerçəkliyə və bir-birinə münasibəti, sosial problemlər və münaqişələr dərk edilir və qiymətləndirilir, habelə mövcud ictimai münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə və ya dəyişdirilməsinə (inkişafına) yönəldilmiş sosial gerçəkliyin məqsədləri, yaxud proqramları əhatə olunur”. Müasir sosiologiyada “ideologiya”nın tərfi belədir: “Sosial və siyasi fəaliyyətin əsasında dayanan və onu

dolğunlaşdırən ideyalar sistemi, digər mənalarda – bir qrupun digərinə tabeliyinə haqq qazandıran və ya bunu qanuniləşdirən ideyalar sistemi, sosial islahatda tətbiq edilməyə qadir olan ensiklopedik bilik” (5,19).

Bir çox hallarda ideologiya müəyyən sosial funksiyalar yerinə yetirərək, sosial qrupların və ictimai-siyasi cərəyanların maraqlarına uyğun gələn təfəkkür və davranış qaydaları, hətta sosial fəaliyyət proqramı hazırlayır.

“İdeologiya” anlayışının yuxarıda göstərilən təriflərini əsas götürsək görərik ki, bütün tərkib hissələri ilə birlikdə “azərbaycançılıq” termininə tam mənada ideologiyanın konkret, özünəməxsus forması kimi yanaşmaq olar.

“Azərbaycançılıq” ideyasının bir neçə nisbətən müstəqil cəhəti var: əsasən antropologiya (etnologiya), etnoqrafiya, sosial psixologiya, linqvistikə cərcivəsində nəzərdən keçirilən etnomədəni cəhət; sosiologiya, politologiya, cəmiyyətin sosial-quruluşu haqqında digər elmlərin köməyi ilə açılan sosial-siyasi cəhət; beynəlxalq hüquq sahəsində kompleks fənlər vasitəsilə işlənilib hazırlanan coğrafi-siyasi cəhət və s.

Başlıcası odur ki, nəzərdən keçirilən problemin təkcə bir cəhəti cərcivəsində qapanub qalmaq olmaz, çünki bu zaman biz “Azərbaycançılıq” ideyasını, tarixən sabit və özünəməxsus hadisə kimi ölkədə yaşayan bütün əhali qruplarının həmrəyliyinə, onların qarşılıqlı əlaqəsini sadəcə əhatə edə bilmərik.

Məruz qaldığı bütün sınaqlara baxmayaraq, milli-dövlət ideologiyası kimi “Azərbaycançılıq” bu gün bizim qarşımızda dəqiq ifadə edilmiş ideya kimi durur. Bu ideyanın tarixlə və onlarca xalqın qədimdən bəri bir ərazidə yaşaması, onların ümumi mentalitə və tələbat strukturuna söykənən, ümumi psixologiya ilə şərtlənən öz bölgüsü var.

“Azərbaycançılıq” ideologiyası mühüm funksional elementlərlə zəngindir. Bunların mahiyyəti ölkəni mədəni və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu

ideologiya unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmləndirilməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. “Azərbaycançılıq” müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivil dövlətlər sırasına çıxaracaq bir yoldur. (5,20)

Qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycançılıq” xalqımızın çox əzab-əziyyətlə nail olduğu tarixi sərvətdir. O, real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir. Bu gün “Azərbaycançılıq” milli həyatın, konfessiyaların harmoniyasının çoxəsrlik ənənəsi, ölkədə yaşayan bütün millətlərin və etnik qrupların qardaşlığı, qarşılıqlı əlaqə və təsirinin tarixi, onların ümumi taleyi və müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda birgə mübarizəsinin tarixi təcrübəsidir.

O, Azərbaycan xalqının dövlət quruculuğu sahəsində mənafeələrinin ümumilliyi və demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədidir. İdeologiya kimi “Azərbaycançılıq” müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosioloji, sosial-mədəni və etnocoğrafi-siyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. O, qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərlik prinsipidir.

Azərbaycançılıq xalqın sağlam düşüncəsinə söykənərək vətənpərvərliklə dostluğun, qardaşlığın vahidətini təşkil edir və ona görə də şovinizm ilə, milli müstəsnaqlıq ideologiyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Olduqca qədim mədəniyyət qaynaqlarından və tarixdən gələn ənənələrə mənsubluq bütün həmvətənlərimizin rifahı naminə dövlətin mövcud olmasının əsasını təşkil edir, deməli bu, dövlət mənafeələrinin mexaniki məcmusu deyil, əksinə, ümumi mənafeələrin təcəssümüdür. O mənafeələrin ki, vətəndaşlar bunların naminə nəinki öz mülkiyyətini, həm də həyatlarını qurban verməyi bacarmalıdır. “Vətən, onun tarixi, dili və adət-ənənələri olmadan mən bir heç olardım” fikrini dərk edən fərd vətəndaşa çevrilir, çünki başa düşür ki, “vətənə olan təhlükə onun özünə, bütünlükdə onun varlığına olan

təhlükədir”. Beləliklə dövlətin tərəqqisini, təhlükəsizliyini, ərazi bütövlüyünü və milli ruhun varisliyini təmin etmək saylarında vətəndaş başlıca amilə çevrilir. Azərbaycan xalqının tarixi potensialını, intellektual fenomenini və mədəni irsini özündə cəmləşdirən, onları gələcəyə ötürən və bu zaman millətin birliyinə, solumun ruhunun əzəmətinə və fəaliyyətinin məqsədyönlülüyünə çalışan azərbaycançılıq ideologiyası da bu mənada təsəvvür edilir. (5,22)

Ulu öndər Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında dövlətin siyasətini səciyyələndirərkən onun ən üstün cəhətini belə vurğulamışdır: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” (2,12). Bu baxımdan, dövlət siyasətinin strategiyası olan “azərbaycançılıq” Azərbaycan cəmiyyətinin bu günü və gələcəyinin müasir ideoloji qavrayışı ilə sıx bağlıdır.

Bu təkzib olunmaz bir faktdır ki, xalqın həyatının, onun formalaşmasının ali məqsədi dövlət qurmaqdır. Məhz buna görə dövlətçilikdən məhrum olmuş xalqlar çox vaxt ya tarix səhnəsindən dilinib getmiş, yaxud da köçəri həyat sürmüşlər. Bu gün Azərbaycan öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini və sosial rifahını təmin etməyə qadir olan unitar, demokratik və hüquqi dövlətdir.

Hər bir insan dünyaya baxışında dərk etməlidir ki, təkcə milli ənənəyə deyil, həm də sivilizasiyaya mənsub olmaq vacibdir. Sivilizasiyaya mənsubluğu isə millətin və dövlətin mahiyyətini formalaşdırır. Həqiqətən də əgər milli inkişaf ideologiyasının əsası kimi “azərbaycançılığın” mahiyyətini təhlil etsək, deyə bilərik ki, bu mənada o, tranzitar cəmiyyətə, keçid dövrünün iqtisadi sisteminə, formalaşmaqda olan vətəndaş cəmiyyətinə malik və Ermənistanla müharibə

vəziyyətində olan ölkə kimi Azərbaycan üçün daha münasibdir. Belə vəziyyətdə “azərbaycançılıq” “milli ideyanın” əsas forması kimi təsəvvür edilir və ona integrativ ideya kimi yanaşmaq lazımdır. Bu ideyanın əsasında sivil Avrasiya birliyinin bir hissəsi – özünəxas milli özgünlüyə, ənənəyə, milli eyniyyətə və mentalitətə malik Azərbaycan haqqında təsəvvür dayanır.

Məlum olduğu kimi, hər bir müəyyən tarixi məqamda “milli ideya” millətin və dövlətin inkişaf istiqamətini müəyyən edən əsas kontura çevrilmişdir. Ona görə də “azərbaycançılığın” mahiyyəti müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, konfessiyaların vəhdətidir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə azərbaycançılıq ideyası geniş vüsət aldı, milli birlik və həmrəylik təmin edildi. O, azərbaycançılıq ideyası ilə əlaqədar nitqlərinin birində müdrikcəsinə belə demişdir: “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan hər bir xalqın vətənidir, “azərbaycanlı” məfhumu çox genişdir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udi də, kumux da, başqaları da bütövlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Bu “azərbaycanlı” sözü bizi həmişə birləşdirir”. (3)

Azərbaycançılığın gücü ondadır ki, o, xalqın milli-mədəni eyniyyətini həm müdafiə etməyi, həm də qoruyub saxlamağı bacaran dövlətdə insanların fərdi sosial-mədəni meyllərini üzvi şəkildə birləşdirməyə qadirdir. Şübhəsiz ki, öz birliyinə mənsubiyyət hissi həyatın özünə də mənə və əhəmiyyət verir, qarşılıqlı məsuliyyət və əlaqə hissini möhkəmləndirir. Bu ideologiya Azərbaycanda vahid birlik, vahid sosisum formalaşdırır.

Nəticə etibarilə “Azərbaycançılıq” hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin olunduğu siyasi və dövlət quruluşunun milli mahiyyətinə, inkişaf strategiyasına, formasına etnosiyası baxış kimi çıxış edir. Bu ideologiya cəmiyyətin normativ dəyərlərinin vəhdətinə - dövlət hüquq düşüncəsinin əmək və

işgüzar etika tərbiyəsinə, mənəvi həyatın dəyərlərinə qovuşmasına səmtlənir. O, milli maraqları ifadə edən güclü dövlət hakimiyyətinin və yüksək milli intizamın, formalaşmış milli özünüdərkini olmasını tələb edir, ən müxtəlif sosial təbəqələrdə həmrəylik axtarır.

“Azərbaycançılıq” ideyasının dərk olunmasının əsasında Azərbaycan xalqının tarixi, mənəvi-əxlaqi, mədəni ənənələri zəminində birlik ideyası durur və bu nəinki indi, həm də uzaq gələcəkdə azərbaycanlıların bir çox nəsillərinə xidmət edəcək və müstəqillik, milli eyniyyət tezliklə həmin nəsillər üçün həyatı, azadlığı dərk etməyin ayrılmaz atributlarına çevriləcəkdir. (5,25)

Artıq deyə bilərik ki, hazırda biz Azərbaycanda ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyətlə təbliğ və inkişaf etdirdiyi milli ideologiyanın formalaşmasının şahidiyik. Millətin potensialının və ölkəni tərəqqiyə, firavanlığa doğru aparmağa qadir siyasi elitanın olması onu göstərir ki, “azərbaycançılıq” milli ideologiyamızın əsasını təşkil edir və daim inkişaf edir, möhkəmlənir.

Böyük qürur hissi ilə qeyd etmək olar ki, ulu öndər Heydər Əliyevin uğurla və yorulmadan inkişaf etdirdiyi və xalqımıza miras qoyduğu müstəqil Azərbaycan hazırda İlham Əliyev kimi etibarlı və istedadlı davamçısı tərəfindən idarə olunur. Dövlətimiz bu gün onun rəhbərliyi altında geniş miqyasda iqtisadi-siyasi islahatlar həyata keçirir, xarici siyasətdəki mövqe və baxışlara yenidən nəzər salır, dünyanın qüdrətli dövlətləri ilə iqtisadi-siyasi və mədəni sahələrdə əlaqə saxlayır və özünün dövlət suverenliyini qoruya bilən münasibətlər qurur.

Həç şübhəsiz, ölkəmizin əldə etdiyi bütün bu uğur və nailiyyətlərin də əsası müasir Azərbaycan Respublikasının qurucusu, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016. Hüquq Yayın evi, 92 s.
2. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir, 2-ci kitab, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2013-cü il, 750 s.
3. Heydər Əliyev. Ölkəmizdə yaşayan hər bir millətin nümayəndələri üçün Azərbaycan doğma vətəndir. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 22 fevral 1995-ci il.
4. "Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 21 yanvar 2013-cü il tarixli sərəncamı.
5. Rəhimzadə Mehdiyev. "Yeni dünya nizamı və milli ideya". Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2016, 280 səh.
6. İlham Məmmədov. Bir daha fəlsəfə haqqında (Müasir yanaşmalar. təməllər, perspektivlər). "Təknur", 2012, 216 səh.
7. Ümummilli lider Heydər Əliyev və milli dövlətçiliyimizin inkişafı məsələləri. Anadan olmasının 83-cü ildönümü münasibətilə AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunda keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 2006.
8. Əlikram Tağıyev. Milli ideya və milli ideologiya. Bakı, "Təbib", 2000.
9. Əli İbrahimov. "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2016, 180 səh.
10. AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Heydər Əliyev məktəbi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr edilmiş ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı şəh. 10 may 2008. "Təknur" nəşriyyatı, 286 səh.

11. AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Heydər Əliyev məktəbi. Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2013, ARDU-nun mətbəəsi, 260 s.

12. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. "Rusca-azərbaycanca lüğət", 6-cı nəşr, III cild, "Şərq-Qərb". Bakı, 2005, 672 səh.

Sakit Hüseynov
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
"Davamlı inkişaf fəlsəfəsi" şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru

Heydər Əliyev Azərbaycanda Davamlı İnkişaf konsepsiyasının banisidir

Bəşəriyyət sosial tərəqqiyə çatmaq üçün həmişə ictimai inkişafın optimal yollarını axtarmış və müəyyən tarixi dövrlərdə bu istiqamətdə müxtəlif inkişaf konsepsiyaları irəli sürmüşdür. Belə inkişaf konsepsiyalardan biri də XX əsrin sonunda (1992) BMT tərəfindən təşkil edilmiş RİO-da Janeyro Sammitində irəli sürülmüş Davamlı inkişaf konsepsiyasıdır.

BMT-nin təşəbbüsü ilə meydana çıxan Davamlı inkişafın konsepsiyası ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən mühüm sosial-fəlsəfi konsepsiyadır. Qloballaşma dövründə zəngin təbii sərvətlərə və intellektual potensiala malik olan Azərbaycan və bu kimi ölkələrdə Davamlı inkişafın fəlsəfəsinin araşdırılması mühüm aktuallıq kəsb edir.

Digər inkişaf konsepsiyalarından fərqli olaraq Davamlı inkişaf konsepsiyası cəmiyyət həyatının bütün sahələrini-insan kapitalı, həyat səviyyəsi, yoxsulluğun azaldılması, təhsil, sağlamlıq, ekologiya, idarəetmədə iştirak, ailə-məişət, demoqrafiya, gender, mədəniyyət və s. sahələri əhatə edir. Göstərilən bütün bu sahələrin Davamlı inkişaf baxımından kompleks şəkildə tədqiq edilməsi və onun strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi indiki qloballaşma şəraitində mühüm elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq uzaqgörən siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi, Ulu öndər Heydər Əliyevin geniş miqyaslı dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda ictimai həyatın bir çox sahələrində baş verən

mütərəqqi dəyişikliklərin əsas mahiyyətinin fəlsəfi cəhətdən araşdırılmasına zəruri ehtiyac vardır.

BMT-nin RİO-da keçirilən Konfransın yekun sənədində göstərilmişdir ki, "Hökumətlər müvafiq Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq şəraitində Davamlı inkişafın milli strategiyasını qəbul etməlidirlər". RİO-da irəli sürülən bu çağırış artıq BMT tərəfindən dünya ölkələri üçün sosial-iqtisadi və ekoloji proqram kimi təklif olunmuşdur.

BMT-nin RİO- 92 Konfransında qəbul edilmiş və Davamlı inkişaf üzrə öz milli strategiyalarını hazırlamaq üçün dünya ölkələrinə tövsiyə edilmiş ən mühüm sənəd- **"XXI əsrin Gündəliyi"** (Aqenda 21) adlanan sənəddir. Bu sənəd XXI əsr üçün dünya ölkələrinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edən və hər bir ölkədə milli səviyyədə davamlı inkişaf konsepsiyasını hazırlamaq üçün ümumi fəaliyyət proqramıdır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan (1991) sonra davamlı insan inkişafına mane olan bir çox amillərlə üzləşmişdir. Bu amillər aşağıdakılarla izah olunur.

Keçmiş Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan və respublikalar müstəqillik əldə etdikdən sonra onların arasındakı iqtisadi əlaqələrin pozulması, iqtisadiyyatın inzibati amirlik sistemindən liberal dəyərlərə əsaslanan bazar münasibətlərinə keçilməsi, köhnə Sovet texnologiyası ilə məhsul istehsal edən müəssisələrin məhsullarının rəqəbat qabiliyyətini itirməsi, bəzi müəssisələrin öz fəaliyyətini dayandırması və nəticədə işsizliyin artması ölkəmizdə (analoji hal keçmiş SSRİ-nin başqa respublikalarında da baş vermişdir) yoxsulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Daha dəqiq desək, keçid dövrünün yaratdığı sosial-iqtisadi çətinliklər davamlı insan inkişafına mane olan müəyyən amillər yaratmışdır.

Respublikamızda Davamlı inkişafa mane olan digər amillər Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı işğalçılıq müharibəsi və bu müharibənin yaratdığı ağır sosial şəraitlə əlaqədardır. Ermənistanın 1988-ci ildən başladığı hərbi təcavüz

ölkəmizin sosial-iqtisadi və mədəni durumuna ciddi ziyan vurmuşdur. Bu müharibə nəticəsində torpaqlarımızın 20%-i işğal olunmuş və respublikamızda 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün meydana gəlmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı işğalçılıq müharibəsi respublikamızın sosial-iqtisadi vəziyyətinə ciddi ziyan vurmaqla yanaşı, insanlarımızın mədəni-psixoloji vəziyyətinə də mənfi təsir etmişdir.

Hələ keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında uzaqgörən siyasətçi Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin davamlı inkişaf yoluna keçməsi üçün bir çox zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ulu öndər BMT İnkişaf Proqramının tövsiyələrinə əsaslanaraq BMT-nin Rio-de Janeyro konfransında (1992), Minilliyin Forumunda (2000) Yohannesburq Sammitində (2002) Davamlı inkişafı bağlı qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə ölkəmizin davamlı inkişafı naminə bir çox mühüm qərarlar qəbul etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci ildə keçirilmiş “Minilliyin forumunda” dünya dövlətləri 2015-ci ilədək aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi öhdələrinə götürmüşlər.

1. İfrat yoxsulluğu və açlığı aradan qaldırmaq.
2. Ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq.
3. Gender bərabərliyini təmin etmək və qadınlara səlahiyyətlər vermək.
4. Uşaq ölümü hallarını azaltmaq.
5. Ana sağlamlığını yaxşılaşdırmaq
6. HIV (AIDS, malyariya, və digər) xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq.
7. Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək.
8. Davamlı inkişaf üçün qlobal tərəfdaşlığı genişləndirmək.

Davamlı inkişafa nail olmaq üçün yuxarıda göstərilən vəzifələri yerinə yetirmək üçün başqa ölkələrdə olduğu kimi Müstəqil respublikamızda da bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. “Minilliyin Forumunda” irəli sürülən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün respublikamızın sosial-iqtisadi vəziyyəti və xalqımızın milli mənafeyini nəzərə alaraq uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev Davamlı inkişafı əlaqədar bir çox zəruri tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərlə əlaqədar Ulu öndərin 2001-ci il 26 dekabr tarixli 612 sayılı Fərmanına əsasən Azərbaycanda Davamlı İnkişaf üzrə Milli Hesabat hazırlanmış və 2002-ci il 18 iyul tarixində bu hesabatın ictimaiyyətə təqdimatı keçirilmişdir. Bununla yanaşı ölkədə təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi və ətraf mühitdə ekoloji tarazlığın qorunmasını təmin etmək məqsədi ilə Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı dair Milli Proqram” və “Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsinə və artırılmasına dair Milli Proqram”ın təsdiq edilməsi haqqında 2003-cü il 19 fevral tarixli sərəncam imzalamışdır.

Nəhayət, Heydər Əliyevin göstərişi ilə respublika Nazirlər Kabineti “Azərbaycanda Davamlı İnsan İnkişafı strategiyası”nın hazırlanması haqqında 2001-ci il 30 oktyabr tarixli, 198 sayılı sərəncam imzalamışdır. Yuxarıda adları çəkilən bütün Direktiv sənədlər davamlı insan inkişafının strateji istiqamətlərinin hazırlanmasında mühüm hüquqi və metodoloji baza rolunu oynamışdır. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm yer tutan respublikamızda informasiya texnologiyasının inkişafı ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Bu baxımdan BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birlikdə 2003-2013-cü illər üçün ölkənin inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyanın hazırlanması ilə əlaqədar Heydər Əliyev 2002-ci il 9 yanvar tarixli 865 sayılı Sərəncam vermişdir. 2003-cü ilin əvvəlində

hazırlanmış olan bu sənəd müvafiq milli və beynəlxalq qurumların müsbət rəyini almışdır. Sənədin həyata keçirilməsi üçün Ulu öndər Heydər Əliyev 2003-cü il 17 fevral tarixində Milli Strategiyanın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır (1).

Ulu öndər respublikamızın davamlı inkişafında mühüm rol oynayan turizmin inkişaf etdirilməsində də mühüm işlər görmüşdür. Məlumdur ki, hər hansı bir ölkənin davamlı inkişafında turizmin genişləndirilməsi də əsas amillərdən biridir. Belə ki, Heydər Əliyevin göstərişi ilə respublikamızda, xüsusilə Bakıda dünya standartlarına cavab verən mehmanxana komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi, xaricdən ölkəmizə gələnlərin və xarici səfərlərə gələnlərin sayının artması, yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycana xarici şirkətlərin marağının artması, ölkəmizdə iqtisadi stabilliyin yaranması nəticəsində əhalinin öz istirahətinə və müalicəsinə daha çox diqqət yetirməsi istirahət və turizm obyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsini zəruri etmişdir. Bütün bunlar isə Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarına daxil olmasına böyük ümidlər verir.

Sosioloji müşahidələr göstərir ki, son illərdə respublikada fəaliyyət göstərən yerli və xarici turist firmaları öz fəaliyyətlərini getdikcə genişləndirmişlər. Azərbaycanın Beynəlxalq Turizm Təşkilatına daxil olması və YUNESKO-nun himayəsi altında dirçələn “Böyük İpək Yolu” turist transkontinental marşrutuna qoşulması, Avrasiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən Bakı şəhərinin beynəlxalq işgüzar mərkəzə çevrilməsi respublikada turizmin inkişafına təkan vermişdir. Hələ 2000-2002-ci illərdə Bakıda 49 turizm agentliyi və 4056 yerdən ibarət 10 mehmanxana müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Son vaxtlar Bakının ekoloji vəziyyəti və abadlığı əvvəlki illərə nisbətən yaxşılaşmış, yeni tikintilərin sayı çoxalmış, ictimai işə müəssisələrinin kəmiyyət və keyfiyyəti artmışdır. Qeyd edək ki, həmin illərdə respublikamızda turizmin inkişafında ulu

öndər Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur və turizmin inkişafı ilə bağlı respublikamızda bu sahədə mühüm tədbirlər keçirilmişdir.

Azərbaycanda turizmin inkişafında mühüm rol oynayan bu tədbirlərdən biri 2002-ci ilin may ayının sonunda Bakıda keçirilən I-ci beynəlxalq turizm sərgisidir. Beynəlxalq Turizm Təşkilatının himayəsi ilə keçirilən bu sərgi respublika İdman, Gənclər və Turizm nazirliyi, Britaniyanın “ITE Group PLC” sərgi şirkəti, onun ölkəmizdəki nümayəndəliyi, habelə respublikamızda Turizm Sənayesinin İnkişafı İttifaqı tərəfindən təşkil edilmişdir. Sərgidə dünyanın 10 ölkəsinin 40-a qədər şirkəti iştirak etmişdir. Azərbaycanda I-ci beynəlxalq turizm sərgisinin keçirilməsi əlverişli iqlim şəraiti və sərfəli coğrafi mövqeyi olan respublikamızın gələcəkdə beynəlxalq turizm məkanına çevrilməsində müəyyən rol oynamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev I-ci Azərbaycan beynəlxalq turizm sərgisinin iştirakçılarına təbrik məktubu göndərmişdir. Məktubda deyilir: “Azərbaycanın turizm tarixində ilk dəfə keçirilən beynəlxalq miqyaslı belə bir sərgi bir çox ölkələrdə genişlənən turizm əlaqələrinin bariz nümunəsidir. Tədbir zəngin mədəni irsə və rəngarəng təbiətə malik olan respublikamızda beynəlxalq turizm mütəxəssislərinin miqdarının artması baxımından mühüm hadisədir. İnanıram ki, bu sərgi Azərbaycanda turizmin inkişafı yolunda mühüm mərhələ olacaq, onun böyük potensialından istifadə etməklə turizmin yeni infrastrukturunun yaradılması prosesinə xarici investorların da cəlb edilməsinə imkan yaradacaq, ölkəmizin turizm məkanı kimi tanınmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır(2)”.

Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik dövründə Respublikamıza rəhbərlik etdiyi vaxt (1993-2003) davamlı inkişafə bağlı qloballaşmanın davamlı inkişafa təsirini yüksək qiymətləndirmişdir. Davamlı inkişafə bağlı olan yüksək səviyyəli beynəlxalq tədbirlərdə qloballaşmanın əsas

mahiyyətini həmişə ödə çəkmişdir. Məsələn, BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin sentyabr ayında Amerikanın Nyu-York şəhərində keçirilən “Minilliyin Forumu”nda iştirak edən Heydər Əliyev forumdakı çıxışında davamlı inkişafın təmin olunmasında qloballaşmanın rolundan bəhs edərək demişdir: “Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin davamlı inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayr-seçkilinin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəlməsinə kömək etməlidir (3.s.3-4)”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Minilliyin Zirvə Görüşündəki öz çıxışında respublikamızın Şərq və Qərbarasındakı münasibətlərin inkişafındakı rolundan bəhs edərək demişdir: “Azərbaycan qloballaşmanın inkişafına müsbət mənada öz töhfəsini verir. Mənim ölkəm dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqeyindən, ehtiyatlarından və potensialından istifadə edərək Şərq ilə Qərbarasında zəngin tarixi keçmişdən başlanan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirir. Biz Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarlarına nəqli üçün çox böyük sayələr göstəririk(4.s.4)”.

Beynəlxalq təşkilatların prinsiplərinə görə dünya dövlətlərinin davamlı inkişafa keçməsinə həlledici şərtlərdən biri yoxsulluğun azaldılmasıdır. Yoxsulluq və onun azaldılması problemi tarixən dünyada ümumbəşəri bir problemə çevrilmişdir. Dünyanın bir çox ölkələrində yoxsulluq həddi yüksək olaraq qalmaqdadır. Buna görə də “Minilliyin Forumu”nda BMT-nin bütün üzv dövlətləri gündəlik gəliri bir ABŞ dollarından aşağı olan və aclıqdan əzab çəkən insanların

sayını 2015-ci ilədək yarıyadək azaltmağı öhdələrinə götürmüşlər.

Mötəbər Beynəlxalq tədbirlərdə yoxsulluğun azaldılması ilə əlaqədar irəli sürülən bu tövsiyələri nəzərə alan Heydər Əliyev Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması sahəsində dövlət Proqramı hazırlamaq üçün 2001-ci il 2 mart tarixli, 636 sayılı sərəncam imzalamışdır. Sərəncamın icrası ilə əlaqədar olaraq müvafiq Dövlət Komissiyası və işçi qrupu yaradılaraq “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (YAİİDP) hazırlanmışdır. Bu proqramın həyata keçirilməsini koordinasiya etmək üçün Respublikanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyi nəzdində katiblik yaradılmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2002-ci il 25 oktyabr tarixində bu proqramın təqdimatına həsr olunmuş Ümummilli konfrans keçirilmişdir.

Bu proqramda 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması sahəsində həyata keçiriləcək strateji tədbirlər müəyyən olunmuşdur. Heydər Əliyevin göstərişi ilə Proqramda Azərbaycandakı mövcud yoxsulluq səviyyəsi və onun müxtəlif aspektləri təhlil edilmiş, yoxsulluğun azaldılması məqsədi ilə sosial-iqtisadi islahatların əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, əhalinin həssas qruplarının ilk növbədə qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli ön plana çəkilmişdir.

YAİİDP-nin hazırlanması zamanı irəli sürülən məqsəd və vəzifələr BMT-nin Minilliyin Forumunda qarşıya qoyduğu məqsədlərə uyğunlaşdırılmışdır.

Yoxsulluğun azaldılması strategiyasının əsas məqsədi-yoxsulluğu doğuran səbəbləri aradan qaldırmaqdan və əhalinin sosial müdafiə sistemini təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Yoxsulluğun azaldılması strategiyasının əsas vəzifəsi-ölkənin maliyyə ehtiyatlarının səfərbər edilməsi, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması, məşğulluq səviyyəsinin

yüksəldilməsi, təbəqələşmənin və gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünün dərinləşməsinin qarşısının alınmasıdır.

Respublikamızda yoxsulluğun qiymətləndirilməsi üçün Dövlət Statistika Komitəsi xarici ekspertlərlə birlikdə 2001-ci ildə 8 mindən çox ailədə ev təsərrüfatının müayinəsi keçirmişdir. Müayinə zamanı aparılan sorğunun nəticələrinə görə ayda adambaşına düşən gəlirin 120.000 manatdan (25,8 dollar) aşağı olması mütləq yoxsulluq həddi kimi, ayda adambaşına düşən gəlirin 72.000 manatdan (15,5 dollar) aşağı olması isə nisbi yoxsulluq həddi kimi müəyyənləşdirilmişdir. 2001-ci ilin hesablamalarına görə respublika əhalisinin 49%-nin mütləq yoxsulluq həddində, 17%-nin isə nisbi yoxsulluq həddində yaşadığı müəyyən edilmişdir.

Yoxsulluğun azaldılması strategiyasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. İqtisadi siyasətlə sosial və ekoloji siyasətin əlaqələndirilməsi;
2. Yoxsulluğun azaldılması üçün iqtisadi təminatın yaradılması;
3. Sosial ədalət prinsipinin qorunması;
4. Hər bir ölkə vətəndaşının potensial qabiliyyətinin reallaşdırılmasına maksimum şəraitin yaradılması;
5. Bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi;
6. Makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün Cənubi Qafqaz regionunda davamlı inkişafı pozan ciddi amil olduğunu vurğulayan Heydər Əliyev Minilliyin Forumundakı çıxışında Beynəlxalq təşkilatları bu problemin həll edilməsində öz səylərini birləşdirməyə çağırmışdır. Bu haqda o demişdir: "Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü-milyonlarla insana saysız-hesabsız fəlakətlər gətirmiş bu təcavüzün gedişində Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etmiş, etnik təmizləmə aparmış və 1 milyon Azərbaycanlı öz doğma yerindən-yurdundan zorla qovub

çıxarmışdır... Bu təcavüz Cənubi Qafqazda vəziyyətin sabitliyini pozan başlıca amil olmuşdur... Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini həll etmədən və digər münaqişələri aradan qaldırmadan, xaricdən təzyiq amillərinə, o cümlədən xarici hərbi qüvvələrin olmasına son qoymadan regionda sülhə və təhlükəsizliyə nail olmaq mümkün deyildir(5.s.3-5)".

Qeyd edək ki, ümummilli lider, uzaqqörən siyasətçi "2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında 2003-cü il 20 fevral tarixində fərman imzalamışdır. Bu fərmanda deyilir: "Son illər Azərbaycan Respublikasında ardıcıl olaraq həyata keçirilən islahatlar iqtisadiyyatın inkişafını, makroiqtisadi göstəricilərin davamlı artımını, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir. Belə ki, 1996-2002-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 1,7 dəfə, iqtisadiyyata kapital qoyuluşu 7,8 dəfə, əhalinin nominal pul gəlirləri 3 dəfə, orta aylıq əmək haqqı və pensiya 5 dəfə artmışdır. Digər iqtisadi göstəricilərdə də irəliləyişlər var(6)".

Sosioloji araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda insan inkişafının perspektivləri yüksəkdir. Respublikamızın zəngin təbii resurslara və intellektual potensiala malik olması yaxın gələcəkdə ölkədə davamlı insan inkişafına nail olmağa zəmanət verir. Eyni zamanda, respublikamız yüksək elmi potensiala malikdir və bir sıra elm sahələri üzrə dünyada qabaqcıl yerdə durur. Bu, xüsusilə təbiət elmlərinə, o cümlədən bərpa olunan və bərpa olunmayan təbii ehtiyatların aşkar edilməsi, öyrənilməsi və səmərəli istifadəsi ilə məşğul olan elm və texnika sahələrinə aiddir. Bununla əlaqədar olaraq yerli və xarici ekspertlər hazırkı şəraitdə Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə edərək insan inkişafını sürətləndirmək üçün respublikamızda yüksək potensialın olduğunu göstərmişlər.

Respublikamızda insan inkişafı ilə əlaqədar irəliləyiş hər il nəşr olunan "Azərbaycan respublikasında insan inkişafı

haqqında hesabat”da da göstərilir. Bu hesabatlarda göstəriləyənə görə son illərdə respublikamızda insan inkişafı indekslərinin dinamik artımı hiss olunmaqdadır. Məsələn, insan inkişafı indeksinə görə, dünya ölkələri arasında Azərbaycan 1999-cu ildə 110-cu, 2000-ci ildə 90-cı, 2001-ci ildə isə 79-cu yerdə olmuşdur.

Azərbaycanda insan inkişafı haqqındakı 2002-ci il hesabatında göstərilir ki, “Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatına görə (BMT İP: 2000; 2001) Azərbaycanın reytingi tədricən artır. 2000 və 2001-ci ildə İnsan İnkişafı İndeksini təyin etmək üçün müəyyən edilmiş göstəricilərin artması nailiyyətlərin olduğunu aşkar edir və gələcəkdə davamlı İnsan İnkişafı üçün potensialların mövcudluğunu göstərir (7.s.16-17)”.

BMT İnkişaf Proqramının dəstəyi ilə 1995-ci ildən başlayaraq nəşr olunan bu hesabatlar respublikamızın mövcud problemləri haqqında təsəvvürləri genişləndirir, ölkəmizdə gedən siyasi və sosial-iqtisadi prosesləri təhlil etməyə imkan verir və insan inkişafının strateji istiqamətləri haqqında müəyyən araşdırmalar aparmağa zəmin yaradır.

Davamlı insan inkişafının əsas sosial-siyasi göstəricilərindən biri-cəmiyyətdə insan hüquqlarının praktiki cəhətdən bərqərar olmasıdır.

Universal mahiyyət daşıyan insan hüquqları insanın kimliyindən və harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün bəşər övladlarına şamil edilir. İnsan hüquqları-fərdin ayrılmaz və təbii xüsusiyyətlərindən biridir. İnsan hüquqları vətəndaş hüquqlarının mənəvi-əxlaqi əsasını təşkil edir. Müəyyən dövlət çərçivəsində və hüquq sistemində vətəndaş hüquqları fərdin subyektiv hüquqları kimi çıxış edir.

Vətəndaş hüquqları - hər hansı bir ölkə vətəndaşlarının öz maraq və mənafeələrini ödəmək məqsədilə qanunda nəzərdə tutulan mümkün davranış ölçüsünün ifadəsidir. Vətəndaş hüquqlarından fərqli olaraq insan hüquqları isə insan azadlıqları və bərabərliyin, bəşəri mənəvi prinsiplərin

(ədalətlik, xeyirxahlıq, humanizm və s.) spesifik formada ifadəsini əks etdirir.

İnsan hüquqları və azadlıqları haqqında Beynəlxalq Sənədləri rəhbər tutan Azərbaycan Respublikasında son illərdə hüquq və ədalətə söykənən, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına zəmanət verən qanunvericilik bazasının əsası qoyulmuş və onun təkmilləşdirilməsi hazırda davam etdirilir. İnsan hüquqları və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı Beynəlxalq sənədlərdə irəli sürülən prinsip və müddəalara uyğun olaraq Azərbaycan dövləti davamlı insan inkişafının hüquqi aspektləri ilə bağlı aşağıdakı müəyyən tədbirləri həyata keçirmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasının hazırkı Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12- də keçirilən referendumda qəbul olunmuş və 1995-ci il noyabr 27-də qüvvəyə minmişdir. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları Konstitusiyanın II bölməsinin 3-cü fəslində (27-71-ci maddələr) təsbit olunmuşdur.

2. Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzasının ləğv olunması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Qanunu Respublika Prezidentinin 10 fevral 1998-ci il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmişdir.

3. Hazırda 40-dan çox Siyasi Partiya Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçərək fəaliyyət göstərir.

4. 2000-ci ildə keçirilən seçkilərdə 8 siyasi partiyanın nümayəndələri Milli Məclisə seçilmişdir.

5. KİV-dən senzura götürülmüşdür.

6. Azərbaycanda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayanların hüquqları qanunla qorunur.

7. Azərbaycan Respublikasında 1500-dən artıq QHT fəaliyyət göstərir.

8. İnsan hüquqları ilə bağlı Azərbaycan indiyədək 20-dən çox Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmuşdur.

9. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman)

haqqında» Konstitusiyaya Qanununun tətbiq edilməsi haqqında fərman (05.03.2002-ci il) imzalamışdır.

Lakin insan hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar müəyyən tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq davamlı insan inkişafına xidmət edən müəyyən hüquqi məsələlərin həll edilməsi sahəsində hələ çox işlər görülməlidir.

Ulu öndərin rəhbərliyi ilə 1996-cı ildən respublikada həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində iqtisadi tənəzzül və inflyasiyanın qarşısı alınmış, iqtisadi inkişafda yeni mərhələnin təməli qoyulmuşdur. Ölkədə özəlləşdirmə proqramı, aqrar islahatları və torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi prosesi ardıcıl surətdə davam etdirilir. Azərbaycanda "açıq qapı" siyasətinin həyata keçirilməsi ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasına zəmin yaratmış, xeyli miqdarda xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmişdir.

1995-ci ildən başlayaraq bazar iqtisadiyyatının yaradılmasının hüquqi bazasını təmin edən, sosial-iqtisadi inkişafa xidmət edən milli qanunlar qəbul edilmişdir. İndiki mərhələdə bu qanunları Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafa keçilməsi perspektivlərinin hüquqi təminatı hesab etmək olar. Respublikada keçirilən hüquqi və iqtisadi islahatlar nəticəsində 1995-ci ilə qədər müşahidə olunan iqtisadi tənəzzül aradan qaldırılmış və artıq 1996-cı ildən sənayedə, 1998-ci ildən isə kənd təsərrüfatında davamlı iqtisadi artım müşahidə edilməkdədir. Bu iqtisadi artımın səbəbi ölkə daxilində aparılan səmərəli islahatlarla yanaşı, həmçinin ölkə rəhbərliyi tərəfindən həm daxili, həm də xarici siyasətin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Yoxsulluğun azaldılması və davamlı insan inkişafında respublikada istehsal edilmiş ÜDM-nin artımı əsas şərtlərdən biridir. Azərbaycanda istehsal edilmiş ÜDM-nin artım dinamikasının vəziyyəti yoxsulluğun azaldılması perspektivlərinə inamı artırır. Məsələn, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən respublikada ÜDM əvvəlki ilə

nisbətən 1996-cı ildə 1,3% ; 1997-ci ildə 5,8 %; 1998-ci ildə 10%; 1999-cı ildə 7,4%; 2000-ci ildə 11,4%; 2002-ci ildə 2001-ci ilə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 10,6% olmuşdur (8.s.26).

Bu statistik göstəricilər iqtisadi artımın son illərdə davamlı xarakter daşdığını göstərir. Beləliklə, ÜDM-nin artım dinamikası respublikamızda yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi zəminin yaradıldığını göstərir.

1996-cı ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında sabitlik yarandıqdan sonra ölkəmizə xarici investisiya qoyuluşu genişlənməmişdir ki, bu da davamlı insan inkişafının gələcək perspektivlərinə təminat verən amillərdəndir.

Qeyd edək ki, 1994-2001-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 10 mlrd. dollar investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 60 %-dən çoxu (6,1 mlrd.dollar) xarici kapitalın payına düşür. Bu da 2001-ci ildə ölkədə istehsal olunmuş Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcminə bərabərdir. 1996-2001-ci illərdə respublikamızda fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin sayı 717-dən 1974-ə, müəssisələrdə çalışanların sayı təxminən 15 min nəfərdən 25 min nəfərə çatmışdır. Göstərilən müddətdə xarici investisiyalı müəssisələrin ödədiyi vergilərin məcmusu vergi daxilolmalarında payı 9,3-dən 19,7-faizə yüksəlmişdir. Ümumiyyətlə isə, 1996-2001-ci illərdə həmin müəssisələr vergi və sosial ayırma şəklində dövlət büdcəsinə təqribən 600 milyon dollar, sosial fondlara isə 400 milyon dollara yaxın vəsait ödəmişlər.

1996-2001-ci illərdə respublikamızın iqtisadiyyatında xarici investisiyanın yeri və rolunu daha dərindən bilmək üçün aşağıdakı cədvəl (9) diqqət yetirək:

Göstəricilər	1996	2001
Xarici investisiyalı müəssisələrin sayı	717	1974
Orada işləyənlərin sayı	15,421	24,397

Orta aylıq əmək haqqının məbləği (min manatla)	277, 5	1885,4
Məhsul buraxılışında xarici investisiyalı müəssisələrin payı	3,2	17,7
Onların ödədiyi vergilərin cəmi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi (faizlə)	9,3	19,7
Xarici investisiyaların həcmi (mln. dollar)	620, 5	1091,8
O cümlədən: neft sektoruna	416,2	820,5
qeyri- neft sektoruna	204,3	271,8

Ulu öndər Heydər Əliyev Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramının (YAIİDP) təqdimatına həsr olunmuş ümummilliy konfransdakı çıxışında respublika iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların getdikcə artmasından bəhs edərək demişdir: "İndi bizdə xarici investisiyalar ilbəl artır. Qarşıdakı illərdə də Azərbaycanın iqtisadiyyatına milyardlarla xarici investisiya qoyulması gözlənilir. Dünya təcrübəsindən səmərəli istifadə olunmaqla və beynəlxalq maliyyə qurumlarının-Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, İslam İnkişaf Bankının, Asiya Bankının, digər bankların yardımı, kreditləri ilə ölkəmizdə müxtəlif layihələr həyata keçiriləcəkdir (10)".

Məlumdur ki, Ümummilliy lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu inkişaf siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir çağırışlara və dövrün tələblərinə müvafiq şəkildə uğurla davam etdirilməsi bütün sahələrdə davamlı tərəqqinin əldə olunmasını şərtləndirib. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən ardıcıl islahatlar sayəsində Azərbaycan son 13 ildə özünün iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması yolunda inamlı və uğurlu addımlar atıb. Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadi böhranlar və maliyyə problemləri ilə qarşı-qarşıya qaldığı bir şəraitdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi sahədə görülən işlər böyük nikbinlik doğurur.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında prioritet kimi müəyyən edilmiş və neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə regional tarazlığın təmin edilməsi istiqamətində müstəsna rol oynayan regional inkişaf üzrə Dövlət Proqramları əhalinin işgüzar fəallığının artmasına, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə, beynəlxalq tələblərə cavab verən rəqəbatqabiliyyətli və ixracəyönlü məhsullar istehsal edən yeni müəssisə və obyektlərin yaradılmasına səbəb olmuş, vətəndaşların rifahını xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır.

Son illərdə inkişaf edən infrastruktur sahələrindən biri də nəqliyyat sektorudur ki, bu sahəyə davamlı və iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi nəticəsində nəqliyyatın hərəkət heyətinin yenilənməsi, körpülərin tikilməsi, yeni avtomobil yollarının çəkilişi, yenidən qurulması və s. işlər davam etdirilmiş, strateji əhəmiyyətli layihələrin səmərəli fəaliyyəti sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş, ümumilikdə bu sahədə 2,5 dəfə artıma nail olunmuşdur.

Dünya ölkələri, xüsusilə Avropa İttifaqına üzv ölkələrlə birbaşa nəqliyyat əlaqələri genişlənməmiş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft ixrac kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac kəməri dünyada enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına layiqli töhfələr vermişdir. Regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyəti olan TANAP və TAP layihələri, həmçinin "Şahdəniz-2" layihəsi üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında səmərəli olmaqla, əhalinin sosial rifahının və ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının daha da yaxşılaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, ölkənin tranzit potensialının reallaşdırılması istiqamətində tədbirlər, o cümlədən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyəti, Bakı- Tbilisi-

Qars dəmir yolunun, Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının, Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri üzrə magistral yolların tikintisi layihələri uğurla davam etdirilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan bu faktlar onu göstərir ki, ölkəmizdə ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən irəliləyişlər Ulu Öndərin əsasını qoyduğu davamlı inkişafın konsepsiyasını prezident İlham Əliyev uğurlu şəkildə davam etdirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. "Azərbaycan" qəzeti, 19 fevral 2003-cü il.
2. "Xalq qəzeti", 30 may, 2002-ci il.
3. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, №9, 2000-ci il, səh. 3-4.
4. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, №9, 2000-ci il, səh. 4.
5. "Dirçəliş – XXI əsr" jurnalı, № 9, 2000-ci il səh. 3-5.
6. "Azərbaycan" qəzeti, 21 fevral, 2003-cü il.
7. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında hesabat. BMT İP, Bakı, 2002, səh. 16-17.
8. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında hesabat. BMT İP, Bakı, 2002. Səh. 26.
9. "Bizim əsr" qəzeti, 16 may 2002-ci il.
10. "Respublika" qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il.

Eynulla Mədətli

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun elmi işlər üzrə
direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru*

Heydər Əliyevin siyasi irsində islam həmrəyliyi təcrübəsi və milli dəyərlər

Azərbaycan tarixində həmişə milli dəyərlər aparıcı rol oynamışdır. Xalqımızın islam dinini qəbul etməsindən sonra qədim dövrlərdən, ulu türk əcdadlarımızdan miras qalan, nəsil-dən-nəslə ötürülən, təcridən müəyyən coğrafiyada və siyasi hakimiyyətlər altında şəkillənən milli dəyərlər islami dəyərlərlə daha da zənginləşmişdir və günümüzdə də bu dəyərlər öz aparıcı rolunu qoruyub saxlamaqdadır.

1918-ci ildə ilk Cümhuriyyətimizin müdrik qurucuları haqlı olaraq milli mənsubiyyət məsələsinə böyük önəm vermiş, bayrağımızın üç rəngində milli kimliyimizin – türklüyümüzün simvolu olan səma rəngini başda tutmuşlar.

Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əliyev deyirdi: "Azərbaycanda islam dini milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasını təşkil edir. Azərbaycanın islam mədəniyyəti ilə bağlı olan insanları – Nizami, Füzuli, Nəsimi, Tusi, Qətran Təbrizi və başqaları dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişdir və islam mədəniyyətini zənginləşdirmişdir... Başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı yaşamaq, qarşılıqlı əməkdaşlıq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir"(1, s.3)

Milli dəyərlər bizim fikrimizdə milli şüur və kimlikdə, milli azadlıq mübarizəsində, milli müstəqillik və dövlətçilikdə ilk növbədə nəzərə alınmalıdır. Vətən, ana dili, milli təfəkkür, milli dəyərlər, milli ideologiya olmadan bir ölkədə yalnız iqtisadi bağlılıq, yaxud dini həmrəyliklə nəyəsə nail olmaq qeyri-mümkündür. Fikrimizcə, islam həmrəyliyi bizim ölkəmizdə milli vahidliyimizin, azərbaycançılıq məfkurəmizin və müstəqillik siyasətimizin tamamlayıcı tərkib hissəsidir. Milli

mədəniyyət millətin maddi və mənəvi dəyərlərinin məcmusu kimi cəmiyyətin, dövlətin həyat fəaliyyətinin praktik olaraq bütün sahələrində, onun sosial təsisatlarının təşkilində, həmçinin milli ənənələrdə, mənəvi dəyərlər sisteminə, düşünmə tərzində, dil xüsusiyyətlərində və dində özünü göstərir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev vurğulayırdı: "Xalq heç vaxt öz kökünü yaddan çıxarmamalı, öz tarixini öyrənməli, milli mədəniyyətindən heç zaman ayrılmamalıdır" Həmin fikirləri davam etdirərək qeyd edirdi ki, müstəqil Azərbaycanın əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməlidir, biz azərbaycançılıq – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini inkişaf etdirməliyik" (2, s.19).

Ölkəmizdə əsrlər boyu müxtəlif dinlərə və mədəniyyətlərə malik millətlər və xalqlar yaşamışlar. Müstəqillik illərində Azərbaycan dövlətinin ardıcıl həyata keçirdiyi çoxmədəniyyətlik və dini xoşyaşamaqlıq siyasəti nəticəsində həm milli, həm də dini dəyərlər qarşılıqlı əlaqədə, bir-birini zənginləşdirməklə inkişaf etməkdədir. Dünyəvi və demokratik ölkə olan Azərbaycan Respublikasında müsəlmanlarla yanaşı, digər dinlərin və təriqətlərin mənsubları da ümumölkə əhəmiyyətli məsələlərdə, geniş mənada, milli həmrəylik nümayiş etdirirlər. Dini həmrəylik, yaxud ayrıca islam həmrəyliyi ölkəmizin çərçivəsində ümumi vətəncilik, azərbaycançılıq ideyasına dəstək verən, onu zənginləşdirən mənəvi qüvvə rolunu oynayır və bu bizim xalqımızın inkişaf və tərəqqisinin qüvvət mənbələrindən biridir.

Əlbəttə, islam həmrəyliyi bir ölkə daxilindəki təriqət fərqliliyindən irəli gələn həmrəylik zərurəti ilə bitmir. Hərçənd ki, şiə və sünni təriqətlərinin iç-içə mövcud olduğu ölkələrdə bu əmil də çox önəmlidir. Bizim ölkə nümunəsində baxsaq, burada islam həmrəyliyi məsələsində ciddi problem yoxdur. Təqdirəlayiqdir ki, görkəmli ictimai-dini xadim Şeyxülislam

Hacı Allahşükür Paşazadənin rəhbərliyi ilə Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi ölkəmizdəki müsəlman cəmiyyətinin vahid, canlı, dinamik bir orqanının kimi qorunub saxlanması səmərəli fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası hökumətinin din siyasətini həyata keçirən Dini qurumlarla iş üzrə Dövlət komitəsi həm din daxili proseslərin, həm də dini icmalar arası əlaqələrin sağlam şəkildə və ölkəmizin milli maraqlarına uyğun olaraq tənzimlənməsində öz səyini əsirgəmir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, qloballaşan dünyanın üzlaşdığı problemlər, xüsusilə də islam ölkələrində bir çox hallarda haqsız xarici müdaxilələrin nəticəsi olaraq baş verən xoşagəlməz hadisələr, regionun digər ölkələrinə də zərər vurur, ölkəmizin dini-mənəvi mühiti də aramsız xarici təsirlər və təzyiqlərlə üzlaşır.

Müstəqillik illərində toplanmış təcrübə göstərir ki, bir sıra istiqamətlərdən zərərli dini təmayüllü qüvvələrin təsirinə, xüsusilə də radikal islamçı qruplaşmaların yad pozucu təsirlərinə məruz qalan ölkəmizdə, yaxud bu kimi hallarla üzlaşan digər bir ölkədə, belə hallara qarşı ən yaxşı müqavimət milli dəyərlərin önə çıxarılması, istinad nöqtəsi kimi ondan səmərəli istifadə edilməsi, bu dəyərlərin ümumbəşəri, günümüzə səsləşən dini dəyərlərlə müənasib surətdə uzlaşdırılmasıdır. Məsələn, bizim ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların bir-biri ilə və müstəqil dövlətimizlə ayrılmaz birliyinin təməl daşı bizim milli ideologiyamız olan azərbaycançılıqdır. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1993-2003-cü illərdə azərbaycançılıq milli ideologiyaya çevirərək onun gələcək inkişaf yolunu da müdrikcasına müəyyənləşdirmişdir. Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının Bakıda keçirilən birinci qurultayındakı çıxışında vurğulamışdır ki, azərbaycançılıq – öz milli mənsubiyyətinin saxlanması, milli –mənəvi dəyərlərin qorunması, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqələndirilməsi və zənginləşməsinə tələb edir.

Azərbaycan ərazisinin beşdə birini işğal edib, etnik təmizləmə apararaq bir milyon vətəndaşımızı öz vətəndə

qaçqın və köçkünə çevirən təkmillətli Ermənistan Respublikasından fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikası ölkəmizdə yaşayan bütün azərbaycanlıların, həm Azərbaycan türklərinin (azərbaycanlılar) və həm də islam dininə və digər dinlərə mənsub bütün xalqların ümumi vətənidir.

Prezident İlham Əliyev 2017-ci il martın 1-də İslamabadda İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının (İƏT) XIII sammitindəki çıxışında demişdir: "Azərbaycan müsəlman ölkələri arasında həmrəyliyə xüsusi əhəmiyyət verir... Bu gün islamofobiya dünyada ən ciddi təhlükələrdən biridir. Biz bu tendensiyanı qəti şəkildə pisləyirik. İslamı terrorla əlaqələndirmək yanlış və qərəzli yanaşmadır. Terrordan ən çox əziyyət çəkən məhz müsəlman dövlətləridir. Biz sülh, mərhəmət, dözümlülük və ədalət dini olan islamın dəyərlərinin təşviqini davam etdirməliyik" (3). Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə daxilində islami birliyə nail olmuş, şiə və sünni icmalarının bir-birinə qaynayıb- qarşdığı ölkəmizdə toplanan zəngin vəhdət və həmrəylik təcrübəsi bütün islam dünyası üçün nümunəvi təcrübə məktəbi ola bilər. Bakının möhtəşəm Heydər məscidində ölkəmizin islam dininin müxtəlif təriqətlərinə mənsub dindarlarının bir araya gəlib, eyni sırada səf tutub namaz qılmaqları, şiə-sünni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq gənclərin bir-birilə ailə qurmaq ənənəsinin davam etməsi və buna adi hal kimi baxılması özü islam dünyası üçün ən yaxşı nümunədir.

Şübhəsiz ki, islam həmrəyliyinə irəli sürən və bu zəruri prosese töhfə verən hər bir ölkə ilk növbədə öz tarixi milli-mənəvi dəyərlərindən çıxış etməlidir. Burada milli maraqlar (dövlət maraqları) mütləq nəzərə alınır. Həmrəyliyə nail olmaq qarşılıqlı və kollektiv əməkdaşlığa yol açır, müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı fayda verən əməkdaşlıq isə xalqları siyasi-iqtisadi-mədəni sahələrdə bir-birinə yaxınlaşdırdığı kimi, islami dəyərləri də zənginləşdirir, ayrı-ayrı milli-etnik mənsubiyyətlərə malik insanlarda ümumi islami təəssübkeşlik hisslərini möhkəmləndirir və dünyanın müxtəlif problemlərinə, zamanın

çağırışlarına münasibətdə vahid, yaxud bir-birinə bənzər yanaşma tərzı və dəst-xəttinin formalaşdırılmasına zəmin yaratmış olur.

Azərbaycan dövlətinin yaxın-uzaq islam ölkələri ilə siyasi-iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafına hər zaman önəm verməsi, indiyə kimi bir sıra yüksək islami tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, ya dəstək verməsi, cari ildə isə IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının ölkəmizdə keçirilməsi onun bariz göstəricidir. Xüsusilə, dünyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin islam ölkələrində baş verən neqativ hadisə və prosesləri qabardaraq kütləvi surətdə tirajlayıb yaydığı indiki şəraitdə dünya əhalisinin beşdə birini təşkil edən islam aləmində müxtəlif mövqe və maraqlara sahib ölkələr arasındakı həmrəyliyi möhkəmləndirən idman oyunları barəsində Bakıdan yayılacaq məlumatlar və verilislərin insanlarda xoş hisslər doğuracağı şəxsizdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dünya sivilizasiyasının, elm və mədəniyyətinin inkişafına töhfələr verən ölkəmizin yalnız islam aləminə deyil, bütün dünyaya verəcəyi ismarıclar bütövlükdə ümumbəşəri həmrəyliyə, dünyada sülhün, ədalətin və əməkdaşlığın əldə edilməsinə çağırış olacaqdır.

2010-cu ilin 26-27 aprel tarixlərində Bakıda dünyanın müxtəlif ölkələrinin dini liderlərinin Sammitində ölkəmizin çoxmillətli, çoxdini cəmiyyətə malik olduğu qeyd edilmiş, xalqımızın qədim və zəngin milli dəyərlərə sadıq olduğu kimi, çağdaş ümumbəşəri dəyərləri də bölüşmək və dəyərləndirmək mədəniyyətinə sahib olduğu vurğulanmışdı. Prezident İlham Əliyev demişdi: "Biz istəyirik ki, dinlərarası əlaqələr normal, sağlam məcrada olsun. Əks-təqdirdə, dünyada parçalanma meyilləri daha da güclənəcək... Hazırda dini, milli, məzhəb zəminində qarşıdurmalar, qanlı toqquşmalar dünyanı fəlakətə aparır".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin İslam həmrəyliyi təşəbbüsünü irəli sürməsi hazırkı zamanın çağırışları və islam dünyasında müxtəlif daxili və xarici

səbəblərdən baş verən ziddiyyətli proseslərlə əlaqədardır. İlham Əliyev demişdir: "...Bizim təşəbbüslərimiz mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında körpü kimi ölkəmizin mövqelərinin gücləndirilməsi məqsədini daşıyır"(4).

Əlbəttə, islam tarixinin müxtəlif dövrlərində həmrəylik çağırışları olmuşdur, lakin çox az hallarda bu çağırışlar hakimiyyət maraqlarına xidmət edən təriqətçilik sərhədlərini aşsa da arzu olunan həmrəyliyə xidmət edə bilməmiş, onun əldə edilməsinə nail olunmamışdır. Məsələn, çox da uzaq olmayan tariximizdə böyük Əfşarlar dövlətində Nadir şahın bu təşəbbüsünü: İran və Osmanlı, Azərbaycan türkləri və Osmanlı türkləri arasındakı sünni-şiə ayrılıqlarını aradan qaldırmaq cəhdlərini yada salmaq olar. Bir sıra hallarda islam həmrəyliyi bir bir hökmdar müsəlmanların yalnız onun ətrafında birləşməsində göründü. Yaxud, özünü islam dünyasının tək dayacağı, apancı qüvvəsi hesab edərək digər islam ölkələrinə yetərincə sayğı göstərmirdi. İstər beş yüz illik ərəb xəlifələri dövründə, istərsə də, xilafətin süqutundan sonra meydana gələn müxtəlif islam mənsubiyyətli sülalələrin zamanunda islami birlik, islam həmrəyliyi, islam qardaşlığı kimi ülvəi ideyalar və dəyərlər hər zaman müəyyən siyasi maraqlara xidmət etmişdir. Bir çox hallarda siyasi mənafehlərin səbəb olduğu qardaş müharibələri törədilmişdi.

Əgər səlib müharibələri, xristian və islam dinlərinin toqquşması idisə və burada xristian dünyasının birləşmiş qüvvələri türk-müsəlman əhalini hədəf almışdısa, XV-XVII əsrlərdə bəzi müsəlman ölkələrində, o cümlədən Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında baş verən müharibələr artıq eyni dinə - islama mənsub iki xalqın, iki müsəlman dövlətinin qarşıdurması idi. Orta əsrlərin iki böyük müsəlman imperiyası etnik yaxınlığa, hətta vahid etnik köklərə malik olmaqlarına baxmayaraq, məzhəb ayrı-seçkiliyi üzündən bir-birinə qənim kəsilmişdi. Bu tarixi faktlar onu təsdiqləyir ki, təriqətçilik dövlət siyasətinə çevrildikdə, ümumislami dəyərlər asanlıqla ayaqlar altına atılır,

təbliğat məşinləri beyinləri zəhərləyir, Qurani-Kərimin irəli sürdüyü və İslam Peyğəmbərinin buyurduğu islam qardaşlığı heç yada düşmür. Orta əsrlərdə biz islam dininə mənsub ölkələrin və dövlətlərin bir-biriləri ilə adi hal almış müharibələrində din-təriqət amilindən necə siyasi məqsədlər üçün istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Osmanlı-Səfəvi müharibələrində hər iki tərəf "islamın saflığı", "qorunması" uğrunda ordularını döyüşə aparır, qarşı tərəfi islami mənsubiyyətinə baxmayaraq "kafir" adlandırır.

Yaxud, hazırki günlərimizə qayıtsaq, islam ölkələrinin bəzilərində, o cümlədən İraqda, Bəhreynə, Yəmənə, Suriyada təriqətçilik zəminində son illərdə şiddətlənmiş və sonunda xaricdən dəstəklənən və qızıqsızın vətəndaş müharibəsinə çevrilmiş qanlı hadisələrin şahidi oluruq. Bizim bəxtimizdən iki böyük islam ölkəsi olan qonşularımız Türkiyə və İran İslam Respublikasında həm rəsmi dövlət siyasətində, həm də adi insanların zəhniyyətində ümumi islami dəyərlərdən daha çox ənənəvi şiəlik düşüncəsi hakimdir, Türkiyə Respublikasında da sünnülük zəhniyyəti əsrlərlə qərar tutmuşdur. Deməli, ölkə daxilində islam həmrəyliyi təmin edilməsi dövlət siyasətindən birbaşa asılıdır. Yadımdadır, 1990-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanda yenidən açılmış İran Baş Konsulluğu "konsulluğun yerləşdiyi küçədə "Müqəddəs Ramazan ayının başlanması ilə əlaqədar bütün Naxçıvanlı şiə bacı-qardaşlarımıza təbrik və təhniyyət deyirik" sözləri yazılmış plakat asmışdı. Baş konsula dostcasına müraciətimizdən sonra onu dəyişdilər və "şiə" əvəzinə "müsəlman" yazdılar. Məgər bu, daha doğrusu deyildimi?

Əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanların təşkil etdiyi ölkələrdə digər dini azlıqların yeri, onların mənafehlərinin gözlənilməsi başa düşüləndir və zəruridir. Lakin islam ölkəsində məzhəbi "azlıqlar" olmamalıdır. Ənənəvi məzhəb fərqliliyi islam birliyinə zərər vurmamalıdır.

Pakistan kimi çoxmillətli bir ölkədə islami dəyərlərin milli dəyərlərlə uzlaşdırılması çox önəmlidir. Pəncab, sind, sərayiki, urdu, bəluc, puştu və s. dillərdə danışan müxtəlif etnik mənsubiyyətli 200 milyon nəfər əhalini - Pakistan xalqını bir bayraq altında, bir yumruq kimi birləşdirən əlbəttə islam dinidir. 1947-ci ildə Böyük Britaniyanın Hindistandakı müstəmləkəçilik siyasətinə son qoyulanda bu dövlət məhz İslama mənsub olan xalqların dövləti kimi Hindistandan ayrılmaqla qurulmuşdu. Bu dövlətin qurulmasında ərəb ölkələrində, Türkiyədə, eləcə də Azərbaycanda əvvəldən mövcud olan vahid aparıcı millət, yaxud etnos mövcud deyildi. Buna görə qurulan bu dövlət milli-etnik kimliyə deyil, dini mənsubiyyətə söykənirdi. Pakistanın qurucusu, Cənub-Şərqi Asiya müsəlmanlarının böyük siyasi Lideri, xalqın Qayd-e Əzim (Böyük Rəhbər) adlandırdığı Məhəmməd Əli Cinnah demişdi ki, "bir gün işdir, ərəblər islamdan imtina etməli olsalar, yenə ərəb olaraq qalacaqlar, türklər müsəlmanlığı tərk etsələr, yenə türk və Türkiyə olaraq həyatlarına davam edəcəklər, lakin Pakistan islamdan qoparsa, ondan ortada heç bir şey qalmaz".

Doğrudan da, islam həmrəyliyi Pakistan kimi çoxmillətli ölkələrdə əvəz olunmaz birləşdirici qüvvədir. Pakistan dövlətçiliyinin bu təməl dayaqını daha da möhkəmlətmək üçün 1956-cı ildə Pakistan dövləti Pakistan İslam Respublikası adlandırıldı, cəmiyyətin və dövlətin ictimai-siyasi həyatında islam dininin rolu və əhəmiyyəti ölkə Konstitusiyası ilə təsbit olundu. Lakin qeyd edilməlidir ki, islam və şəriət Pakistanı təşkil edən ayrı-ayrı xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə zərər vurmada, əksinə ümumdövlət, ümummilli dəyərlərin daha da kök sahib bərqərar olmasına zəmin yaratdı.

Pakistanda xidməti vəzifə ilə əlaqədar çalışdığım 2002-2010-cu illərdə məni və müsəlman ölkələrindən səfir həmkarlarımı hər zaman narahat edən və düşündürən məsələ dünyanın ən böyük və qüdrətli islam dövlətində, ölkəmizin ən yaxın və etibarlı strateji tərəfdaşı olan qardaş Pakistan İslam

Respublikasında vaxtaşırı baş verən sünni-şiə qarşıdurması idi. Hər il şiələrin məhərrəmlik mərasimləri, xüsusilə Aşura təziyyələri sünni təriqətinə mənsub radikal qrupların hücumlarına məruz qalır, məscidlərdə partlayışlar törədilir, günahsız insanlar həlak olurdu. Şiələr tərəfindən də qisasçılıq hərəkətləri özünü çox göstəlmirdi. Xoşbəxtlikdən son illərdə ölkədə aparılan tarazlaşdırılmış siyasət nəticəsində belə hallar xeyli azalmışdır.

Ona görə də çoxmillətli və çoxməzhəbli ölkələrdə öncə ölkədaxili islami həmrəyliyi gücləndirən tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Dövlətin və cəmiyyətin səyləri bu istiqamətdə əlaqələndirilməli və məqsədyönlü surətdə həyata keçirilməlidir. Pakistanda dövlətin aid qurumları və qabaqcıl dini təşkilatlar maarifçi islamın, eləcə də, bölgədə ənənələri olan Sufizmin təbliği və geniş yayılmasına önəm verirlər. Lakin islam dininin müqəddəs bayramlarının (Ramazan və Qurban) vahid vaxtda keçirilməsi sahəsində fikir ayrılıqları illərdir ki, davam etməkdədir. Təəssüf ki, bu hal əksər böyük islam dövlətlərinə aiddir. Halbuki, islam həmrəyliyi namına din alimləri və dövlət rəsmiləri bir araya gəlib bu müqəddəs bayramlarla əlaqədar vahid mövqə qəbul edə bilərlər.

İslam peyğəmbəri həzrət Məhəmmədin (s) hədislərindən birində deyilir: "Vətəni sevmək imandandır". Göründüyü kimi, burada iman, Allah sevgisi daha üstün tutulur. Bu o zamanlar üçün təbii idi. Müəyyən vətən hüduqları içərisində millətlər hələ formalaşmamışdı, təbii ki, milli şüur və etnik kimlik məsələsindən də indiki anlamında söhbət gəda bilməzdi.

İslam həmrəyliyinin əldə edilməsində nəzəri zəminlərdən biri **islam dünyagörüşünün** formalaşmasıdır. Əlbəttə, islam həmrəyliyinə zərurət hələ islamın ilk illərində yaranmışdı: həm keçmiş cahiliyyə dövründən qalan fəsadlar, həm də islamın içərisində yaranan tətriqə və təriqəçilik bu həmrəyliyi tələb edirdi. Bunsuz islamın inkişafı və onun bir dünya dininə çevrilməsi mümkün olmazdı. Burada dini təhsil müəssisələrinin

üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Ümumislami dəyərlərin milli dəyərlərlə əlaqələndirildiyi dini təhsil müəssisələri imanlı din xadimləri yetişdirdiyi kimi, Vətəni sevməyə və onu qorumağa qadir olan sadıq mübarizlər də yetişdirə bilər. Bununla əlaqədar ölkəmizdə milli dəyərlərə və ənənələrə söykənən keyfiyyətli dini təhsilə də önəm verilir, belə ki, müstəqillik illərində təsis edilmiş və səmərəli fəaliyyət göstərən İslam universiteti, Bakı Dövlət Universitetinin ilahiyat fakültəsi ilə yanaşı, yaxın vaxtlarda öz milli kadrlarımızın tədrislə məşğul olacağı dini mədrəsələr də işə başlayacaq, milli və bəşəri dəyərləri nəzərə alan islam təlimi yabançı və radikal dini görüşlərin adamların şüur və düşüncəsinə yol tapmasının qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Azərbaycanda dövlətin din siyasətində hamının qəbul etdiyi və hər cəhətdən özünü doğruldan reallıqlardan biri də budur ki, **islami dəyərlər** xalqımızın min illərlə formalaşmış milli-mədəni, mənəvi-etik dəyərləri ilə çulğuşaraq, qaynayıb-qanşaraq bu dəyərlər məcmusunun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, ölkəmizdə İslami dəyərlər milli-ənənəvi dəyərləri zənginləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı islam ölkələrində də milli dəyərlər islamın ümumi dəyərlərinə öz təsirini göstərir.

Dinin dövlətdən ayrı olduğu dünyəvi ölkələrdə, o cümlədən, bizim ölkədə həm din daxili, həm də dinlərarası münasibətləri tənzimləmək, onları ümummilliyə dəyərlərlə uzlaşdırmaq, lakin bütün hallarda milli dəyərlərin, Vətən təəssübkeşliyinin aparıcı, üstün mövqeyini qorumaq önəmlidir. Azərbaycan tarixində və ədəbiyyatında Vətən eşqinin ali məqamı hər zaman vurğulanmışdır. Mütəfəkkir şairlərimiz Füzulidə, Vəqifdə, Şəhriyarda bu ali Vətən hissinin güclü poetik ifadələri vardır. Azərbaycanın tanınmış şairi, bütün həyatını qürbətə vətən uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, nisgilli şeirləri ilə minlərlə insanın qəlbində Vətən sevgisini və istiqlal havasını

sönməyə qoymamış Almas İldırım doğma vətənə həsr etdiyi şeirlərinin birində demişdi:

*Bu könlümə Kəbə bildim səni mən
Sənsiz neynim qürbət eldə günü mən?
Sənsiz neynim Allahı mən, dini mən
Azərbaycan mənim tacım -taxtım oy
Oyanmazmı kor olası bəxtim oy?*

Bu sətirlərdəki məna heç də müqəddəs dinimizi, ya uca yaradıcı kiçiltmək cəhdi deyildir, əslində Vətən sevgisinin nə qədər önəmli olduğunu poetik ifadəsidir. Qətiyyətlə demək olar ki, milli dəyərlərə söykənməyən islam həmrəyliyi də mücərrəd anlayış olmaqdan o yana gedə bilməz.

Əminik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2017-ci ilin ölkəmizdə "İslam həmrəyliyi" ili elan edilməsi və bu həmrəyliyin gerçəkləşdirilməsi üçün həyata keçirilən əməli tədbirlər, o cümlədən əksər müsəlman ölkələrinin iştirakı ilə keçirilmiş islam həmrəyliyi idman oyunları günümüzdə müsəlman ölkələrində baş verən qanlı toqquşmaların, vətəndaş müharibələrinin və müxtəlif şəpkilli qarşıdurmaların qabağının alınması və islam ölkələrinin hər birinin daxildə və ölkələrarası münasibətlərdə həmrəylik və əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfəsini vermişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin Bülleteni. 2002, sayı 4.
2. Müstəqillik yollarında. Bakı, Şərq-Qərb, 2016.
3. "Azərbaycan" qəzeti, 3 mart 2017-ci il.
4. <http://president.az/articles/16703>.

Sənan Həsənov

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun "Heydər Əliyevin
siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi" şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Xəzər siyasəti

XX əsrin 90-cı illərindən sonrakı siyasi proseslərə nəzər salarkən görünür ki, Xəzər bölgəsində tarixən cərəyan etmiş nüfuz mübarizəsinin geosiyasi köklərində və yeni müstəqil dövlətlərin suveren hüquqları məsələsində, Xəzərin statusu və karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi ilə bağlı dövlətlərin siyasəti regionda və dünyada cərəyan edən proseslərlə sıx bağlılıq təşkil etmişdir. Bu həm siyasi diplomatik, həm də hüquqi məqamların elmi təhlilini gündəmə gətirmişdir.

Belə bir vəziyyət 20 ildən artıq sahiləyü dövlətlərlə, eləcə də dünyanın bir sıra ölkələri ilə Xəzərin statusuna dair müzakirələrin aparılmasında və tərəflərin mövqeyindəki ortaq məqamların üzə çıxarılması prosesində də özünü göstərmişdir.

1993-cü il oktyabrın 3-də prezident seçkilərində xalqın böyük etimadını qazanaraq hakimiyyətə gəlmiş təcrübəli siyasi xadim Heydər Əliyev 1994-cü il fevralın 4-də «Azərbaycan Respublikasında dəniz neft yataqlarının işlənilməsinin sürətləndirilməsi haqqında» Sərəncamdan az sonra müqavilənin imzalanma mərasimində onun iqtisadi-siyasi əhəmiyyətini qiymətləndirərək demişdir: "Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu dünyada bir daha nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr yaradır, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaradınq. Azərbaycan

Respublikasının müstəqil demokratik, hüquqi dövlət olduğunu nümayiş etdiririk" (2).

Neft strategiyasının ilk uğurlarından sonra Xəzərin statusu problemi sahiləyü dövlətlərin xarici siyasət strategiyasında müzakirəyə çıxarılan aktual problem kimi cərəyan etməyə başladı və xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidilə hakimiyyətə qayıdışı Xəzərin statusuna dair Azərbaycan diplomatiyasında mütəşəkkil, əsaslandırılmış fəaliyyətin əsasını qoydu.

Məsələ barədə ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə və gedən siyasi mübarizənin milli maraqlar baxımından digər hadisələrə mənfi təsir edəcəyini nəzərə alan müdrik siyasi xadim ABŞ-a səfəri zamanı bütün qonşu və regionda maraqları olan ölkələrə daha bir məntiqli cavab vermişdir: "1994-cü ildə Azərbaycanın böyük neft müqaviləsi imzalaması region ölkələrini, o cümlədən bir çox ölkələri narahat etdi. Onlar bu məsələnin qarşısını almaq üçün "status" məsələsini ortaya atdılar. Biz statusun müəyyənlişməsinin əleyhinə olmamışıq. Ancaq eyni zamanda Xəzər dənizi dürvada nadir bir su hövzəsi olmasına görə onun statusunun müəyyənlişdirilməsi də çox mürəkkəbdir. Xəzər dənizinin mineral ehtiyatlarının –dənizin dibinin neft-qaz yataqlarının istifadə olunması üçün müəyyən qayda vaxtilə yaranıbdır. Bildiyimiz kimi Sovetlər İttifaqı mövcud olduğu zaman Xəzər dənizi yalnız Sovet İttifaqına mənsub olmuş, İran isə yalnız cənubda kiçik bir hissədən istifadə etmişdir. Xəzərdə neft istehsalına isə 50 il bundan əvvəl 1947-49-cu illərdə Azərbaycan tərəfində başlanmışdır. Bu vaxtdan Sovetlər İttifaqı dağılanaqədər orada görülən işlər Azərbaycanda yerləşən neft-qaz idarəsi tərəfindən aparılmışdır. Ancaq Xəzər dənizində neft-qaz yataqları Azərbaycan sahillərindən uzaqlaşdıqca bu dənizin başqa sahələrini əhatə etmiş, buna görə də 1970-ci ildə Sovet İttifaqı hökuməti tərəfindən dənizdə neft-qaz istehsalının digər Xəzəryanı ölkələrə də çatması üçün Xəzər sektorlara bölünmüşdür. Mən belə hesab edirəm ki, Xəzərin statusu

müəyyən olunana qədər bu prinsir davam etməlidir. Azərbaycan da bu prinsipi əsas götürərək öz sektorunda neft –qaz hasilatı ilə məşğuldur. Burada fikirlər müxtəlifdir. Azərbaycan və Qazaxıstan sektorial bölgü tərəfdarı, Rusiya, İran və Türkmənistan isə kondominiyum tərəfdarlarıdır. Ancaq bu prinsipi Xəzərdə hec vaxt olmayıb. Sektorial bölgü isə 1970-ci ildən mövcuddur. Müzakirələr uzun çəksə də Azərbaycanın öz sektorundan istifadəyə baqqı var. Onu da deyim ki, Xəzər dənizinin bütün yataqları Azərbaycan alimləri, geoloqları, mütəxəssisləri tərəfindən açılmışdır”. Hələ o zaman belə bir tarixi çıxış Xəzərin istifadə rejimi və regiondakı siyasi proseslərdə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir (7).

Problemin mahiyyətini təhlil edərkən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində və qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərində Xəzərin statusu məsələsi və bunun tərkib hissəsi olaraq Xəzərin hüquqi və beynəlxalq hüquqi statusuna dair yanaşmalar Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik təcrübəsi əsasında vahid konsepsiyaya malik idi. Dövlətlər arasında otuz ilədək aparılan danışıqlar prosesində məlum oldu ki, dahi siyasi xadim Xəzər dənizinin statusu haqqında əsaslı, tarixi təcrübədən qaynaqlanan faktlarla dövlətlərin obyektiv mövqe tutmasına güclü təsir göstərmişdir. Belə ki, müzakirələrdə mübahisə döğuran məsələ, Xəzərin göl, ya da dəniz hesab edilməsi üzərində idi. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında əldə olunan sənədlərin layihəsi, rəsmi bəyanatlar və çıxışlar, habelə problem üzrə birgə sənədlərin təhlili göstərir ki, hüquqi rejim baxımından iki müxtəlif münasibət mövcuddur. Bir qrup dövlətlər belə hesab edirdi ki, Sovet İttifaqının dağılmasına və Xəzər sahillərində yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasına qədər Xəzər dənizi «ümumi istifadə dənizi» idi, yəni Xəzərdə Sovet-İran kondominiyumu (birgə istifadə obyektini nəzərdə tutulur – S.H.) mövcud idi. Xəzər indi də belə bölgü əsasında istifadə olunmalıdır.

Digər dövlətlər, xüsusilə Azərbaycan, o cümlədən onu müdafiə edən Qazaxıstan belə hesab edirdilər ki, Xəzərdən ənənəvi şəkildə ayrı-ayrılıqda istifadə edilməsi və sahilyanı dövlətlərin müvafiq sektorlarda fəaliyyəti ilə yaranan təcrübə, həm Xəzərin uzun müddətdən bəri mövcud statusuna xarakterikdir, həm də hüquqi reallıqlarla özünü doğruldur. Məhz Xəzərin hüquqi və beynəlxalq hüquqi statusu anlayışının dövlətlər arasında daha aktual məsələyə çevrilməsi də bu iki əks konsepsiyaların müzakirəsi ilə yaranmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev istər qonşu dövlətlərə, istərsə də regina cəlb edilmiş digər dövlətlərə Azərbaycanın mövqeyinin düzgünlüyünü sübut edən tutarlı tarixi faktlar qoymuşdur.

Xəzərin Sovet dövründə istifadə rejiminə dair fikirləri isə mahiyyət etibarilə belə qruplaşdırmaq mümkün idi.

Birincisi, araşdırmalardan məlum olur ki, coğrafiya elmində göl barədə nəinki müasir anlayışlara əsaslanan, həmçinin əvvəlki əsrlərdən irsən qalmış birmənalı olmayan mövqe vardır. Q.Q.Gül bu vəziyyəti çox dəqiq xarakterizə edərək yazırdı: «Xəzər dənizi dünyada ən böyük göldür. Özünün ölçülərinə və suyunun duzlu olduğuna görə o hələ çox qədimdən dəniz adlanmağa başlamışdır». Hüquqşünas alim R. Məmmədov isə yazırdı ki, «böyük gölləri dəniz hesab etməyin zəruri olması fikri əvvəllər ümumiyyətlə dövlət siyasətində, və tədqiqatçıların fikirlərində çox geniş yayılmışdır» (12).

İkincisi, XX əsrin 30-40-cı illərində, yəni qapalı dəniz konsepsiyasının Xəzərə ən fəal surətdə tətbiq edildiyi dövrdə hakim hərbi strategiya, bu konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, müəyyən su hövzələrində və dənizlərdə həmin konsepsiyanın tətbiq edilməsi milli təhlükəsizlik mənafeələrindən irəli gəlmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, “sovet beynəlxalq doktrinasında qapalı dəniz konsepsiyasının geniş qəbul edilməsi və qapalı dəniz əlamətlərinin aşkar təzahür etdiyi Qara dəniz və Baltik dənizinə bu konsepsiyanın şamil olunması məhz bununla bağlıdır”. Su hövzələrinin istifadə rejimləri üzrə tədqiqatçı Q.V. Melkov

yazır: "Sovet İttifaqının faşizm üzərində qələbəsinə və dünya sosializm sistemi yaradılana qədər qapalı dəniz konsepsiyası SSRİ-nin beynəlxalq hüquq təhlükəsizliyinə, o cümlədən dəniz istiqamətlərində də təhlükəsizliyin təmin olunmasında müsbət rol oynamışdır». Lakin sərhəd gölü konsepsiyasının təsdiq edilməsi də dövlətlərin təhlükəsizlik və sülh mənafeələrinə zidd olmazdı" (12).

Üçüncüsü, vaxtilə Sovet hüquq elmində sərhəd gölləri barədə təlimin yerli-dibli olmaması və digər sahiləyən dövlətlərin müqavilə hüquq praktikası ilə zəif tanışlıq, 60-cı illərə qədər hətta Qərbin beynəlxalq hüquq doktrinasında lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir.

Bütün bunlar göstərirdi ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın xarici siyasətində və qonşu dövlətlərlə münasibətlər sistemində Xəzərin statusu məsələsinin düzgün qoyuluşu problemin müzakirəsindəki geosiyasi maraqların meydana gəlmə səbəblərinin, dövlətlərin mövqelərindəki milli maraqların reallıqlara uyğun olub olmamasının mahiyyətinə yanaşmadan bilavasitə irəli gəlmişdir.

Azərbaycan Xəzərin statusundakı prinsipal mövqeyi ilk vaxtlar qonşu dövlətlərin ciddi narazılıqlarına səbəb olmuşdur. 1994-cü il sentyabrın 24-də Rusiya Xarici İnformasiya Mərkəzi Rusiya Federasiyasının bu müqaviləni («Əsrin müqaviləsi»-S.H.) tanımadığı haqqında rəsmi bəyanat verərkən milli maraqlara əsaslanaraq Rusiya xarici işlər naziri A.Kozirev, Baş Nazir Çernomurdinə yazdığı məktubda Azərbaycana qarşı ticarət-iqtisadi və maliyyə xarakterli ölçülərin götürülməsini tələb edirdi. Rusiyanın mövqeyini müdafiə edən ilk sahiləyən ölkə Türkmənistan idi. Hətta 1994-cü il oktyabrın 19-da İstanbulda türk dövlətləri başçıların Zirvə toplantısı zamanı Türkmənistan prezidenti Saparmurad Niyazov öz çıxışında Xəzərin statusunun geniş şəkildə müzakirə olunmasını xüsusi vurğulayaraq, Rusiyanın məsələ ilə bağlı mövqeyini bu və ya digər formada dəstəkləməyə çalışırdı. Xəzərin statusu

problemini sahiləyən ölkələr qarşısında çəkişmə, mübahisə və qeyri-sabitlik obyektinə çevirməyə çalışanlardan fərqli olaraq Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bütün görüşlərdə öz ölkəsinin mövqeyinin düzgünlüyünü konkret faktlarla əsaslandıraraq bu əsasda hüquqi aktların və tarixi təcrübənin Azərbaycanın mövqeyi ilə səsələdiyini öz tarixi çıxışları ilə sübut etmişdir. Ona görə də 1994-cü il oktyabrın 27-də Türkmənistan Respublikasının üçüncü ildönümü zamanı Aşqabadda keçirilən görüşdə Heydər Əliyev məsələnin hüquq normaları əsasında həll olunmasının vacibliyini diqqətə çatdırdı.

Xəzərin statusunda Azərbaycan Respublikasının mövqeyinə qarşı İran rəsmi dövlət nümayəndələri ilk dəfə olaraq 1995-ci il aprel ayında bəyanat verdi. Bəyanatda Xəzərdən istifadə məsələsinə yenidən baxılması və Rusiya tərəfinin mövqeyinin müdafiə olunması açıq şəkildə bildirilirdi.

Azərbaycan hökumətinin Xəzərin statusu ilə bağlı irəli sürdüyü konsepsiya aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Xəzər sərhəd gölüdür.
2. Xəzər orta xətt prinsipi üzrə milli sektorlara bölünməlidir.

3. Xəzərin milli sektorlara bölünməsi keçmiş SSRİ-nin iş praktikasına və o zamankı (1970-ci ildə qəbul olunmuş bölgüyə əsasən) bölgüyə əsaslanmalıdır.

Belə bölgü artıq mövcud olduğundan Xəzəryanı dövlətlər status müəyyənləşdirilməzdən əvvəl öz milli sektorlarında işə başlaya bilərlər. Bu mövqeyə qarşı Rusiya-İran-Türkmənistan üçlüyü isə aşağıdakı sistemi irəli sürürdülər:

Xəzər unikal qapalı su hövzəsidir və Xəzəryanı dövlətlərin ümumi sərvətidir.

Milli sektorlar əvvəlki təkliflərlə 12, hazırkı təkliflərə görə isə 45 mildən çox olmalıdır (4).

Xəzərin milli sektorlara düşməyən orta hissəsində bütün geoloji kəşfiyyat və neft-qaz hasilatı beş Xəzəryanı dövlətin ümumi iştirakı ilə həyata keçirilməlidir.

Xəzərin statusu müəyyənləşməmiş dövlətlərin burada qazma işləri aparması düzgün deyil.

Bununla da Xəzərin statusu ətrafında yaranmış fikir ayrılığı və tərəflərin mövqeyi iki əsas konsepsiya ətrafında cəmləşmişdir. Bu zaman aparılan müzakirələr göstərir ki, qarşı tərəflər beynəlxalq hüquqa əsaslanmayan, heç bir hüquqi əsası olmayan, yalnız öz maraqlarına uyğun təkliflərlə çıxış edirdi;

Əvvəla, fikrimizcə coxsaylı görüşlərin keçirilməsinə baxmayaraq qarşı tərəfin milli maraqlarına əsasən uzun sürən və gərgin keçən danışıqların nəticəsində sahilyanı dövlətlər 2000-ci ilədək Xəzərin statusu və ondan istifadəyə dair hər hansı siyasi həll yolunu tapa bilməmişdilər.

İkincisi, əgər əvvəlki illərdə Xəzərətrafi dövlətlər Xəzərin öyrənilməsi və onun ehtiyatlarından istifadə məsələlərinin müzakirəsinə xüsusi yer veridilərsə, 2000-ci ildə dövlətlər Xəzərin statusunun həll olunmasına səbəb olacaq qəti həll variantı axtarırdılar.

Üçüncüsü, milli sektorlara bölünmə prinsipini irəli sürən Azərbaycan tərəfinin mövqeyi qarşı tərəflərin də qəbul etdiyi variant kimi qiymətləndirilməklə yanaşı, tərəflərin məhz bu ideya ətrafında həll yolunu axtarması mümkün variantla çevrilmişdir.

Dördüncüsü, Xəzərin statusu problemi elə bir həddə çatmışdı ki, uzun illər ərzində mübahisələrin getdiyi göl və dəniz statusunun Xəzərə tətbiq edilməsi məsələsində gərginlik yaranmış, sahilyanı ölkələrin bəzilərinə qane etməyən variantlar meydana çıxmışdır. Bunun da əsasında, bilavasitə, milli maraqlar dayanırdı. Lakin dövlətlər indi daha çox bu hövzənin istifadəsində öz aralarında qəbul olunmuş variantları tapmağa can atırdılar. Müzakirələrin bu istiqamətdə getməsi isə Xəzərə dəniz, yaxud göl statusunun şamil edilməsini getdikcə arxa plana keçirirdi. Lakin bütün danışıqlar milli sektora bölünmə prinsipi üzərində getməyə başlamışdı.

Beşincisi, Rusiya, Türkmənistan və İran üçlüyünün Xəzərin statusu ilə bağlı əvvəllər tutduqları qeyri-konstruktiv mövqe tamamilə zəifləmiş, bu mövqedə daxili parçalanma əmələ gəlmişdi. Bunun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, İran nəhayət ki, milli sektorlara bölünmə prinsipi ilə razılaşmış, lakin hər bir ölkənin 20 % payının olması fikrində israr edirdi. Bu təklif dərhal sektorial bölgü prinsipində 20 %-dən çox paya malik olan Türkmənistan və Qazaxıstan dövlətinin qəti etirazına səbəb olurdu. Bunun əsasında da qarşıdurmanın yeni mərhələsi yaranırdı. Çünki Xəzərin bölgüsündə hər bir dövlətə eyni dərəcədə pay vermək mümkün deyildi. Buna heç Xəzərin coğrafi vəziyyəti də yol vermirdi.

Altıncısı, bütün bunların nəticəsi olaraq dövlətlər arasında artıq Xəzərin statusu məsələsi Azərbaycanın təklif etdiyi milli sektorlar prinsipi əsasında hamı tərəfindən razılaşdırılacaq həll variantının tapılmasını zəruri edirdi. Yəni Xəzərin statusunu beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqindən daha çox dövlətlər arasında ümumi razılaşdırılmış variantın qəbul edilməsini tələb edirdi. Bu variant hələ ki, Xəzərin dibinin milli sektorlara bölünərək, su səthinin ümumi istifadədə qalması hesab olunurdu. Əlbəttə bu, regionda sülhün, əməkdaşlığın yeganə inkişaf yolu idi ki, Xəzərin statusu ətrafında müzakirələrin kəskin qarşıdurmadan konstruktiv müzakirəyə keçməsi başlamışdır. Bu baxımdan 2001-ci il yanvar ayının 9-da Azərbaycana rəsmi səfər etmiş Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycana olan marağının artması açıq-aşkar özünü göstərdi. Tarixi səfərin nəticəsi olaraq hər iki dövlətin müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı dostluq və təhlükəsizlik məsələləri üzrə mövqeləri daha yaxınlaşmış və bunlar öz əksini imzalanmış «Bakı bəyannaməsi»ndə tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, səfər zamanı Rusiya Prezidenti V.Putin bir neçə illər Xəzərin bölünməsinin ciddi problemə çevrilməsinə və bu sahədə irəliləyişin çox ağır getdiyinin haqlı olaraq dövlətlərin milli maraqları ilə bilavasitə bağlı olduğunu etiraf edirdi. Lakin yeni

minilliyin əvvəlində bu ölkənin problemə münasibəti qənaətbəxş hesab olunmalı idi. V.Putin qeyd etmişdi ki, «biz milli maraqlarımızı nəzərə almaqla, bir-birimizi dəstəkləməliyə». Səfər zamanı imzalanmış 3 bölmədən ibarət «Bakı bəyan-naməsi»nin I bölməsində hər iki dövlətin Xəzərin dibinin milli sektorlara bölünməsi, su səthinin ticarət və qarşılıqlı əməkdaşlıq baxımından ümumi istifadədə qalması ilə əlaqədar Azərbaycan və Rusiyanın Xəzər dənizində əməkdaşlığın prinsipləri haqqında qəbul olunmuş «Birgə Bəyannamənin» dövlətlər üçün müstəsna əhəmiyyəti vurğulanır və gələcək konstruktiv dialoqların həmin variant əsasında həyata keçirilməsini dövlətlərarasında sülhün və təhlükəsizliyin mühüm amili hesab edirlər. Beləliklə də, dövlətlər arasında gərgin müzakirə ilə davam edən Xəzərin statusu probleminin həlli beynəlxalq əhəmiyyətli məsələ kimi XXI əsrin astanasında geosiyasi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Dahi siyasi xadim Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlət maraqlarının qorunması uğrunda apardığı siyasət öz növbəsində göstərir ki, Xəzərin Azərbaycan sektorunun tanınması ilə yanaşı, enerji təhlükəsizliyi siyasətinin Xəzər hövzəsinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda yerləşən mövcud neft və qaz yataqlarının, habelə perspektivli strukturların işlənməsi, istismarı, müasir neft-qaz özüllərinin tikintisi və quraşdırılması, əsas neft və qaz ixrac boru kəmərlərinə, terminallarına olan təhdidlərin aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və adekvat tədbirlərin görülməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri Xəzər dənizi ilə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında enerji nəqlinin, Xəzəryanı ölkələrin geostrateji və iqtisadi maraqlarını təmin edən mühüm obyektlərin təhlükəsizliyinin qorunması və bununla əlaqədar artan risklərin idarə olunması və azaldılması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin ən vacib

vəzifələrindəndir. Azərbaycan neftini Türkiyənin Ceyhan limanına, qazını isə Türkiyənin Ərzurum qaz terminalına çıxaran kəmərlərin coğrafiyası müəyyən təhlükəsizlik riskləri yaratması da fikrimizcə bu uzaqgörən siyasətin nəticəsi idi (12).

Məlumdur ki, Azərbaycanın yerləşmiş olduğu region həm də geosiyasi, strateji və iqtisadi baxımdan dünyanın siyasi xəritəsində əhəmiyyət kəsb edir. Xarici siyasətdə balanslaşdırma siyasətinin əsas olaraq götürülməsi də Azərbaycanın yerləşmiş olduğu regionun həssas olmasından irəli gəlir. Ona görə Ulu Öndər Heydər Əliyev həm qonşuluq siyasətində, həm də digər region və dünya ölkələri ilə həyata keçirdiyi xarici siyasət kursunda balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirmişdir. Bu sahədə çoxsaylı əsərlərin müəllifi, tədqiqatçı A. Cohen yazır: “Xəzər regionunda enerji təhlükəsizliyi anlayışında enerjinin istehsalı, nəqli məsələsi bu prosesa mənfi təsir göstərə biləcək təsirlərin öyrənilməsinə zəruri edir. Buna görə də Xəzəryanı ölkələr dünyanın siyasi mənzərəsinə bölgənin enerji ehtiyatlarının global gücünü nəzərə alaraq son dərəcə ehtiyatlı yanaşma nümayiş etdirməkdədirlər. Bu Xəzərin hüquqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsində də mövcuddur”. Beləliklə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu cətin problemin həlli istiqamətində apardığı diplomatik mübarizənin mahiyyəti, elmi araşdırılması göstərir ki, bu fəaliyyət Azərbaycanın milli maraqlarının qorunmasını qarşıya qoymuş, əsasən məqsədə nail olunmuşdur (10).

Beləliklə də, 1998-ci ilin iyulunda “Qazaxıstanla Rusiya arasında yeraltı sərvətlər üzrə suveren hüquqların həyata keçirilməsi məqsədi ilə Xəzərin şimal hissəsində dəniz dibinin bölünməsi haqqında” saziş imzalanmış, 2002-ci ilin mayında isə həmin sazişə müvafiq protokol qüvvəyə minmişdir. 2001-ci il noyabrın 29-da və 2003-cü il fevralın 27-də isə Qazaxıstanla Azərbaycan arasında Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında saziş və ona müvafiq protokol imzalandı. Daha sonra 2003-cü il mayın 14-də Qazaxıstan Azərbaycan və Rusiya arasında Xəzər dənizinin həmsərhəd hissələrinin bölünməsi

xəttinin qovuşma nöqtəsinə dair saziş rəsmiləşdirilmişdir. Nəhayət, Xəzəryanı dövlətlər 2003-cü ilin noyabrında Xəzərdə dəniz mühitinin qorunması üzrə Çərçivə Konvensiyasını imzaladılar. Bununla da, Xəzəryanı dövlətlər məsələnin həllinə dair mövcud təcrübələri və normaları özündə birləşdirən ilkin konvensiyanın ortaya qoyulmasına və onun əsasında dərin müzakirələrə başlamağa nail oldular.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti Xəzərin statusu məsələsini XXI əsrin astanasınada Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçıları səviyyəsində müzakirə formatına gətirmişdir. Prosesin belə formatda müzakirə olunmasının tarixi əhəmiyyəti həm də onda idi ki, qəbul edilmiş tarixi qərar möhkəm əsaslarla, sahilyanı ölkələrin gələcək həyatlarında hər hansı ziddiyyətlərin yaranmasına imkan verməsin. Bu danışıqlar içərisində 2002-ci il aprel ayının 22-23-də Aşqabadda keçirilmiş toplantı tarixi əhəmiyyətə malik idi. Sammit iki əsas cəhəti ilə diqqəti cəlb edir. Əvvəla, ilk dəfə idi ki, Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçıları səviyyəsində bütövlükdə bu məsələyə həsr edilərək müzakirəyə çıxarılmışdır. İkincisi, Xəzərin statusu digər problemlərlə yanaşı rəsmi görüşlərdə müzakirə obyektinə olduğu halda, ilk dəfə Aşqabad sammiti Xəzərin statusu haqqında bütün sahilyanı ölkə başçılarının və rəsmi nümayəndələrin qarşılıqlı kompromis axtarışını özündə əks etdirmişdir. Azərbaycan sammitə öz uğcam və konkret mövqeyi ilə gəlmişdi. Bu mövqeyi Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev öz dolğun çıxışı ilə bütün ölkələrin rəhbərlərinə bəyan etmişdir ki, "Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsinin Xəzəryanı dövlətlər arasında həlli onların suveren hüquqlarına hörmət, qarşılıqlı surətdə faydalı tərəfdaşlıq ruhunda, dinc vasitələrlə həyata keçirilməlidir". (6)

Digər Xəzəryanı dövlət başçıları da ilk dəfə bu səviyyədə öz dövlətlərinin mövqeyini ifadə etmiş, əsas detallar müzakirəyə çıxarılmışdır. Nəhayət, hansı tərəfin nə istədiyini və buna necə nail olmağın yolları ilk dəfə qarşılıqlı şəkildə müzakirəyə çıxarılmışdır. Zirvə görüşündə Azərbaycan, Rusiya və

Qazaxıstan dövlətlərinin rəsmiləşmiş mövqeyi problemin həllində optimal variant kimi göstərildi. Türkmənistan və İran dövlətləri isə daha kompromis mövqeyə tutdular. Türkmənistan tərəfi mübahisəli saydığı yataqların məsafəyə öz ölkəsinə yaxınlığını əsaslandıraraq onun xüsusi mülkiyyəti olması haqqında irəli sürdüyü ideyalar, digər sahilyanı ölkələr tərəfindən qeyri-qənaətbəxş qarşılanmışdır. Sahilyanı ölkələr yaxşı başa düşürdü ki, dünya praktikasında yataqlar və su əraziləri məsafəyə görə deyil, su hövzələrinin yerləşmə istiqamətinə əsasən, quru ərazisinin ən son nöqtəsindən hesablanır. Lakin Azərbaycan tərəfi bu məsələnin yenə də danışıqlar yolu ilə həllinə öz razılığını bildirdi. İran tərəfi isə, 1921, 1940-cı illər müqaviləsini əsas hüquqi sənəd hesab etsə də, status məsələsi həll olunana qədər təklif etdiyi 20%-lik ərazidə fəaliyyət göstərməyə etdiyi cəhdin əsassız olduğunu özü də başa düşürdü. Ümumiyyətlə isə, İran prezidenti bu toplantıda status məsələsində lazımı kompromislərə getməyə daha çox yaxınlaşmışdı. Diqqəti çəkən məqam odur ki, İran əvvəllər olduğu kimi neft kəşfiyyatında və regiondan enerji daşınmasında, dünya bazarlarına çıxarılmasında maraqlı olduğunu və bu işə fəal qarışmaq istədiyini bəyan etdi. İran prezidenti hətta təkid edirdi ki, prosesə ölkəsinin cəlb edilməsi həm İran üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, həm də digər ölkələr üçün ucuz və sərfəlidir. Göründüyü kimi, İranın mövqeyində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, ancaq Türkmənistanla mübahisəli yataqlar neçə illər olduğu kimi yenə öz konkret həllini tapmamışdır. Zirvə görüşündəki qapalı iclasda, aprelin 22-də ekspertlər qrupunun hazırladığı bəyannamə də əsasən buna görə qəbul olunmamışdır. Əslində, Aşqabad görüşü belə mövqeyə ayrılıqlarının olduğu üçün çox ağır keçmişdir. Təkcə həmin bəyannamə üzərində gedən gərgin iş buna sübut idi. Aprelin 22-dən-23-ə keçən gecə sabaha qədər ekspertlər qrupu bu bəyannamə üzərində yenidən işləmiş, 5 saat çəkən qapalı görüşdə dövlət başçıları bu barədə yenə də qəti fikrə gələ

bilməmişlər. Hamı tərəfindən razılaşdırılacaq variantın tapılacağı zaman dövlətlərin bu bəyannaməni imzalayacağı qənaətinə gəlmişdilər. Ancaq buna baxmayaraq, Xəzərin statusunun həlli problemi bütün ölkələr üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna görə dövlət başçılarınun məsələnin müzakirəsi ilə bağlı bir araya gəlmələri zərurəti gələcək hüquqi sənədin qəbul edilməsi baxımından mühüm addım hesab edilməlidir. Rusiya Prezidenti Vladimir Putin Zirvə görüşünü belə qiymətləndirirdi: «Dövlət başçıları Xəzər regionunda qarşılıqlı fəaliyyətin bütün cəhətlərini tarixdə ilk dəfə olaraq, təfərrüatı ilə müzakirə etdilər» (7). Daha önəmli cəhət sahilyanı ölkələrin bir-birinə güc tətbiq etməməsi haqqında yekdil razılığa gəlmələri idi. Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayev bu haqda deyirdi: «Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında çoxdan davam edən danışıqlar sübut edir ki, qarşılıqlı anlaşma, tərəflərin maraqlarının razılaşdırılması obyektiv və subyektiv xarakterli çətinliklərlə üzləşmişdir. Lakin belə danışıqlara sərf edilən vaxt əbəs olmamışdır. Ən əsası odur ki, Xəzəryanı ölkələrin iradəsi, Xəzər regionunda siyasi sabitliyin, sülhün, karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfi, çəkişmələr, həlli mümkün olmayan münaqişələrə gətirib çıxarmamışdır» (5, 19). N.Nazarbayev Aral dənizinin faciəli ekoloji vəziyyətinin Xəzərdə də baş verməməsini ölkələr qarşısında ən vacib məsələlərdən sayırdı. Odur ki, görüşdə Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazov regional əməkdaşlığı genişləndirmək üçün beş dövlətin daimi fəaliyyət göstərən şurasının yaradılmasını, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin isə Xəzərin daimi monitorinqini keçirmək üçün beş tərəfli hökumətlərarası mərkəzin təşkil edilməsi təklifini irəli sürmüşlər. Azərbaycan tərəfi Xəzər dənizinin sahilyanı dövlətlər arasında sektorlara bölünməsinin orta xətt prinsipi nəzərə alınmaqla, bu dənizdə təşəkkül tapmış təcrübə, beynəlxalq hüququn ümumtəanmış prinsipləri və sahilyanı dövlətlərin Xəzər dənizində suveren hüquqlarının tətbiq olunması əsasında həyata keçirilməsinin tərəfdar

olduğunu yenə də əsaslandırmışdır. Sonra keçirilən mətbuat konfransında çıxış edən prezidentlər sammitin ilk növbədə hər bir dövlətin mövqeyinin açıqlanması üçün əlverişli imkan yaratdığını bildirmişlər.

Xəzərin statusunun müzakirəsi elə mərhələdə idi ki, artıq burada nə Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq, nə də beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi yolunda mane törədəcək amillər müzakirə mövzusu deyildir. Azərbaycan bütün bunların əhəmiyyətini, bölgədəki müsbət nəticələrini region ölkələrinə anlatmışdır. Dünya bu strategiyanın bütün ölkələr üçün əhəmiyyət kəsb etdiyi yeganə fikri müdafiə edirdi. Xəzərin statusunun həlli yolunda isə əslində mühüm baza prinsipləri və sənədlər öz həllini tapmışdır. Bu mərhələdə dövlətlər yalnız bir əsas məsələnin- Xəzərin statusunun tənzimlənməsi üçün qərarın qəbul edilməsinə can atmış, bir sıra kompromislərə razılaşmışlar. Hesab edirik bu kompromislərə cəhd dövlətlərin regionda böyük layihələrə qoşulmağın vacibliyini başa düşməsi ilə də bağlı idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bu görüşdə demişdir: “Yeni şəraitdə Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirmək zərurəti yaranmışdır. Bizim ölkələrimiz bu istiqamətdə xeyli iş görmüşlər. Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin müavinləri formatında ekspert qrupları böyük iş aparmışlar. Xarici işlər nazirləri hökumət və dövlət başçıları səviyyəsində ikitərəfli əsasda bir çox görüşlər keçirmişlər. Hesab edirəm ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu kimi mühüm məsələnin müzakirəsi və bu barədə qərar qəbul olunması üçün yaxşı təcrübə toplanmış və lazımı zəmin yaradılmışdır” (8, 29-31).

Bütün bunlar Xəzərin statusu və sektoral bölgü probleminin həlli istiqamətində Azərbaycanın əhatəli şəkildə apardığı xarici siyasətdə uğurlu diplomatik fəaliyyət kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev dünyanın bütün ölkələrindəki görüşlərində

Xəzərdəki əməkdaşlığın prinsiplərini müəyyənləşdirmək yolunda atılmış addımları təhlil edərək, Azərbaycanın həmişə beynəlxalq normalara, tarixi təcrübəyə əsaslanan mövqeyinin obyektivliyini diqqətə çatdırmışdır. Zirvə toplantısından sonrakı işçi qruplarının görüşlərinin əsas mahiyyəti də bu prinsiplərə əsaslanmışdır. Belə görüşlərdə razılaşdırılmamış detallar üzərindəki iş əsla prosesin ləngiməsinə gətirib çıxarsa da problemin həllində hamını qane edəcək variantın tapılması üçün müsbət hal idi. Odur ki, Tehran sammiti ərəfəsində «beş ölkə prezidentinin deklarasiya imzalaması statusun bütün məsələlərinin qəti həlli yolunda çox mühüm addım olacaq» deyən RF Xarici İşlər naziri S.Lavrov açıqlamasında bildirmişdi ki, Tehran sammitində Xəzərin statusu ilə bağlı razılaşdırılmamış məsələlər də müzakirə olunacaq: «Biz prezidentlərin fikir mübadiləsi aparıb qalan məsələləri ən tez bir zamanda müəyyən edə biləcəklərinə ümid bəsləyirik». Qeyd edək ki, Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarından Aşqabad sammitindən sonra ikinci sammitin 2003-cü ildə Tehrandə keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilsə də, Sammit bir neçə dəfə təxirə salınmışdır. 2007-ci il oktyabrın 16 -da baş tutan Tehran sammitində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dövlətimizin mövqeyini açıqlayarkən demişdir: «Rəsmi Bakı hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq-hüquqi orta xətt və onun əsasında Xəzərin milli sektorlara bölünməsi prinsipindən çıxış edir və bəyan edir ki, hər dövlət öz milli sektoru üzərində müstəsna suverenliyə malikdir. Azərbaycanın xarici şirkətlərlə birgə işlənməsini nəzərdə tutduğu yataqlar dənizin ona məxsus sektorunda yerləşir». (1, 317) Beləliklə, Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarından Tehrandə keçirilən II sammitinin yekunu olaraq Bəyannamə imzalandı. Azərbaycan, İran, Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentlərinin imzaladığı sənəd 25 bənddən ibarət olmaqla növbəti Sammitin 2008-ci ildə Bakıda keçirilməsi qərara alınmışdır. (9) Bununla da dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələrinin Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləş-

dirilməsinə imkan verəcək Konvensiyanın imzalanması bu sammitdə də baş tutmamışdır. Sammitdən sonra məsələ ilə bağlı Tehrandə keçirilən konfransda işçi qruplarının əvvəllər də əsas mübahisə obyektı olan problemlərin aradan qaldırılmasında ortaq məxrəcə gələ bilməmələri əsas səbəb idi. Tehran konfransında Azərbaycanı təmsil edən xarici işlər nazirinin müavini, prezidentin Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi, işçi qrupun sədri Xələf Xələfov göstərirdi ki, «Tehrandə statusla bağlı problemin aradan qaldırılmasına mane olan faktorlar əvvəlki kimi həll edilməmiş qalıb. Biz Tehrandə statusun müəyyənləşdirilməsinə mane olan amilləri yenidən nəzərdən keçirdik və bunların aradan qaldırılması yollarını tapmağa çalışdıq. Ancaq müzakirələr zamanı ortaq məxrəcə gələ bilmədik».

Bu ərəfədə noyabrın 18-də Bakıda keçiriləcək Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarından sammiti Türkmənistan hökuməti tərəfindən belə xarakterizə edilirdi: «Xəzər probleminin aktual məsələləri üzrə konsensusa nail olmaq üçün danışıqlar prosesinə sammit dinamika verməli, məqsədi Xəzərin həmişəlik sülh, dostluq, və həmrəylik dənizi statusunun möhkəmləndirilməsi olan əməkdaşlığın optimal formatının hazırlanmasına əməli addım olmalıdır», Bu məqsədlə Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədov sammitin işində iştirak etmək və bir sıra ikitərəfli görüşlər keçirmək üçün Bakıya səfər etdi. Rəsmi məlumatlarda qeyd edilirdi ki, forumun gündəliyi çərçivəsində ilk növbədə Xəzər dənizinin hüquqi statusunun hazırlanması, regional əməkdaşlığın inkişafı, xüsusən Xəzərdə təhlükəsizliyin təmini ilə bağlı kompleks aktual məsələlərdə Türkmənistan dövləti fəal mövqe nümayiş etdirmişdir. Bu barədə Türkmənistan rəsmisi demişdir: «Bərabərhüquqlu qarşılıqlı tərəfdaşlıq, milli və ümumi maraqlar balansının gözlənilməsi prinsiplərinə əsaslanan sarsılmaz xarici siyasət kursunu həyata keçirməklə, müstəqil Türkmənistan sülhün möhkəmləndirilməsi və həmrəylik naminə konstruktiv dialoqa,

Xəzər zonasında həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formatda effektiv əməkdaşlığın fəallaşmasına tərəfdardır".

Bu istiqamətdə yekdil qərar qəbul etmək üçün nəhayət, Bakıda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının üçüncü sammiti 2010-cu il noyabrın 18-də baş tutdu. Görüşdə Xəzər dənizinin yeni hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, ekologiya, o cümlədən, transxəzər boru kəmərlərinin çəkilməsi, eləcə də iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirə edilməsi qarşıya qoyulmuşdur. Sammit ərsəfində Rusiya prezidentinin köməkçisi Sergey Prixodko qeyd edirdi ki, "Xəzər beşliyi"nin bu görüşü regional əməkdaşlıqda əsas məsələlərlə bağlı danışıqlara əhəmiyyətli impuls verməlidir. Bu, ilk növbədə Xəzərin yeni hüquqi statusu, eləcə də neft-qaz yataqlarının işlənməsi və karbohidrogen ehtiyatlarının nəqli, maliyyə və sərmayə, ticarət, nəqliyyat, bioresurslardan istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi kimi sahələrdə daha sıx əməkdaşlıq məsələləri də daxildir. Daha sonra bildirilirdi ki, sammitin gündəliyinə Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı danışıqların hazırkı vəziyyəti, iqtisadiyyat, nəqliyyat, kommunikasiya sahəsində əməkdaşlıq məsələləri daxildir: "Biz ilk növbədə balıqçılıq, gəmiçilik, Xəzər, Azov və Qara dəniz hövzələrinin su nəqliyyatı ilə birləşməsi və Xəzər iqtisadi əməkdaşlığı təşkilatlarının fəaliyyətini nəzərdə tuturuq. Xəzər İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (XİƏT) yaradılması ilə bağlı Rusiya tərəfinin təşəbbüsü ilə bağlı fəal irəliləyişə nail olmaq niyyətindəyik". Doğrudur, sammitin əsas məqsədi Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı konvensiya üzərində iş olsa da bu görüşdə işin yekunlaşmayacağı ehtimalı var idi. Lakin bütün ölkələrə məlum idi ki, Rusiyanın yaxın qonşuları - Azərbaycan və Qazaxıstanla Xəzər dənizinin statusu sahəsində böyük mənada heç bir problem yoxdur. Ölkələr akvatoriyanın delimitasiyasını həyata keçiriləblər, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində uğurlu əməkdaşlıq edirlər. Lakin İran və Türkmənistanın fərqli mövqeləri bu işin ləngiməsinin əsas səbəbi idi.

2010 -cu il noyabrın 17-də sammitdə iştirak etmək üçün Bakıya ən tez İran prezidenti Mahmud Əhmədinəjad gəlmiş, Azərbaycanla əlaqələrini genişləndirməyə xüsusi səy göstərmiş, noyabrın 17-də Azərbaycanlı həmkarı Prezident İlham Əliyevlə ikitərəfli, habelə nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə danışıqlar aparmışdır. Görüşün nəticəsi olaraq tərəflər birgə bəyannamə imzalamış, ticarət dövriyyəsinin həcmi artırmaq, enerji sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək barədə isə vədlər vermişlər. Digər ölkələrin dövlət başçıları da prezident İlham Əliyevlə ikitərəfli görüşlər keçirmişlər. İkitərəfli görüşləri başa vuran prezidentlər daha sonra əsas məsələni Xəzərin bölüşdürülməsini müzakirə etmək üçün bir yerə toplaşmışlar. Əvvəlcədən məlum idi ki, prezidentlərə imzalamaq üçün iki sənəd təqdim olunub: birgə bəyannamə və Xəzərdə təhlükəsizliyə dair saziş. Qeyd edək ki, Rusiya prezidentinin azərbaycanlı həmkarı ilə ikitərəfli danışıqlarının gündəmi Kreml tərəfindən bir gün əvvəldən açıqlanmışdı və orada deyilirdi ki, tərəflər qarşılıqlı maraq doğuran digər məsələlərlə bərabər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasını da müzakirə edəcəklər. "Interaks- Azərbaycan" agentliyinin xəbərinə görə, görüşdə Azərbaycan prezidenti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı danışıqlarda fəal iştirakına görə rusiyalı həmkarına minnətdarlığını bildirmiş və demişdir. "Bizim görüşümüz mütəmadi mahiyyət daşıyır və biz münasibətlərimizi detallı şəkildə müzakirə etmək imkanı əldə edirik. Mən sizə bir daha Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesində fəal iştirakınıza görə təşəkkür etmək istəyirəm". (4) Qeyd edək ki, Bakı sammiti ənənəvi olaraq Xəzər məsələsində, xüsusən dənizdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi və ABŞ-ın bu prosesdən kənarlaşdırılmasında ortaq mövqedən çıxış edən Rusiya və İran arasında münasibətlərin korlandığı bir vaxta təsadüf edib. Rusiya İrana "S-300" raketlərini satmaqdan imtina edib, BMT Təhlükəsizlik Şurasında bu ölkəyə qarşı sanksiyaları dəstəkləyib və nüvə məsələsində Tehranın sıxılmasında iştirakçıdır. Bu baxımdan

Xəzərin 5 bərabər hissəyə bölünməli olduğu barədə ənənəvi mövqeyini Bakı sammiti ərsəfində də təsdiqləyən İranın bu toplantıda təklənmə ehtimalı var idi. Bir gün əvvəl nüvə məsələsini müzakirə etmək üçün Rusiya və İran prezidentləri görüşmüşlər. Digər tərəfdən, əvvəllər Xəzərin bölgüsünə dair Bakı ilə kəskin mübahisəyə girən Türkmənistan da indi gərginliyi azaltmağa meyl edir və status məsələsinə dair mübahisələri bir kənara qoyaraq Azərbaycanla münasibətləri yaxşılaşdırmaqda maraqlıdır. Xəzər sammiti beynəlxalq ekspertlərin də diqqət mərkəzində idi. Britaniyanın "Chatham House" institutunun eksperti Yuri Fyodorov "Deutsche Welle" radiosuna müsahibəsində sammiti şərh edərkən demişdir. ki, ona müxtəlif paytaxtlardan daxil olan məlumatlar iki məqama işarə edir: Azərbaycan ev sahibi olaraq çalışır ki, sammitin Xəzərdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından mühüm hadisə olduğunu göstərsin. Rusiyadan gələn xəbərlər isə sammitdə hansısa ümumi məzmunlu bəyannamənin imzalanmasından o yana heç nə baş verməyəcəyini göstərir. Ekspert Y.Fyodorovun şərhinə görə "Xəzərin dibinin bölünməsinə Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan öz aralarında çoxdan həll ediblər. Ancaq Azərbaycan, İran və Türkmənistan heç cür bu məsələdə razılaşa bilmir. Üstəlik İran dənizin 20 faizinə iddia edir ki, bu da digər sahilələri ölkələrdən heç birini qane edə bilməz. Hazırda tərəflər arasında ancaq bir məsələdə qismən də olsa ümumi anlaşma var. Bu, Xəzərin ekologiyası məsələsidir". Doğrudur, tərəflər dənizin ekologiyasının mühafizəsinə dair memorandum imzalayıblar, onlardan heç biri dənizdə ekologiyaın korlanmasında maraqlı deyil. Ancaq bu da nəzəri olaraq belədir. Praktikada heç də hamı dənizin təmizlənməsinə, nəslə tükənən nəvə balıqlarının mühafizəsinə pul xərcləmək istəmir". Dövlət başçılarınun zirvə görüşündə açılış nitqi söyləyən prezident İlham Əliyev Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən olunmasında konsensusa gəlməyin vacibliyini qeyd edirdi. Prezident öz nitqində qeyd edirdi ki, "Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiya Xəzərin bölünməsinə

razılığa gəlirlər". "Bu gün Xəzəri dostluq dənizinə çevirmək üçün beş sahilələri ölkənin iqtisadi əməkdaşlığını gücləndirmək lazımdır"(3). Rusiya prezidenti D. Medvedev isə öz çıxışında "Xəzəryanı ölkələr problemin həlli üçün qarşılıqlı səyləri zəiflətməli deyil. Əks halda bu məsələ ilə regiona daxil olmayan başqa dövlətlər məşğul olacaq. Biz sizinlə bir məsələdə eyni mövqedəyik ki, bölgədəki situasiyaya görə cavabdeh məhz bizik, başqa heç kim yox. Məhz buna görə bu sammitdə Xəzər bölgəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsinin bölgə ölkələrinin məsələsi olduğu vurğulanır. Əgər hansısa məqamda biz qarşılıqlı səyləri zəiflətsək, sayıqlığı oldən versək o zaman şübhəniz olmasın ki, bizim məsələlərimizlə Xəzərə heç bir daxil olmayan başqa dövlətlər məşğul olacaq. Hansı ki, bu dövlətlər öz iqtisadi və siyasi maraqları namına bu regionda peyda olmağa çalışırlar". Hadisələrin gedişatı göstərirdi ki, Xəzəryanı ölkələr ayrı-ayrı sahələrdə, o cümlədən regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində daha effektiv işləmək üçün yeni formatlar tapmalıdır. Buna Bakıda imzalanan "Xəzərdə təhlükəsizliyin təmin edilməsində əməkdaşlıq" adlı sənəd əsas ola bilərdi. Çünki bu sənədin imzalanması mühüm hadisə idi və Xəzərdə meydana çıxan təhlükə mənbələri ilə mübarizədə qarşılıqlı əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirirdi. Rusiya prezidentinin Xəzərə daxil olmayan ölkələr dedikdə isə məhz ABŞ-ı nəzərdə tutduğu tamamilə aydındır. Çünki məhz ABŞ 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Xəzərdə təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olmağa başlayıb, bu istiqamətdə Qazaxıstan və Azərbaycanla bir sıra layihələr həyata keçirib, onlara hərbi yardımlar göstərmişdir. Lakin indi keçmiş sovet respublikalarında itirdiyi mövqeləri bir-bir geri qaytaran Rusiya ABŞ-ı Xəzərdə təhlükəsizlik məsələsindən kənarlaşdırmağın əsasını qoyur və Bakı sammitində prezidentlərin təhlükəsizliyə dair imzaladığı sənəd də məhz buna xidmət edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə İran da Rusiya ilə eyni fikirdə idi. ABŞ-ın Xəzərdə iştirakı uzun müddətdir Tehranı narahat edirdi və neft

layihələrindən sonra Birləşmiş Ştatların təhlükəsizlik məsələlərinə də cəlb olunması qonşu ölkədə narahatlığı daha da artırmışdı. Qərb mənbələri dəfələrlə belə məlumatlar yaymışdı ki, Xəzərdən İrana qarşı mümkün hərbi əməliyyatlarda istifadə oluna bilər. Beləliklə, Bakı Sammitində Xəzərin statusunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamış, ancaq Rusiyanın strateji əhəmiyyətli Xəzər bölgəsində təhlükəsizlik məsələsini öz nəzarəti altına almasına növbəti siyasi gediş özünü göstərmişdir. Hadisələrin xarakteri isə onu göstərirdi ki, ümumiyyətlə, "status" anlayışının ətrafında dolanan belə siyasi maraqlar və irəli sürülən iddialar prosesin uzun sürən müzakirə mövzusu olmasını şərtləndirmişdir. Elə bu faktlar da məsələnin həllinə maneə olan ən başlıca amildir desək səhv etmərik. Lakin Xəzərin statusunda illər keçdikcə müzakirə olunan mövcud konsepsiya Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu istiqamətdəki strategiyasının bölgə xalqları üçün mühim əhəmiyyətini bir daha təsdiq etmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev İ. Azərbaycanıma inanıram. Bakı, Azərneşr, 2007. 456 s.
2. Azərbaycan 1994: Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. II hissə (sentyabrın 20-də neft müqaviləsi imzalanacaq. Heydər Əliyevin bəyanatı. Bakı Azərneşr: 2002, 432 səh.
3. Əliyev M. Rusiya Xəzərin hüquqi statusuna dair konvensiya üzərində işlərin sürətlənməsinin tərəfdarıdır. "Trend" agentliyinin 26 aprel 2007-ci il tarixli məlumatı
4. Bakıda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının Zirvə görüşü keçirilmişdir. "Xalq qəzeti", 20 noyabr 2010-cu il, №253
5. Лунейев В. «Государство и право» на тему «Терроризм: психологические и правовые // Государство и право // Жур. «Круглый стол», М., 2005, №4,

6. Xəzərin statusuna dair Aşqabad Sammiti keçirilmişdir. «Respublika qəzeti» 25 aprel, 2003, № 76.
7. Yəni orada. Aliyev N. Oil Development in Azerbaijan. //Azerbaijan International. Summer, London, 1996, p. 50-53, № 2.
8. Xəzər dənizinin hüquqi statusu üzrə Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası arasında ikitərəfli danışıqların davam etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyətinin 15 iyul 2003-cü il tarixdə Tehran şəhərinə səfəri. // Diplomatiya aləmi//, jurnalı 2003, iyul-sentyabr, № 4,
9. Xəzər qonşuları birləşdirdi. Şərq qəzeti, 19 noyabr 2010 № 203
10. Qasimov M. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan məsələsi. Bakı: Azərneşr. 1993. 194 s.
11. Məmmədov R. F. Postsovet dövründə Xəzər dənizinin statusunun təkamülü. //Dircəliş jurnalı, Bakı, 2001, may, № 39.
12. Həsənov S. S. Dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi. Bakı, Elm, 2002-ci il 176.

Heydər Əliyevin enerji siyasətinin təməl prinsipləri
(Azərbaycanın neft tarixi, sovet dövründən
müstəqilliyədək qısa nəzəri təhlil)

Planetimizin yanacaq ehtiyatları onun bütün coğrafi ərazilərində eyni dərəcədə paylanmamışdır. Bu mənada bəxti gətirən azsaylı ölkələr sırasında Azərbaycanın da öz payı vardır. Odlar diyarı kimi tanınan yurdumuzun əraziləri zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərinə görə həmişə yadelliləri özünə cəlb etmiş və bu gün də cəlb etməkdədir. Qara qızıl belə sərvətlərimizdəndir və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dünyada həm də neft ölkəsi kimi tanınmışdır. Azərbaycanda neftin tarixi eramızdan əvvəl gedib çıxır. Məqsədımız bütövlükdə bu tarixi araşdırmaqdan ibarət olmasa da mövzumuzun bu sahəyə birbaşa bağlılığı bizi qısa şəkildə olsa da bu məsələyə toxunmağa məcbur edir. Araşdırılan mənbələrdə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərini qələmə alan qədim yunan tarixçisi Plutarxın verdiyi məlumata əsasən hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə onun hərbiçiləri işıqlandırma məqsədi ilə Abşeron yarımadasından çıxarılan neftdən istifadə edirdilər, onlar nefti tuluq və gil qablarda daşıyırdılar. Başqa bir mənbədə Abşeron yarımadasında yanar qazlı neft mənbələrindən Zərdüştün ardıcılarının dini ayinləri icra etmək üçün istifadə etdikləri qeyd olunur. (İsanın anadan olmasına qədər VI əsrdə Abşeronda atəşpərəstlərin məbədləri vardı ki, burada yerin altından çıxan sönməyən müqəddəs od yanırdı) (1. səh. 11).

X əsr ərəb coğrafiyaşünası Masudi öz qeydlərində ağ Suraxanı neftindən bəhs edir və bu ərazidəki "ədəbi alovdan" söz açırdı. O dövrdə Suraxanıda neft və qazın çıxdığı yerdə

inşa edilmiş "Atəşgah" məbədi (hazırda tarixi abidə kimi qorunur) bir neçə dəfə güclü dağıntıya (e.ə. 356-323) Makedoniyalı İsgəndərin Azərbaycana yürüşü zamanı və eramızın 624-cü ilində Bizans imperatoru İrakli tərəfindən dağıdılmış, sonra yerli və İrandan qovulmuş atəşpərəstlərin vasitəçiliyi ilə bərpa edilmişdir. Üçüncü dəfə Azərbaycanın ərəb işğalçıları tərəfindən (643-cü il) dağıdılmış məbəd 10 əsr sonra yenidən bərpa edilmişdir...

Qeyd etmək lazımdır ki, eramızın VIII əsrindən başlayaraq Qafqazda (Abşeronda) olmuş bir çox məşhur alim və səyyahlar: ərəblər-İstəxi İsxak (VIII əsr), Əhməd Balazuri və ya Əl-Belazuri (IX əsrin ortaları), Masudi Əbdül Hüseyn (X əsrin birinci yarısı) , Əbu Dulaf (942), Amin Əhməd ər- Razi (1601), venetsiyalı-Marko Polo (XIV əsrin birinci yarısı) ; alman Adam Oleraiy (1636); türk Ələvi Çələbi (1647), isveç Egtlberi Kempfer (1683) və başqaları bir qayda olaraq bu regionda iqtisadi və siyasi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərmişlər.

Məsudi Abşeronda iki ağ və qara qızıl mənbələrinin olmasını, A. Marko Polo neftdən tibbi və işıqlandırma məqsədi ilə istifadə olunduğunu və Bakıdan Yaxın Şərq ölkələrinə daşındığını, -Ə.ər- Razi isə XVII əsrin əvvəllərində Abşeronda qara və ağ neftin çıxarıldığı 500-ə qədər quyunun mövcudluğunu təsdiqləyirdi. Mənbələr onu da təsdiq edir ki, hələ XV-XVII əsrlərdə Avropa və Amerika ölkələrində neft (primitiv üsulla) müxtəlif parçaları çox da dərin olmayan quyu və göllərin (yəni neft gölməçələri) dibinə sallayıb sonra həmin parçanı qablara sıxmaq yolu ilə çıxarılıb yığılırdısa, Abşeron sakinləri artıq dərinliyi 10 sazına (1 sazın=2,13 m) çatan neft quyuları qaza bilir və nefti at qoşqusu vasitəsi ilə çıxara bilirdilər.

İngilis-rus ticarət şirkətinin direktorlarından biri İ. Qanvey "Xəzər dənizində ingilis ticarətinin xülasəsi haqqında" adlı kitabında (1754) göstərirdi ki, bəkililər qazdan

yemək bişirmək, su qaynatmaq məqsədi ilə artıq çoxdan istifadə edirdilər. Suraxanı ağ nefti isə İran, İraq və Hindistan bazarlarına daşınmaqla yanaşı nadir hadisə sayılır, həm də ondan daş xəstəliyinə, sinə ağrıları və qıcolmalara qarşı müalicə vasitəsi kimi istifadə edirdilər (1 səh.13).

Məşhur türk səyyahu Övliya Çələbi Bakı nefti haqqında maraqlı məqamlara toxunaraq göstərirdi ki, insanlar gecəgündüz neft çıxarmaqla məşğul olur,quyulara düşür, çıxarılan nefti keçi dərisindən hazırlanmış tuluqlara doldurur,sonra tacirlər onu xarici ölkələrə daşıyırdılar. Səyyah qeyd edirdi ki, burada qara neft şahın mülkiyyəti hesab olunur... onu (yəni – nefti) şah Özbəkistan, İran, Gürcüstan və Dağıstanla sərhəd olan qalalara göndərir ki, orada həmin yanacaqdan işıqlandırma məqsədi ilə istifadə olunurdu. Neft şəhər və qalaların müdafiə edilməsində hərbi xəbərdarlıq vasitəsi üçün çox əhəmiyyətli idi (2.səh. 5-7).

Abşeronda ilk neft quyularına gəlincə, 1594-cü ildə Balaxanıda Allahyar Məmmədli Nur oğlunun tikdiyi 35 metr dərinliyində olan quyu sayılır.Sahildən 18-30 metr məsafədə Bibiheybət buxtasında 1833-cü ildə bakılı Qasımbəy iki quyudan, dənizin dibindən neft çıxarmağa başlamışdır. 1823-cü ildə isə Balaxanı sakinləri tərəfindən üzərində 200 il əvvəl inşa edilmiş “Xələfi” quyusu haqqında məlumat verən daş lövhə aşkarlanmışdır. Bundan əlavə, “Cambu”, “Hacı-Zurabi”, “Ağayi”, “Əli bəyi”,“Xanəli” və s quyular Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən xeyli əvvəl inşa edilmişdir. Məlumdur ki,o dövrdə Abşerondan başqa, Quba və Şirvan qəzalarında cüzi miqdarda olsa da neft quyuları mövcud idi və bu quyular Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra dövlətə təbə edilmiş və (otkupa-iltizama) verilmişdi. Məsələn, bu quyuları otkupa verən Quba şəhər komendantı quyuların ifrat dərəcədə artırılması (yəni sayının) yolu ilə neftin çıxarılmasının nəzarətsiz artmasına diqqət yetirməli idi, çünki əks halda dövlət üçün Quba ilə müqasibədə daha böyük

əhəmiyyət kəsb edən Bakı neft sənayesinin qüdrəti sarsıla bilərdi.

Tədqiqatçı Miryusif Mirabdullayev “Azərbaycan neftinin qısa tarixi” (Bakı, Azərneft,2007-296 səh) kitabında bu məsələ barədə qeyd edir ki, Abşeron “neft quyuları (Yəni belə məlum olur ki, o dövrdə Azərbaycan əraziləri hələ çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmamışdan əvvəl -1806-cı ildən artıq Bakı neftinə nəzarəti birbaşa çar məmurları həyata keçirirdilər) 1806-cı ilin sonundan 1824-cü ilə, 1826-cı ildən 1834 və 1850-ci ildən 1872-ci ilə qədər müxtəlif otkup sahiblərinə məxsus idilər,bu illər arasında isə birbaşa dövlətə təbə idilər. Bakı neft quyularının 1806-cı ildən etibarən (18 il ərzində)birinci əsas otkup sahibi quberniya katibi M.M.Tarumov,1826-cı ildən otkup sisteminin ləğv edilməsinə qədərki dövrdə isə (1872) otkup sahibi İ.M.Mirzoyev idi. Çar hökuməti, otkup sahiblərinin hərəkətlərini nəzarətdə saxlamaqla, onların inhisar hüquqları və maraqlarını çox möhkəm qoruyurdu və bu zaman otkup sahiblərindən başqa, digər şəxslərə neftin satışı ilə məğul olmaq qadağan edilirdi (3). Belə ki, dövlətlə tarumovlar arasında 1821-ci ildə bağlanmış kontraktın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq göstərilirdi ki, bu halın aşkarlandığı təqdirdə belə bir gizlin və naməlum satıcı ilk dəfə olaraq dövlət xəzinəsinin nəfinə (yəni xeyrinə) min rubl məbləğində cərimələnirdi və onun əlindəki bütün neft otkup sahibinin xeyrinə olaraq bütünlüklə müsadirə edilirdi. Digər-ikinci və üçüncü gizlin neft satışının üstü açıldıqda isə dövlət xəzinəsinin və otkup sahibinin nəfinə müsadirədən əlavə,qanunla gizlin və qeyri-qanuni neft satan şəxsə cəza verilirdi.

Göründüyü kimi, otkup sahibi ilə dövlət arasında bağlanmış kontrakt otkup sahiblərinə çox böyük üstünlüklər verirdi, yəni onlar quyu qazmaq,onu təmir etmək,neftin quyudan çıxarılaraq şəhər anbarlarına daşınmasını təşkil etmək, eyni zamanda yeni neft mənbələrinin axtarılması ilə də məşğul olmaq səlahiyyətlərinə malik idilər. Bakı neftinin çıxarılması

üçün otkup məbləğini onun sahibi bağlanmış kontrakta uyğun olaraq ödəyirdi. Elə bu səbəbdən də Rusiyanın dövlət və ictimai dairələrində onun yürütdüyü neft siyasətindəki bu xoşagəlməz hala qarşı (yəni otkup sisteminə) ikitərəfli mövqe yaranmışdı, çoxlu otkup tərəfdarları və əleyhdarları var idi. Bu sistemin əsas tərəfdarlarından olan general N.F.Rtişev, çar senatoru P.P.Qaqarin və başqaları hər vaxtlə onun saxlanulmasına çalışanlar, Bakı neft mədən nəzarətçisi Rent, mədən ekspedisiyasının rəhbəri E.Eyxvald, baş katib M.P.Vronçenko, böyük neft sənayeçisi V.İ. Rəqozin, tanınmış kimyaçı-alim D.İ.Mendeleyev və başqaları isə Bakı neft mədənlərinin dövlət idarəçiliyinə keçirilməsini israrla tələb edirdilər.

1825-ci il yanvarın 1-dən Bakı neft mədənləri çar xəzinəsinin birbaşa idarəçiliyinə keçirildi. Bakıya ezam olunmuş məşhur mühəndis N.İ.Voskoboynikovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya qrupunun gəlişində əsas məqsəd Bakı komendantının təyin etdiyi praporşik Talalayevlə birlikdə mövcud quyulara baxış keçirmək və otkup sahibi Tarumovdan Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı və Bakıda yerləşən ağ və qara neft quyularını dövlət idarəçiliyinə qəbul etmək və mövcud quyu və anbarların sayı, onların vəziyyəti, hər bir anbarda nə qədər satılmamış neft ehtiyatının olması, həmçinin burada hansı avadanlıqların otkup sahibinə, yaxud dövlətə məxsusluğunun dəqiqləşdirilməsi, eyni zamanda, Masazır və Zığda nə qədər satılmamış və ehtiyat neftin qalması və onun münasib yerdə yerləşdirilməsi və s haqqında təfərrüatlı siyahı tutmaqdan ibarət idi (4).

Bir sözlə, Rusiyanın neft ölkəsinə çevrilməsində Bakının Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Bibiheybət neft yataqlarının kəşfi mühüm mövqedə dayanmışdır. 1871-ci il (bəzi mənbələrdə isə 1872-ci il) Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə hasil edilməsinin başlanğıcı sayılır. 1873-cü ildə Balaxanı sahəsində 38 metr dərinliyində qazılmış quyudan güclü neft

fontan vurmuş, onun hasilatı sutkada 3 min tondan çox olmuşdur ki, bu da həmin adı çəkilən ərazilərdə neft hasilatına olan marağın bir az da artmasına şərait yaratmışdır. XIX əsrin sonunda Balaxanı, Sabunçu, Ramana sahələrində Nobel qardaşları, Rotşild, Mantaşev, Musa Nağıyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov və başqaları neft yataqlarının istismarında iştirak etmişlər.

Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrdə dünyada hasil edilən 400 milyon ton neftin 140-150 milyon tonu Azərbaycanın payına düşmüşdür. Sənayeləşən neft hasilatı dövrünə qədər ölkəmizdə 60-65 milyon ton neftin çıxarıldığı təxmin edilir. 1901-ci ildə Bakı bütün dünya neftinin 50%-ni, Rusiya neftinin isə 95 % -ni verirdi. (5 səh.235)

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ən ağır və çıxılmaz dövrünü yaşayan neft sənayesi quyulara yeni dərinlik nasoslarının buraxılması və xüsusilə də Qızınəki altı lay dəstəsinin neftliliyinin aşkar edilməsi hesabına çox sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, 1931-ci ildə 4,3 milyon ton təşkil edən neft hasilatı, 1938-ci ildə 4 milyon 500 min tona çatmışdır. 1939-cu ildə isə Pirallahı adasında metal dirəklər üzərində ilk qazma quyusu quraşdırılmış, dünyada ilk dəfə olaraq usta neftçi Ağa Nemətullanın iştirakı ilə turbinlə maili qazma üsulu tətbiq olunmuşdur.

II Dünya müharibəsində sovet ittifaqının faşist Almaniyası üzərində qələbəsinin təmin olunmasında Azərbaycan neftinin məxsusi rolu mütəxəssislər tərəfindən həmişə xatırlanır. Təkcə 1941-ci ildə 23541 min ton neft hasil edən Azərbaycanda müharibə illərində 75 milyon ton neft hasil edilmişdir ki, bu da bütün sovet ittifaqı ərazisində hasil edilən neftin 73,4%-nə bərabər olmuşdur.

“Azərbaycanın Xəzər nefti” adlı (Moskva, İzvestiya” nəşriyyatı-2003) ölkəmizin elmi-ictimai-siyasi həyatında və eləcə də xarici neft mütəxəssisləri tərəfindən maraqla qarşılanan monoqrafiyasında İlham Əliyev bütün bu məsələləri

çox diqqətlə araşdırmışdır. Kitabın birinci fəslə Xəzər nefti, siyasi tarix, iqtisadi və geostrategiya aspektlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Böyük maraq doğuran əsərin Azərbaycan neftinin tarixinə həsr edilmiş bölməsində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakının dünyanın ən sürətlə inkişaf edən sənaye şəhərinə çevrilməsi, Böyük Vətən müharibəsində Bakı neftinin rolu, SSRİ-nin digər neft-qaz yataqlarının istismarında Azərbaycan neftçilərinin fədakar əməyi, dünya neft sənayesində texnoloji təkmilləşdirmələr, açıq dənizdə ilk dəfə neft hasilatına başlanılması sahəsində Azərbaycanın rolu məsələləri geniş təhlilə cəlb edilmişdir. Fundamental tədqiqatların və araşdırmaların nəticəsi kimi qiymətləndirilən kitabda müəllif sistemli yanaşma ilə müqayisəli təhlil üsulunu məharətlə tətbiq etməklə, diqqəti Xəzər neftindən istifadənin ən aktual problemlərinə cəlb etmiş, Xəzər nefti ilə bağlı siyasi, tarixi, coğrafi-strategiya aspektlərinin təhlilini verməklə, zəngin faktlar əsasında və inandırıcı şəkildə sübut etmişdir ki, əgər Heydər Əliyevin neft strategiyası olmasaydı bu gün respublikamızın vəziyyəti müqayisə edilməz dərəcədə ağır, müstəqilliyimiz isə təhlükə altında olardı... (6)

Hələ ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycan neftinin ölkə iqtisadiyyatı və sənayesinin inkişafında oynadığı əhəmiyyətli rolu diqqətdə saxlamaqla Ulu öndər çox ciddi işlərə imza atmışdır. Respublika rəhbəri kimi 1971-ci ildə Azərbaycanda neft emalının 100 illiyinə həsr olunmuş müşavirədə Heydər Əliyev qətiyyətlə bildirmişdi ki, artmaqda olan neft istehsalı sənayesinin digər sahələrinin, ilk növbədə isə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən olan neft emalı və kimyanın inkişafına geniş imkanlar yaradacaqdır. Bu mənada Bakı neft emalı zavodlarında o dövrdə yenidənqurma işlərinin aparılmasına diqqət çəkmək yerinə düşərdi. Belə ki, 1967-ci ilin sonlarında bu müəssisələrdə vəziyyət olduqca acınacaqlı idi. Neft emalı sahəsi üçün köhnəlmiş, vaxtını başa vurmuş xeyli miqdarda müəssisə, rezervuar parkları, neftdaşıma estakadaları mövcud

idi ki, bu müəssisələrin də zərərli tullantıları hesabına Qara şəhər sənaye rayonunun (indiki Ağ şəhər ərazisi) atmosferində, Xəzər dənizinin bu və digər hissələrindəki sahil zolaqlarında ciddi çirklənməyə şərait yaranmışdı. Nəticədə şəhərin ekoloji vəziyyəti pozulmuş, əhəlinin sağlamlığına zərər vurulmuşdu. O dövr ölkədə mərkəz tərəfindən "Məhsulun keyfiyyət nişanı" həyata keçirildiyindən istehsal olunan neft məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi qarşıda mühüm problem olaraq dayanmışdı. Əsas istehsal müəssisələri texniki baxımdan köhnəldiyindən və SSRİ-nin müxtəlif neft regionlarında emal üçün göndərilən neftin tərkibi dəyişdiyindən Bakı neft emalı müəssisələrində çalışan mütəxəssis və fəhlələr üçün bu tələbi həyata keçirmək xeyli çətinləşmişdi. Yeni Bakı Neftayırma zavodunda –NEZ-də işləyən 20 texnoloji qurğudan yalnız 3-ü, Bakı NEZ-də işləyən 30 qurğudan yalnız 2-si. Qarayev adına BNZ-də isə yalnız bir qurğu 60-cı illərdə işə salınmış, "Neftqaz" zavodunda müəssisələr isə 1950-ci ildən əvvəl tikilmişdi (7) (131).

Neftayırma sahəsində əsas məsələ emal olunan xammal vahidindən maksimum məhsul almaq məqsədi daşıyırdı ki, bunun üçün də neftin emalının tam dərindən aparılması tələb olunurdu. Bu da neft emalı sənayesinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçirilməsini tələb edirdi ki, bundan ötrü istehsalatda ikinci təkmil emal prosesinin ağır qalıqlarda destruktiv parçalanmanın tətbiqini zəruri edirdi. Bakı neftayırma müəssisələrində həmin dövrdə xammal 50% məhsul çıxımı ilə istehsal olunur, yerdə qalan 50% isə mazut kimi qeydə alınır. Məhz 70-ci illərin bu çətin məqamında bu sahənin qarşısında duran problemləri və həlli vacib məsələləri dərindən öyrənən Heydər Əliyev bu işə ölkənin tanınmış alim və mütəxəssislərini cəlb etməklə, ilk növbədə sahənin bütün texniki-iqtisadi və sosial-ekoloji aspektlər nəzərə alınmaqla, modernizasiya proqramını təklif və təşkil etməyi qarşıya əsas məqsəd kimi qoymuşdu.

Bütün kompleksdə aparılan köklü rekonstruksiya tədbirləri ən əvvəl neftin iki neft emalı zavodunda –İliç adına EBNZ və Sov, İKPXXII qurultay adına NEZ-də cəmləşdirilməni nəzərdə tuturdu. Birinci zavod neftin tam və əsaslı emalı yolu ilə yanacaq, ikinci zavod isə sürtkü yağları istehsalına yönəldirdi. Bəs bu proqramın əsas leytmativi nədən ibarət idi?

İlk növbədə hasil olunan neft məhsullarının keyfiyyətini artırmaqla emal olunan məhsullardan, xüsusilə unikal Azərbaycan neftindən effektiv istifadə etmək və hasil olunan neft məhsulları vahidinə sərf olunan enerji daşıyıcılarının miqdarını azaltmaq qarşıya qoyulmuşdu. (7.133)

Digər tələfdən, beynəlxalq standartlara uyğun olaraq etiləşdirilməmiş benzin (yanacaq) istehsalını təmin etməklə, sənaye rayonlarında ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını maksimum dərəcədə azaltmaq proqramın məqsədlərindən biri idi. Bunun üçünsə, neftin doldurulması və saxlanılmasından ötrü istifadə olunan obyektlərin şəhərdən kənara çıxarılması, neft emalı zavodlarının yaxınlığındakı sənaye zonalarından yaşayış obyektlərinin köçürülməsi və köçürülən əhali üçün yeni yaşayış binalarının tikilməsi, lazım olan sosial infrastrukturun yaradılması, həmçinin neft emalı ilə məşğul olan fəhlələr üçün yeni sosial-məişət obyektlərinin inşası təmin edilməli idi.

Tanınmış kimyaçı-alim F.Sadiqov "Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycanın sənaye və iqtisadi tərəqqinin əsasıdır" məqaləsində maraqlı bir məsələni qeyd edərək göstərir ki, əsaslı rekonstruksiya proqramına görə, ilk növbədə neft emalı zavodlarında neftin mütləq emalının əsası olan müasir texnoloji komplekslərin inşası nəzərdə tutulurdu: Yəni, yeni Bakı NEZ-də ELOU AVT -6 qurğusunun tikilib istismara verilməsi, katalitik riforminq və katalitik kreqinq, elektrod kokusunun istehsalı, Bakı NEZ-də də yüksək istehsal gücü olan

ELOU AVT-6 qurğusunun tikilməsi neft yağlarının keyfiyyətini artıran qurğuların quraşdırılması və s...

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarında Azərbaycan üçün neft və neft emalı sənayesinin yeni texnologiya əsasında yenidən qurulması heç də asan məsələ deyildi. Bundan ötrü ilk növbədə respublikanın ciddi maliyyə dəstəyinə ehtiyacı vardı. Bu dəstəyi almaq, yaxud ona nail olmaq isə o dövrlük mərkəzi hakimiyyətin diqqətini Azərbaycana yönəltmək demək idi. Bu da özlü xüsusi siyasi məharət tələb edən bir məsələ idi. Qısaca desək, hər an kəsib atmağa hazır olan bir rejim içərisində öz siyasi karyerasını qorumaqla risk altına düşmədən, əzilməkdən yayınmaq heç də hər siyasi rəhbərin bacaracağı iş deyildi. Lakin Heydər Əliyev düşüncəsi, Heydər Əliyev müdriyyəti öz sözünü o zaman kəsiyində də demişdi. 2000-ci il noyabrın 3-də "Azərneftyağ" İstehsalat Birliyində bitum qurğusunun istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş mərasimdəki nitqində dünyada və Azərbaycanda neft emalının tarixinə diqqət çəkən Ulu Öndər o dövrlük vəziyyətə belə aydınlıq gətirmişdi: "Demək istəyirəm ki, Azərbaycanda neft sənayesi qədim tarixə malikdir və əgər ilk dövrlərdə neft hasil edənlər bazara, sadəcə, xam neft çıxarırdılarsa, sonralar onu emal edərək neft məhsulları əldə edib dünya bazarına çıxardılar. Təbii ki, bundan daha da irəliyə getdilər, zənginləşdilər və Azərbaycanda neft emalı sənayesi yarandı. Bir neçə belə müəssisə var idi. Onlardan ən böyüyü bu dayandığımız yerdə olan neftayırma zavodu idi. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, o təbii ki, Sovetlər İttifaqının, dövlətin ixtiyarına keçdi... Ancaq bunlar köhnə texnologiya ilə işləyirdilər. Təbii ki, köhnə texnologiya yaxşı məhsuldarlığı təmin etmir. Köhnə texnologiya ilə məhsul baha başa gəlir. Bir də ki, neftayırma sənayesi müxtəlif tullantılarla ətraf mühiti zəhərləyir" (8. səh.43).

Ulu Öndər fikrini davam edərək göstərir ki, burada yerləşən neft emalı müəssisələri Bakı şəhərinin bu gözəl

hissəsini, “Xəzər dənizinin bu gözəl sahilini qara şəhərə çevirdi. O vaxtlar hamı Bakının bu hissəsinə Qara şəhər deyirdi... Nə üçün Qara şəhər? Çünki burada zavodlardan havaya çıxan həmin o tullantı, zəhərli maddələr, o hislər torpağı da qara edirdi. O qaranı havada da görürdün və burada yerin hamısı qara idi. Ona görə insanlar bura Qara şəhər deyirdilər. (İndi bu gün Qaraxəhər ərazisində ölkə başçısının birbaşa nəzarəti ilə həyata keçirilən quruculuq və abadlıq, yenidənqurma işləri deməyə əsas verir ki, yaxın illərdə “Qara şəhərdən” heç bir əsər-alamət qalmayacaq, xalq bunu yalnız xatirələrində yaşadacaqdır. –T.Q.)”. Ulu Öndər çıxışını davam etdirərək bildirir ki, 1970-ci illərdə “biz burada işləyəndə, mən Azərbaycana rəhbərlik edərkən çox işlər gördük. Azərbaycanda sənayeni yüksək templərlə inkişaf etdirdik, maşınqayırma sənayesi yaratdıq, başqa sənayeləri yaratdıq. Amma neft sənayesi bizim üçün o vaxt da əsas sahə idi, bu vaxt da əsas sahədir. Çalışırıq ki, neft sahəsini daha da müasirləşdirərək yeni texnologiya ilə təchiz edək. Beləliklə, məhsuldarlığı artıraraq, məhsulun ucuz başa gəlməsini təmin edək, gəliri artıraraq. Ancaq bunlar hamısı bizim özümüzün əlində deyildi (8.44).

Ulu Öndər o illəri xatırlayaraq ağır şəraitdə çalışdıqlarını və problemlərlə üzləşdiklərini iştirakçıların diqqətinə çatdırır: “İndi burada mənim dostum, veteran Fərhad Əliyev xatırlatdı. Mən 1971-72-ci illərdə bu neftayırma zavodlarının vəziyyəti ilə tanış olan kimi, düşündüm ki, bu zavodlar belə yaşaya bilməz. Burada yeni zavodlar tikməliyik. Amma sizə bildirmək istəyirəm ki, bu asan deyildi, çox çətin idi. Bu gün düzünü, həqiqəti demək lazımdır. Ona görə çətin idi ki, Moskva, adətən, Azərbaycan kimi respublikalardan neft sorurdu, bizim məhsullarımızı sorurdu, ancaq burada sənayenin bu hissəsini müasirləşdirmək üçün, yeni texnika gətirmək üçün lazım olan vəsaiti vermirdi. 1941-45-ci illər müharibəsinə və bu müharibədə Azərbaycan neftçilərinin xüsusi əməyinə diqqət çəkən Ulu Öndər arxa cəbhədə də insanların fədakar əməyini

qiymətləndirməyi unutmur və vurğulayır ki, “Sovetlər İttifaqı Azərbaycandan çox faydalanırdı. Amma buraya vəsait qoymağa o qədər də maraqlı olmurdular. Bunun səbəbini mən bir dəfə demişəm, bu gün də demək istəyirəm. Bu ondan ibarət idi ki, müharibədən sonra, təxminən 50-ci illərdə Rusiyanın bir çox regionunda neft yataqları açıldı. O yataqların açılmasında da, onların genişlənməsində də, oralarda böyük həcmdə neft hasil edilməsində də, yenə də Azərbaycan xalqının, Azərbaycan neftçilərinin böyük xidməti olmuşdur. Məsələn, o vaxtlar Tatanstanda neft yataqları açıldı. Azərbaycan mütəxəssisləri orada idilər. Oraya “İkinci Bakı” dedilər. Sonra başqa yerlərdə neft yataqları açıldı, yenə də Azərbaycan mütəxəssisləri ona “Üçüncü Bakı” dedilər. Neft yataqları ilə zəngin olan Tümen kimi bir bölgədə Azərbaycan mütəxəssisləri, Azərbaycan neftçiləri əsas işi gördülər... Düzdür, indi yaddan çıxarırlar bunu gənclər də bilmirlər. Mən bunları ona görə deyirəm ki, millətimizin, xalqımızın tarixi xidmətlərini, tarixi nailiyyətlərini biləsiniz...” (8.46)

Tümenə neft yataqlarının kəşfində mühüm xidmətləri olmuş məşhur neftçi Fərman Salmanovu fəxrlə xatırlayan Ulu Öndər onun azərbaycanlı olmasını xüsusi vurğulayaraq daha sonra qeyd edir ki, minlərlə Azərbaycan neftçisi o vaxtlar gedib Rusiyada neft hasilatında öz xidmətlərini göstərirdi. Belə halda, Rusiyanın bir çox regionlarında külli miqdarda neft hasil olan zaman təbii ki, xam neft emal etmək üçün neftayırma zavodları da tikilməli idi. (Bakıda isə bu zavodlar var idi) 70-ci illərin əvvəllərində SSRİ neft emalı sənayesi naziri V.S.Fyodrovu bir neçə dəfə Bakıya dəvət edən Heydər Əliyev onun Azərbaycandakı neftayırma zavodlarındakı ağır vəziyyətlə tanış olmasını istəyirdi. “O vaxt bütün məsələləri onlar, Moskva həll edirdi, yeni texnologiya, məsələn ELOU AVT-6 qurğusu o vaxt var idi, amma onu aparıb Sibirə, Tatanstanda və digər regionlarda quraşdırırdılar. Orada heç köhnə zavodlar da yox idi. Bizə isə deyirdilər ki, sizdə zavod

var, onu bir az modernləşdirin, düzəldin, bələ ki, dözərsiniz. Ancaq mən dözə bilmirdim”-deyən Ulu öndər: “Mən həmin Fyodrova nə qədər dedim, o bunu edə bilmədi... sonra nazirlər Sovetinin sədrinə müraciət etdim, Kommunist Partiyasının baş katibinə müraciət etdim. Bəzilərini buraya gətirdim, göstərdim və dedim ki, artıq biz belə müəssisələrlə yaşaya bilmərik. Nəhayət, 1973-cü illərdə mən “ELOU AVT-6” qurğusunun Azərbaycana gətirilməsinə nail oldum. 1976-cı ildə Keşlədə bu qurğunu tikdik, bu birinci idi (8,135)” O dövr “Azərneftyanacaq” NEZ-də (Hazırda-Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı zavodu) adı çəkilən ELOU AVT-6 qurğusunun istismara verilməsi Azərbaycanda neft emalı sənayesində çox mühüm bir hadisə idi. Bu qurğu o zamanlar üçün yüksək istehsal gücünə malik ən müasir kombinə edilmiş atmosfer-vakuum qurğusu idi. Nefti emala hazırlayan və benzini təkrar distillə bloklara malik bu qurğu ildə 6 milyon ton xam neft emal etmək gücündə idi. Almaniyanın “GRIMMA” firmasından alınmış həmin qurğu neft qarışığını emal etmək və yüksək keyfiyyətli, geniş qaməmali neft məhsullarının alınması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu kompleksin işə salınması nəticəsində mənəvi və fiziki cəhətdən aşınmış, tam köhnəlmiş 6 qurğunu ləğv etmək, açıq rəngli neft məhsullarının istehsalını artırmaq, məhsul vahidinə sərf olunan xərci azaltmaq mümkün olmuşdu və bu kompleks öz xərcini iki ilə çıxarmışdı. Xatırladaq ki, o dövr yüksək keyfiyyətli benzin almaq üçün bu modernizasiya işlərinə sovet xəzinəsindən 40 milyon dollar (o zaman dolların qiyməti çox yüksək idi) vəsait ayrılmasına nail olan Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1979-cu ildə həmin zavodda qərb texnologiyasına əsaslanan müasir katalitik “Riforminq” qurğusu quraşdırılmışdır ki, bu qurğu dünya bazarında tələbatına böyük ehtiyac olan yüksək oktanlı etiləşdirilməmiş avtomobil benzini buraxmağa imkan verirdi.

1981-ci ildə yenə də bilavasitə, Heydər Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə “Azərneftyağ” zavodunda analoji

ELOU AVT-6 kompleksi işə salınmışdır. Qurğuların tikintisində fərqlənən inşaatçılar, quraşdırıcı-mühəndislər, fəhlələr dövlət mükafatları ilə mükafatlandırılmış və Ulu Öndərin mərkəsi hökumət qarşısında qoyduğu tələblər və böyük inadkarlıq hesabına bu işlərin görülməsi üçün 500 milyon manat vəsait ayrılıb, sərf edilmişdir.

O dövr Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı neft emalı müəssisələrinin yenidən əsaslı şəkildə qurulması sayəsində tətbiq edilən yeni texnoloji proseslər neftin əsaslı emalını, neft məhsullarının yüksək keyfiyyətini, onların geniş çeşiddə istehsalını təmin etməklə yanaşı, bu sahədə ölkənin yanacağa olan tələbatını ödəməklə, həm də xarici bazarlara xeyli miqdarda yanacaq çıxarılmasına da imkan yaratmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, keçmiş SSRİ dünya neft sənayesində ilk uğurlarını məhz Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları hesabına qazanmışdır. Ötən əsrin 30-cu illərində Bakı-Batumi magistral neft kəmərinin istismara verilməsi, Bakı və Batumidə neft nəql edən qurğuların inşası Moskvanı dünyada neft və neft məhsulları ixrac edən qabaqcıl dövlətlər sırasına çıxarmışdı. O dövrdə SSRİ-də istehsal, emal və ixrac edilən karbohidrogen məhsullarının 80% -i Azərbaycanın payına düşürdü. Xəzərdə o zaman SSRİ -də yeganə olan “Neft daşları” unikal neft yataqlarının kəşfi dünya neftçixarma tarixində böyük bir hadisə olmuşdu. Azərbaycan alimlərinin, geoloqlarının, neftçilərimizin dəniz neft yataqlarının aşkar edilməsi və istismarı sahəsində əldə etdikləri zəngin tərtibəsini və bununla bağlı işlənmiş elmi əsərləri bir çox xarici ölkələrdə böyük maraq və diqqətlə öyrənir, mənimsəyirdilər. Azərbaycanın neft alimləri və mütəxəssisləri yalnız sovetlər ittifaqında (ikinci Bakı-Tatarstan, üçüncü Bakı-Tümen və s.) deyil, həmçinin bir sıra xarici ölkələrdə- Çin, Hindistan, İran, İraq, Əlcəzair, Vyetnam və s. ölkələrdə yeni neft yataqlarının kəşfi və istismarında əvəzolunmaz rol oynayırdılar. Bu mühüm sahə sovet hökumətinin daim diqqət mərkəzində (gəlir mənbəyi

kimi) olsa da onun inkişaf mərhələsi yalnız Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsindən sonra mümkün olmuşdur. Onun təşəbbüsü, tələb və təkidi sayəsində iqtisadiyyatın bu aparıcı sahəsinin inkişafına diqqət yetirilməsinə başlamışdı. Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə Xəzər dənizində perspektivli neft yataqlarının kəşfiyyat işləri genişləndirildi. Məhz həmin dövrdə xarici texnologiyalar bazasında inşa edilmiş "Xəzər", "Xəzərdənizneft" üzən qazma qurğularının alınması, xarici şirkətlərlə "Şelg" seriyalı dəniz qazma qurğularının quraşdırılması mümkün oldu. Bunların tətbiqi isə Xəzər zonası üzrə neft-qaz ehtiyatlarının kəşfində böyük rol oynadı. Həmin bu qurğuların sayəsində də "Çıraq", "Azəri", "Günəşli", "Kəpəz" və s kimi bu gün Azərbaycanın enerji siyasətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən neft-qaz yataqları kəşf edildi.

Ötən əsrin 70-ci illərinin sonlarında Ulu Öndərin daha böyük bir təşəbbüsü Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının işlənməsinə ciddi təkan verdi. Bu, keçmiş SSRİ-də yeganə olan Dərin Özüllər zavodunun tikilib istismara verilməsi idi. O zaman 400 milyon ABŞ dollarına alınmış bu ən böyük zavodun işə düşməsi hesabına dənizdə, dərin sularda platformalar salmaq üçün ağırlığı min tonlarla olan metal konstruksiyalar istehsal etmək mümkündür. Bunlarla bərabər o zaman onlarla belə müəssisə və zavodlar qurulub yaradıldı ki, bu da günümüz üçün vacib şərtlərdən idi (9, səh 167).

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu o illərdə respublikanın neftçıxarma sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və bununla da keçmiş SSRİ-nin dənizdə neft-qaz çıxarmanın əsas və yeganə inkişaf bazası yaradılmışdır. Dəniz neftçilərinin ixtiyarına kəşfiyyat, qazma və hasilat üçün ən müasir üzən qurğuların, avadanlıqların verilməsi bu nəticələrə gətirib çıxaran əsas amil olmuşdur. Bakıda yaradılan Ümumittifaq, "Xəzərdənizneft qazsənaye" İstehsalat Birliyinin təşkil olunması isə Ulu Öndərin o dövrlük

Azərbaycanın enerji siyasətindəki xidmətlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malik bir hadisə kimi qiymətləndirilir. Bu birlik dənizçilərin bu gün də ən müasir qaldırıcı kranları olan gəmilərlə, avtoqaldırıcı və üzən qazma qurğuları ilə, seysmoloji kəşfiyyat işləri aparan, dənizdə boru xətləri çəkən, dəniz metal qurğularını daşıyan xüsusi gəmilərlə təchiz etməkdədir (9, səh. 70). Tanınmış neft mütəxəssisi Natiq Əliyev bu barədə qeydlərində göstərirdi ki, 1970-ci ildə birliyin yaranması nəticəsində "SSRİ Neft Sənayesi nazirliyi Xəzərdə Azərbaycan neftçilərinin dəniz şəraitində iş aparmaq təcrübəsini nəzərə alaraq Xəzərin bütün sektorlarında (həmin ildən Xəzər sektorlara bölündü) geoloji-kəşfiyyat, qazma, istismar və digər işlərin aparılmasını Azərbaycan neftçilərinə həvalə etdi" (10, s. 6). Bütün bunların hesabına respublikanın Xəzər dənizi hissəsində 90-250 metr olan "Bulladəniz", "Günəşli" və s. kimi yataqlar istismara verilmiş neft və qaz hasilatı xeyli artmışdır. Mütəxəssislərin VI mərhələyə böldüyü respublikamızda neft sənayesinin inkişaf tarixində sonuncu mərhələni kənara qoycaq məlum olur ki, müstəqilliyə qədər Azərbaycanda neft və qaz hasilatının həcmi 1,84 milyard ton təşkil etmişdir. Bu müddətdə 67 neft və qaz yatağı kəşf olunmuşdur ki, bunlardan da hazırda 54-ü istismardadır. Quruda isə cəmi 1382,0 milyon ton neft və 458,5 milyard kubmetrə yaxın qaz çıxarılmışdır. Dənizdə kəşf olunan 28 neft-qaz yatağından 18-i hazırda istismardadır. Bu yataqların istismar müddəti ərzində 450 milyon ton neft, 328,1 milyard kubmetr qaz hasil edilmişdir. Şübhəsiz ki, Ulu Öndərin respublikamıza rəhbərlik etdiyi zaman kəsiyində açılmış neft və qaz quyularının bu hasilatda xüsusi çəkisi vardır. Hesablamalara görə "Azərbaycanda mövcud olan yanacaq-enerji resurslarının 81% - i neftin, 18,2 % - i təbii qazın, 0,8 % - i isə oduncağın payına düşür (9, səh. 170).

Son olaraq bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, enerji resursları təkcə sadalanan neft qaz və oduncaqdan ibarət deyil,

yəni su və istilik elektrik stansiyalarından əlavə günəş, külək və s. enerji növləri də mövcuddur ki, hazırda Azərbaycanda bu enerji növünün işlənməsi üzrə işlər aparılır. Ulu Öndərin 1969-82-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə isə respublikanın enerji təchizatının ödənilməsində bu gün də mühüm rola malik olan ən böyük istilik elektrik stansiyası - "Azərbaycan DRES tikilmişdir. (1980) Mingəçevir su anbarının sahilində Bakıdan 250 kilometr qərbdə yerləşən bu stansiya hər biri 300 MVT gücündə olan 8 blokdan (o dövr) ibarətdir və Azərbaycanda elektrik stansiyalarının ümumi generatsiya gücünün 40%-ni, istehsal edilən elektrik enerjisinin isə çoxunu verməkdədir. Stansiyanın ümumi istehsal gücü 2400 MVT-dir.

Bu sahədə o zaman görülən bütün işlər deməyə əsas verir ki, Heydər Əliyev daim Azərbaycanın inkişaf etməsi üçün çalışmış və xalqımızın bugünkü uğurlarının təməlinin düzgün, düşünülmüş prinsiplər üzərində qurulmasında öz bilik və bacarığını əsirgəməmişdir. Yəni, Ulu Öndər öz xatirələrində də qeyd etdiyi kimi: "1970-ci illərdə görülən işlər, yaradılan bu böyük iqtisadiyyat sənaye potensialı və neft sənayesi sahəsində görülən işlər, yaranmış potensial Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin əsasıdır. Bu gün bəyan etmək istəyirəm ki, o illərdə məhz Azərbaycanın gələcəyini, bu gününü, müstəqilliyini düşünürdüm. Bu işləri görərkən mən əmin idim ki, onlar Azərbaycanın sərbəst, müstəqil yaşaması üçün əsas yaradır" (10.səh 7)...

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Mirbabayev M. Azərbaycan neftinin qısa tarixi, Bakı, Azərnaşır, 2007-296 səh.
2. Бакинские известия, 1883, (№ 5-7).
3. QTA Ar, F, 24, op, 24, d, 390, s. 2.
4. «Mədən» jurnalı (1827-ci il).

5. "1915-ci il neft sənayesinin xülasəsi" Bakı, 1916, 2-ci cild, s.235.

6. Əliyev İ. "Azərbaycanın Xəzər nefti" Moskva, İzvestiya, 2003.

7. Sadıqov F. Heydər Əliyevin neft strategiyası- Azərbaycanın sənaye və iqtisadi tərəqqisinin əsasıdır: Azərnaşır, Bakı 2003 s.131-142).

8. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın neft emalı sənayesinin banisidir. (Printed by Pelin Ofset LTD, Ankara, Türkiyə . səh 42-56).

9. AMEA Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun 70 ilyinə həsr olunmuş Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası (Bakı-2015).

10. Əliyev N. Neft sənayesinin intibah dövrü. Bakı, Qanun Nəşrlər evi, 2013 ,120 səh.

Heydər Əliyev və Hüseyn Cavidin fəlsəfi irsi

Ulu öndər Heydər Əliyev hər bir zaman, hər bir şəraitdə milli-mənəvi dəyərlərə böyük önəm verirdi. Azərbaycan xalq yaradıcılığına, nəsillərdən nəsillərə ötürülən adət-ənənələrə sıx bağlı idi. Dünya miqyaslı siyasi və dövlətçilik təfəkkürünə, zəngin və qətiyyətli dövlət idarəçilik təcrübəsinə, polad kimi sınımaz iradəyə, ən çətin və çıxılmaz vəziyyətlərdə belə tükənməz əzm və qüdrətə malik olan Heydər Əliyev eyni zamanda bütün həyatını həsr etdiyi doğma vətəni Azərbaycana, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı zəngin mənəvi -ədəbi irsə qınılmaz tellərlə bağlı idi. Xalqımızın həm şifahi xalq ədəbiyyatını, həm də klassik ədəbi irsini çox yaxşı bilir və dəyərləndirirdi. Akademik Ramiz Mehdiyev yazır: Heydər Əliyev son dərəcə yüksək təhsilli və dərin biliklərə malik bir insan idi. Onun şəxsiyyətində Azərbaycan ziyalılarının bir neçə nəslə tərəfindən formalaşdırılmış milli ideallar sistemi ümumbəşəri dəyərlərlə ahəngdar şəkildə birləşmişdir. (1,s.15)

Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də Moskvadan Bakıya, iyulun 22-də isə Bakıdan Naxçıvana gəldi. Bakıda olduğu bu qısa vaxtda həyatı üçün təhdidlərə və təhlükəyə baxmayaraq Şəhidlər xiyabanını, dəhşətli 20 Yanvar faciəsi qurbanlarının məzarlarını ziyarət etdi. Naxçıvana gəldiyi gün isə doğmaları ilə görüşdükdən bir neçə saat sonra Hüseyn Cavidin məzarını ziyarətə getdi, çünki Hüseyn Cavid də Heydər Əliyevin nəzərində xalqımızın kommunist rejimi zamanı verdiyi şəhidlərdən biri idi. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı yeniyetməlik və gənclik çağlarından Heydər Əliyevin qəlbində və düşüncəsində müstəsna yerə malik idi. Axşamçağı isə şəhərin mərkəzi

meydanında 80 min nəfərdən çox adamın qarşısında çıxış edən Heydər Əliyev uzun illərdən sonra doğma diyara gəlişi ilə əlaqədar ürək sözlərini dilə gətirdi. O dəqiqələrdə hər bir naxçıvanlının qəlbində sevinc qarışıq bir ümid işığı yarandı, hər kəs Heydər Əliyevin gəlişinə bir xilaskarlıq missiyası kimi baxırdı.

Naxçıvana gələndən üç gün sonra, “Şərq qapısı” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibəsində “Kimi daha çox oxuyursunuz?” suala cavabında demişdi: “Azərbaycanın həm keçmiş, həm də müasir yazıçılarının əsərlərini, Qərbi Avropa və rus klassiklərini oxumağı çox sevirəm... Kitabı çox sevirəm. Çoxlu kitablarım var... Mədəniyyəti çox sevirəm. Musiqini başa düşürəm, rəssamlığı xoşlayıram. Vaxtı ilə memar olmaq istəmişəm. Hətta iki il memarlıq fakültəsində oxumuşam. Mədəniyyət adamları ilə həmişə yaxın olmuşam.” (2)

Heydər Əliyevin xalqımızın ədəbi-mədəni irsinə dərinəndən bağlılığı və bu zəngin xəzinənin zənginləşdirməsinə göstərdiyi qayğı, milli varlığımızın bu mühüm sahəsinə xidmət edən yaradıcı şəxslərə ehtiramı və daim dəstək göstərməsi onun Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə bizim nəslin gözü qarşısında baş vermişdir. Buna görə Naxçıvana gəlişindən bir neçə saat sonra Hüseyn Cavidin ziyarətinə getməsi heç də təsadüfi deyildi. Hüseyn Cavidin məzarını ziyarət etdiyi zaman gözləri yaşaran Heydər Əliyev təəssüf hissi ilə demişdi: “Mən elə bilirdim ki, gəlib məzarın üstündə movzoley görəcəyəm. Budurmu dahi sənətkara hörmətimiz?”

Heydər Əliyev 1990-cı ilin noyabr ayının 17-də Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyasını açdığı və deputat olaraq fəaliyyətə başladığı gündən Azərbaycanda milli dövlətçiliyimizin dirçəlişi üçün mübarizə aparırdı. 1991-ci il 3 sentyabr tarixindən Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri kimi fəaliyyətində çox ağır məhrumiyyətlər vəziyyətində - Ermənistanın təcavüzkar

həmlələri, blokada, aclıq və soyuqla mübarizə, Bakıdan AXC hakimiyyəti tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusuna qarşı planlanan qəsdlər, hakimiyyət çevrilişi cəhdləri, eyni zamanda müxtəlif maraqlı xarici və daxili qüvvələrin fitnə və təzyiqləri şəraitində də mədəni irsə, yaradıcı şəxslərə diqqətini əsirgəmir, milli mədəniyyətimizin qorunub daha da inkişaf etdirilməsi üçün mümkün olan bütün işləri görürdü. Pövsələdə zəka gücünə və dərin fəlsəfi təfəkkürə sahib olan Heydər Əliyev hər kəsdən yaxşı bilirdi ki, möhkəm və dayanıqlı milli dövlətçiliyi yalnız milli varlığın, milli şüur və mədəniyyətin, özəyini vətəncilik, azərbaycançılıq təşkil edən milli vahidət və mübarizə ilə həyata keçirmək olar.

1992-ci il 21 oktyabr tarixində Hüseyn Cavidin anadan olmasının 110 illiyi münasibətilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali məclisinin sədri Heydər Əliyev geniş müşavirə keçirdi. Bu sətirlərin müəllifinin də Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı olaraq iştirak etdiyi müşavirədə Heydər Əliyev Hüseyn Cavid haqqında əhatəli məlumat verdikdən sonra görülmüş və görülməyəcək işlərlə əlaqədar MR Mədəniyyət naziri Fəttah Heydərovu dinlədi. Sonra Heydər Əliyev indiyədək Naxçıvan televiziyasının Hüseyn Cavidlə əlaqədar verilişlər hazırlayıb vermədiyinə görə məzəmmət etdi və bildirdi ki, biz Hüseyn Cavidin məzarını ziyarət etməliyik. Qoy xalq həmin məzarı görüb Naxçıvan şəhər rəhbərliyinə nifrət etsin ki, onlar bu günə kimi orada heç bir iş görməyiblər. (3, s.291)

Heydər Əliyev başda olmaqla Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbərliyi və ictimaiyyətin nümayəndələri oktyabrın 23-də Hüseyn Cavidin məzarını ziyarət etdilər. Bu əzəmətli bir mitinqə çevrildi. Həmin axşam Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında dahi mütəfəkkirin anadan olmasının 110 illiyinə həsr edilən ədəbi-bədii gecə keçirildi. Hüseyn Cavid yaradıcılığının müxtəlif sahələrinə dair edilən bütün çıxışlarda milli dramaturgiyamızın və teatrımızın inkişafında Hüseyn Cavid

əsərlərinin əvəzsiz rolundan ətraflı bəhs edilir, onun ayrı-ayrı əsərlərinin Azərbaycan oxucusunun fəlsəfi və etik dünyagörüşünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığı vurğulanırdı. Ölkəmizin bir sıra tanınmış filoloq alimlərindən, professorlarından Şamil Qurbanov, Yavuz Axundov, şairlər Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli və başqalarının iştirak etdiyi gecenin aparıcısı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mədəniyyət naziri Fəttah Heydərov Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən doğma vətəninə gətirilməsi kimi çox çətin və bu istiqamətdə yeganə hadisənin məhz Azərbaycan xalqının böyük oğlu, xalqının və onun mədəni irsinin vurgunu və hamisi Heydər Əliyev səyi ilə mümkün olduğunu vurğulayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali məclisinin sədri Heydər Əliyevi kürsüyə dəvət etdi. Heydər Əliyev Hüseyn Cavid yaradıcılığını, onun həyat və mübarizəsini, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında oynadığı müstəsna rolunu özünəməxsus məntiq və məhəbbətlə ətraflı təhlil edib dəyərləndirdi. Heydər Əliyev dedi: "Biz bu gün Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin ulu dahisi, dünya şöhrətli Hüseyn Cavidin bayramına yığışmışıq. Cavid irsi, Cavid sənəti özünün yüksək mədəniyyət, əxlaqi-etik keyfiyyətləri, fəlsəfi mündəricəsi ilə dünya ədəbiyyatının klassikləri ilə birgə addımlayır. Başarı konsepsiya, insan şəxsiyyətinin ululuğu, paklıq, ülvilik, təmiz məhəbbət Cavid yaradıcılığının aparıcı amili və yüksək sənətkarlıq meyandır. (3, s.293)

Bu sətirlərin müəllifinin yaxşı xatirindədir ki, ulu öndər Hüseyn Cavid haqqında necə həyəcan və hissiyyətlə danışdı. Hələ on il əvvəl onun təçəbbüsü ilə Azərbaycan MR Mərkəzi komitəsi və Respublika Nazirlər Sovetinin Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarın tam həyata keçirilmədiyindən, Hüseyn Cavidə ucaldılması nəzərdə tutulan abidənin Bakıda hələ də hazırlanıb qoyulmadığından necə təəssüfləndiyini dilə gətirdi. Ulu öndər qeyd etdi ki, hələ o

zaman böyük heykəltəraş Ömər Eldarovun emalatxanasında baxdığı Cavid heykəlinin ümumi maketi onun xoşuna gəlmişdi.

Qeyd etməliyik ki, məhz həmin ideya ulu öndər ölkə rəhbərliyinə gələndən sonra gerçəkliliyə çevrildi və bu gün Bakıda Hüseyn Cavid parkında ucalan həmin möhtəşəm abidə Heydər Əliyevin Cavid dünyasına baxışını təcəssüm etdirən ölməz əsərdir. Abidə açılarda xalqımız Hüseyn Cavid yaradıcılığının fəlsəfəsini yüksək bədii ustalıqla təcəssüm etdirən heykəl kompleksinin necə möhtəşəm və məzmunlu olduğunun şahidi oldu. Dünyanın varlığının xeyirlə şərin, mələklə iblisin, zülmə ədalətin, eşqlə nifrətin mübarizəsi üstündə qurulduğu Cavid dünyasından seyr edilən bu daş əsər-mənzərə həm də bir daş yaddaşdır. Böyüklərimizə böyük, daha böyük deməkdən çəkinməmək dərsidir. Bu abidə çərçivələrə sığışmayan Cavid dünyasının daş ifadəsidir.

Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyətin və təhlükəsizliyin heç də sadə olmadığı bir şəraitdə, həmin sərin payız gecəsində Heydər Əliyev əslində bütün xalqımıza Hüseyn Cavidin şəxsində ədəbiyyatımızı və onu yaradanları sevməyi və dəyərləndirməyi təlqin edirdi. Çıxışlarda Cavidin cənəzasının gətirilməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərini vurğulayanlara təvazökarlıqla yetirdi ki, uzaq Sibir torpağından Cavidin cənəzasının gətirilməsini mən heç də qəhrəmanlıq saymıram. Bu, sadəcə olaraq mənim vətəndaşlıq borcum idi və bir də, ulu Cavid sənətinə, şəxsiyyətinə böyük məhəbbətimdən irəli gəlirdi.

Hüseyn Cavid irsinə və ümumiyyətlə ədəbiyyata, teatra dərin maraq və məhəbbət Heydər Əliyevdə ailədə, orta məktəbdə, sonra isə müəllimlər institutunda (pedaqoji texnikumda) oxuduğu illərdə formalaşmışdı. O zaman Naxçıvanın bir sıra maarifçi ziyalıların cəmləşdiyi pedaqoji texnikumda Cavidə sevnələr, onun yaradıcılığını çox yaxşı bilənlərdən biri Heydər Əliyevə dərs deyən Lətif müəllim idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tanınan və sevilən türk

şairlərinin bir çox şeirlərini əzbər bilən, Cavidin ölməz şeirlərini özünəməxsus tərzdə yaddaşından çözləyib ifadə edən qocaman Lətif müəllim həmişə Heydər Əliyevin ədəbiyyata-incəsənətə vurğunluğundan fərəhlə söz açırdı. Naxçıvanda 1918-ci ildə Araz Türk Hökuməti qurulduğu zamanı və şəraitini yaxşı xatırlayan, Naxçıvanda Osmanlı Türkiyəsinin Şərq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir Paşanın xilaskarlıq missiyasının şahidi olmuş, həmin vaxtdan türk ədəbiyyatına vurulan Lətif müəllim o zaman Naxçıvan müəllimləri icərisində yeganə İstanbul Universiteti məzunu olan Hüseyn Cavidə çox sevmişdi və sonralar özü müəllimlik edəndə tələbələrində də Cavidə sevdinirdi. Cavid irsinə və teatra marağı da fitri istedadla malik Heydər Əliyevə Lətif müəllim aşlamışdı. Keçən əsrin 90-cı illərində bu sətirin müəllifinin yaxından ünsiyyətdə olduğu Lətif müəllim hər zaman Cavid poeziyasından maraqlı parçaları əzbər deyirdi.

Qısa və keşməkeşli ömründə Hüseyn Cavid öz əsərlərinin tarixi-fəlsəfi məzmununu və tamamilə yeni ifadə tərzini ilə nöinki ölkəmizdə, eləcə də Şərqdə tanınırdı, rəsmi ədəbiyyat məmurları onun əsərlərini hər nə qədər tənqid etsələr də, bu əsərlər səhnədə parlayırdı, tamaşaçılarda tamamilə yeni bir ovqat yaradırdı. Proletariat diktaturası hakimiyyətinin təzyiqlərinə və qadağalarına baxmayaraq Hüseyn Cavid bütün demək istədiklərini ədəbi qəhrəmanların diliylə çox kəskin və aydın ifadə edirdi, məsələn, “Şeyx Sənan” da kor ərəbin “adət fəryadı” elə Cavidin dövrün və quruluşun haqsızlığına üsyanı deyildimi? Cavidin demək olar ki, bütün lirikası, dramları, poemaları, hətta uşqalara yazdığı kiçik şeirləri belə dərin fəlsəfi mənə yükü daşıyır.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: Hüseyn Cavid şeirinin fərdi üslubu romantik fəlsəfi mahiyyət daşıyır. İdeal həqiqət axtarıcılığı, xəyalla həqiqət arasındakı təzad, bu təzaddan doğan bəşəri kədər, bədii təcəssüm, hadisələrin daxili mənasına dərindən varmaq kimi romantizm ədəbi cərəyanının təbiətindən

doğan ideya-bədii prinsiplər şairin lirikasında fəlsəfi baxımdan şərh olunmuşdur. (4,s.350) Doğrudan da Hüseyn Cavidin lirik-fəlsəfi baxışlarında idealla varlıq arasında, ideal həqiqətlə real gerçəklik arasında ziddiyyətlərin öz parlaq əksini tapması olduqca xarakterikdir. Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsinin fəlsəfi mahiyyətinin bariz nümunələri Cavid yaradıcılığında kifayət qədərdir. Bu həyat fəlsəfəsini çox sadə bir dildə Cavid belə ifadə edir:

Görmədim əsla tikansız gül, qaranlıqsız işıq

Hər vüsəli daima təqib edir bir ayrılıq

Hüseyn Cavidin əsərlərindəki monoloqlar dərin fəlsəfi məzmunla malikdir. Bu monoloqlar Hüseyn Cavidin həyat uğrunda, amallar uğrunda mübarizə çağırışıdır. Bu səpkili şeirlərində o artıq real həyatın acı gerçəkliklərini nəzərə alan, yalnız öyüd-nəsihətlə kifayətlənməyib, mübarizəyə çağıran bir müdrikdir:

Yaşadan kainatı qüvvətdir,

Gücsüzün hər nəsibi zillətdir.

...Kim ki, biganədir hüquqə, əvət,

Xain əllərdə məhv olur əlbət.

...Yaşamaq istəsən, çalış, çabala,

Rəd olub gurla, bərq olub parla! (5, s.73)

O zamanlar kommunist hakimiyyətinin siyasətinə yaranmağa çalışanlar Cavidə Sovet Azərbaycanı mövzularına müraciət etməkdə təqsirləndirildilər. Belələrinə xalq yazıçısı Anar cavab verir ki, Cavid azərbaycanlı olaraq, eyni zamanda daha geniş regionun, Yaxın və Orta Şərqi, indiki ifadə ilə desək bütün türk dünyasının yazıçısıdır. O, böyük bir bölgənin dünyaya təqdim etdiyi elçisi olaraq Şərqi tarixinin, fəlsəfəsinin, estetikasının, problemlərinin ifadəçisidir. (6, s.242)

Qeyd edilməlidir ki, Cavid surf Azərbaycan mövzusunda yazanda da ümumbəşəridir. Məsələn, Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazanda ("Telli saz") Cavid haqq-ədalət uğrunda mübarizəni elə ustalıqla ümumiləşdirir ki, burada artıq konkret

məkanın yox, ümumən insanlığın problemi qabardılır. Cavidin fəlsəfi irsini dərinlən araşdıran professor Səlahəddin Xəlilov haqlı olaraq yazır ki, Cavid milli və dini dəyərlərlə müqayisədə ümumbəşəri dəyərlərə daha böyük önəm verir. (7, s.113)

Bütün şəraitlərdə və vəziyyətlərdə Cavidin həyat fəlsəfəsi eşq, gözəllik üstündə dayanır. Onun romantik poeziya aləmində Şərq fəlsəfəsinin, xüsusən də təsəvvüfün ənənəsinə uyğun ilahi eşq də var, real həyatın konkret insana məxsus ali neməti olan sevgi-məhəbbəti özündə ehtiva edən eşq də var. Məsələn,

Dünyada varsa dövləti - cavid, o, eşqdir

Olmaz sevil-sevilməyən ömründə baxtiyar.

Yaxud bir başqa şeirinə baxaq:

Məhəbbətsiz bütün mənəyi-xilqət şübhəsiz heçdir,

Məhəbbətdir əvət, məqsəd bu purəfəsanə xilqətdən. (8, s.77)

Əlbəttə Hüseyn Cavidin eşq, gözəllik fəlsəfəsi dərin məzmunlu, geniş əhatəli ayrıca bir mövzudur. "Dünyanı gözəllik xilas edəcəkdir", "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" deyənlər böyük müfəkkir gözəlliyi, eşqi irfanlaşdırən sələflərindən və eləcə də, onu real həyatın və insanların eşq və gözəlliyə münasibəti kimi sadəcə tərənnüm edənlərdən fərqlidir. Cavid poeziyasında irfani eşq ilə real həyat eşqinin arasında əslində bir müəyyən sərhəd yoxdur, bunların keçidi hiss olunmadan baş verir, hər ikisində Cavid gözəllik aşığıdır.

Hüseyn Cavid fəlsəfəsinin əsasında hər zaman, hər yerdə mərkəzi yerdə "insan" dayanır. Onun əsərlərində insanın mələk siması ilə insana xas olmayan, lakin bəzi hallarda müşahidə olunan iblis siması qarşılaşdırılır, lakin Caviddə şərq qarşı mübarizə ruhu həmişə güclüdür. Onun fəlsəfəsində insanın azadlığı ən üstün, aparıcı istiqamətlərdəndir. Lakin Cavid demişkən "cahanda hürr olan varmı? İstə bu sual" Burada şübhəsiz ki, Cavid azadlığın yalnız, mücərrəd fəlsəfi mənasını deyil, eyni zamanda zamanının, yaşadığı sosializm cəmiyyətinin də siyasətinə işarə edirdi. Bu cəhətlər böyük ədəbiyyatı

yaxşı bilən və duyan Heydər Əliyevin də diqqətindən yayınmamışdır.

Heydər Əliyev nəinki yaradıcı ziyalıları, tədqiqatçıları, bütövlükdə Azərbaycan xalqını zəngin tarixi-mədəni irsimizi öyrənməyə, onu gələcək nəsillərə və bütün dünyaya təqdim etməyə yönəldir, eyni zamanda görkəmli klassiklərimizin, müasir ədəbiyyat və incəsənət xadimlərimizin yubileylərini keçirmək təcrübəsindən milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi üçün məharətlə istifadə edirdi. Əslində Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli dirçəliş fəlsəfi konsepsiyasını bu kimi tədbirlərdə addım-addım irəlilədir, xalqın milli kimliyinin dərk edilməsi üçün zəmin hazırlayırdı. Heydər Əliyev deyirdi: Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir. Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir. (11, s.374)

Heydər Əliyev Hüseyn Cavidə əlbəttə ilk növbədə yazıçı, dramaturq, şair, eyni zamanda bütün varlığı və yaradıcılığı ilə dünya ilə, zamanla, yaşadığı dövrlə əlləşən, zamanəsinin və mühitinin ziddiyyətlərini əsərlərində qabartmaqdan əsla çəkinməyən bir filosof kimi dəyərləndirirdi. Heydər Əliyev 1998-ci il aprelin 3-də "21-ci əsr" jurnalının suallarını cavablandırarkən "Ən çox sevdiyiniz dramaturq?" sualına "Hüseyn Cavid" cavabını vermişdi. (9, s.152)

1997-ci il 5 iyul tarixində Respublikanın Milli Təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqində Prezident Heydər Əliyev demişdir ki, "Keçmiş NKDV-nin böyük bəlalılarından biri də o idi ki, vaxtilə Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiqi, Əhməd Cavadı, Yusif Vəzir Çəmənəziminli, Seyid Hüseyni, Salman Mümtazı danışduran, istintaq edən adamlar onların kim olduğunu anlamırdılar. Xatirimdədir, mən 1950-ci ildə gəlib Bakıda Təhlükəsizlik Nazirliyində işə

başlayanda, o vaxtlar Salman Mümtazın bir neçə materiallarını axtarırdım. 38-ci ildə işləyən adamlardan biri gördü ki, mən bu işlərə maraq göstərirəm,-dedi ki, bilirsiniz, bu həyatda binanın daxili həyatı var, həbsxana da orada yerləşirdi, Hüseyn Cavidin, Salman Mümtazın kitabxanasındakı qiymətli kitabları ermənilər və başqa millətə mənsub olan adamların, çox savadsız adamların gətirib burada vəhşicəsinə yandırdıqlarını gördüm. Mane olmaq istədim, ancaq bacarmadım.

Heydər Əliyev qeyd edir ki, əlbəttə, o insanlar nə bilirdilər ki, Salman Mümtazda olan nadir kitablar nədir. Əgər bilsəydilər ki, o kitablar Azərbaycan üçün dəyərlidir, onsuz da yandıracaqdılar, çünki onlar Azərbaycanı dağıtmaq istəyirdilər. Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin istintaqı aparanaqlar onların səviyyəsinə çatı bilərdilərmidi? Yox! Çünki onların əksəriyyəti savadsız adam idi. O vaxtlar, 37-38-ci illərdə NKDV-də, yəni Daxili İşlər Komissarlığında ali savadlı bir-iki adam tapa bilərdin, bəlkə də yox idi. Çoxunun heç orta savadı da yox idi. Savadsızlığı ləğvetmə kurslarından gəlmiş adamlar, bolşeviklər idilər. (10, s.361)

1996-cı il 29 oktyabr tarixində Naxçıvanda Hüseyn Cavidin məqbərəsinin açılışındakı nitqində Heydər Əliyev deyirdi ki, Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır.

Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olubdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çağırırdı. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən

artıq sevmiş və millətinə, həddindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur. Ulu öndər vurğulayırdı ki, məhz bunlara görə də biz 1981-ci ildə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illik yubileyi haqqında böyük bir qərar qəbul etdik. Bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, mən bu qərarın həm təşəbbüskarıyam, həm də onun müəllifiyəm. Bu gün mən xoşbəxtəm ki, həmin o vaxt nəzərdə tutduğum arzularım, istəklərim 15 ildən sonra yerinə yetirilir.

Ulu öndər qeyd edirdi ki, 1982-ci ildə Hüseyn Cavidin cənəzasını Uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirmək asan iş deyildi. Bu, böyük iradə, cəsarət tələb edirdi. Ancaq xalqımıza, millətimizə, tariximizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, mənafeəyimizə olan sədaqət mənə belə bir cəsarət göstərməyə imkan verdi. Mən bunu etdim. O vaxt Hüseyn Cavidin cənəzasını Azərbaycana gətirərkən onu Bakıda, yaxud doğulduğu yerdə torpağa vermək barədə müxtəlif fikirlər var idi. Bu məsələ müzakirə olundu. Yazıçılarımız, alimlərimiz, ziyalılarımız böyük fikir mübadiləsi apardılar. Onlar qərar qəbul etdilər. Bu, mənim də qərarım idi ki, cənəzə Naxçıvana gətirilsin. Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır. Ona görə də Hüseyn Cavidin cənəzasının Naxçıvanda torpağa verilməsi həm Hüseyn Cavidin ruhuna olan hörmət idi, həm də Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi, müqəddəs guşəsi olan Naxçıvana hörmət və ehtiramın əlaməti idi. Hüseyn Cavidin məqbərəsi Naxçıvanın memarlıq tarixinə yeni bir səhifədir. Naxçıvanda böyük memarlıq, milli, mədəni abidələrimiz var. Bu abidə də həmin ənənələrin davamıdır. Ümidvaram ki, "Möminə xatun" abidəsi kimi, bu abidə də əsrlər boyu yaşayacaqdır. Güman edirəm ki, gələcək nəsillər bu günü xatırlayacaq və bu abidəni yarananları unutmayacaqlar. (11, s.475)

Kürəşəlləşən dünyanın bu günki gözü ilə baxsaq, Hüseyn Cavid irsi sözün əsl mənasında müxtəlif dillə, dini etiqada və mədəniyyətə malik insanların çoxmədəniyyətlik, çoxdillilik,

çoxetiqadlılıq şəraitində ahəngdar, birgəyaşayışını və bir-birinə münasibətdə xoşrəftarlılığı təlqin edir. Onun yaradıcılığının milli, yaxud coğrafi həddləri, məkan və zaman çərçivəsi yoxdur. Cavid yaradıcılığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin ölkəmizdə irəli sürüb həyata keçirdiyi multikulturalizm siyasətinə birbaşa xidmət edən dəyərli mədəni xəzinədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. "Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir" çoxcildliyin elmi-bibliografik göstəricisi, 2 cildə, 1-ci cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2013.
2. "Şərq qapısı" qəzeti, 26 oktyabr 1990-cı il.
3. Qayıdış. Məsləhətçi və buraxılışına məsul Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vəlif Talıbov. Bakı, "Azərbaycan", 1996.
4. İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri 5 cildə, 1-ci cild, Bakı, "Lider", 2005.
6. Anar. Literatura, iskusstva, kultura Azerbaydjana, I - tom, Bakı, "İnterpress", 2010, s.242.
7. Səlahəddin Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi. 2-ci kitab: klassik Şərq və müasirlik. Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2009.
8. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 4 cildə, 1-ci cild, Bakı, Yazıçı, 1982.
9. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 15-ci kitab, Bakı, Azərnaşr, 2005.
10. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz Əbədidir, 10-cu kitab, may 1997-iyul 1997, Bakı, "Azərnaşr", 2002.
11. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir- çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, 7-ci kitab, Bakı, Azərnaşr, 1998.

**Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi
və milli inkişaf siyasəti**

Uşaqların yüksək qayğı ilə əhatə olunması, əlverişli sosial şəraitdə böyüməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması, hərtərəfli şəxsiyyət və layiqli vətəndaş kimi formalaşması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsində dövlət uşaq siyasətinin və milli inkişaf istiqamətində milli qanunvericilik bazasının yaradılması, demokratikləşmə prosesində bilavasitə uşaq institutlaşmasının formalaşmasında olan islahatlar silsiləli olaraq davam etdirilir. Milli qanunvericilik bir tərəfdən beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılırsa da, digər tərəfdən başqa dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ilə müqayisə edilir. Təbii ki, hər bir dövlət öz milli standartlarını qorumağa səy edir. Belə olan halda beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq, hər bir dövlət o cümlədən, Azərbaycan da, uşaqların hüququ statusunu tənzimləyən milli qanunvericilik bazasını formalaşdırır və milli inkişaf siyasətini hüququ kontekstdə yürüdüür.

Müstəqil Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi, onun qorunması məqsədilə Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci il avqustun 24-də "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzaladı. "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda yazılır ki: "Bu qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, uşaq hüquqlarına dair konvensiyaya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycanda uşaq hüquqlarını və azadlıqlarını, uşaqlar

barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edən qanunvericilik aktıdır" (1, s.1015).

Ulu Öndər Heydər Əliyev strategiyasında ailə, uşaq problemləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ulu Öndərin özünün məhz uşaqlara qayğısı, diqqəti, onları xüsusi məhəbbətlə sevməsi, "Uşaqlar bizim sevincimizdir, cəmiyyətin gələcəyidir" məntiqi dövlət siyasətinin prioritet məsələsi idi və bu istiqamətdə ciddi tədbirlər görülmüşdür. O qeyd edirdi ki: "Uşaqlar bizim sevincimiz, xoşbəxtliyimiz, cəmiyyətin gələcəyidir. Ona görə də hər bir insanpərvər cəmiyyətdə uşaqlara daimi xüsusi qayğı, xüsusi diqqət göstərilibdir" (2, s.129).

Müstəqilliyin ilk illərində Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən uşaq hüquqlarının müdafiəsi sisteminin qanunvericilik mexanizmi yaradılmışdır ki, bu sahədə mövcud qanun və normativ hüquqi aktlar mütəmadi olaraq tənzimlənirdi. Məhz bu prioriteti nəzərə alaraq, dövlət uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanı təsdiqləməyə başlamış və bu təbliğdə isə alternativ xidmətlərin yaradılması istiqamətində dövlət tərəfindən müəyyən işlər aparılmışdır.

Dövlət uşaq siyasəti prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilərək, məsələnin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, Prezidentin 2006-cı il 6 fevral tarixli Fərmanına əsasən 1998-ci ildə yaradılmış Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin səlahiyyətləri genişləndirilmiş və ölkədə ailə, qadın və uşaq problemləri üzrə vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Yarandığı gündən Komitə uşaqları hüquq və maraqlarının müdafiə və təminatı, onların sosial rifahının yaxşılaşdırılması, uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində müvafiq dövlət orqanları, yerli qeyri-hökumət və

beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlıq edir. Respublikada uşaq hüquqlarının qorunması, milli qanunvericiliyin beynəlxalq müqavilələrin müddəaları və prinsiplərinə əsasən təkmilləşdirilməsi və bu qanunvericiliyin effektiv şəkildə tətbiq edilməsi, habelə uşaqlarla bağlı layihələr və proqramların həyata keçirilməsi istiqamətində Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi müvafiq nazirliklərdə olan şöbələr, Ombudsman təsisatı, BMT-nin Uşaq Fondu, Əhali Fondu və İnkişaf Proqramının Azərbaycanca nümayəndəlikləri, həmçinin yerli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan dövlət uşaq siyasətinin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2012-ci il 8 may tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti qaydası" mühüm rol oynadı. Bu qayda uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinin dövlət nəzarəti tərəfindən tənzimlənməsini təşkil edir.

- Dövlət nəzarətinin məqsədi uşaqların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilmiş hüquqlarının və mənafeələrinin qorunması, uşaq hüquqlarının təmin edilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, uşaq hüquqlarının pozulmasına səbəb olan halların aradan qaldırılması və səbəb ola biləcək halların qarşısının alınmasıdır.

- Dövlət nəzarətini, Azərbaycan Respublikasının bütün yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar və yerli icra hakimiyyətlərinin qəyyumluq və himayə orqanları həyata keçirirlər (3).

Dövlət orqanlarının dövlət nəzarəti üzrə ümumi vəzifələri aşağıdakılardır: Hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində tərbiyə olunması, layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin edilməsinə yönələn dövlət siyasətini həyata keçirmək; Azərbaycanda qanunlarına uşaqların

hüquqlarını qorumağa dair tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək; uşaqların mənafeəsinin üstün tutulmasına nəzarət etmək; Uşaqların müraciət etmək hüququnun təmin edilməsinə nəzarət etmək; Uşaqların normal şəraitdə fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən inkişaf etməsi üçün sağlam və təhlükəsiz mühit yaradılması istiqamətində tədbirlər görmək; Uşaq problemlərinin həlli istiqamətində təhlillər, tədqiqatlar aparmaq.

Dövlət nəzarəti sahəsində funksiyaları aşağıdakı dövlət orqanları yerinə yetirir:

Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi: - Uşaqların hüquqlarını və mənafeələrini müdafiə edir; - Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların, övladlığa götürülən uşaqların ümumi uçotunu aparır; - Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən övladlığa götürülməsinə razılıq verir, ölkələrarası övladlığa götürmə məsələləri üzrə zəruri tədbirləri həyata keçirir; - övladlığa götürülmüş uşaqların həyat şəraitinə və tərbiyəsinə nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə hesabatlara və məlumatlara baxır, əsas olduqda, övladlığa götürmənin ləğvi ilə bağlı məhkəmədə iddia qaldırır; - Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların Azərbaycan Respublikasının ərazisinə qaytarılması və ya övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu (daimi yaşadığı) dövlətin qanunvericiliyinə uyğun yerləşdirilməsi məqsədi ilə zəruri tədbirlər görür.

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi:

- Yetkinlik yaşına çatmayanları cinayət əməllərinə və ya fahişəliyə və ya digər əxlaqsız əməllərə cəlb etmiş, yaxud yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində qanunazidd başqa əməllər törətmiş şəxslərin, habelə yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəsi, təhsili və saxlanması üzrə öz vəzifələrini yerinə yetirməyən və ya lazımunca yerinə yetirməyən valideynlərin və digər qanuni nümayəndələrin,

vəzifəli şəxslərin aşkar edilməsini, onlar barəsində Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin görülməsini təmin edir; - Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığına, qanunazidd əməllər törətməsinə imkan yaradan səbəblər və hallar barəsində müvafiq dövlət orqanlarına və digər qurumlara məlumat verilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi:

-Təhsilin müvafiq dövlət standartlarına uyğun təşkilinə təhsilin keyfiyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirir; - İstedadlı uşaqların təhsilini davam etdirməsi üçün zəruri tədbirlər görür; - Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin monitorinqini aparır.

Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi:

-Yetkinlik yaşına çatmayanlara tibbi yardım göstərilməsini təmin edir; - Cinsi yolla yayılan xəstəliklərin mənbəyinin aşkar edilməsini, belə xəstəliklərə düşər olmuş, habelə əxlaqsızlıqla məşğul olan yetkinlik yaşına çatmayanların müayinəsini və müalicəsini, həmin şəxslər haqqında daxili işlər orqanlarına məlumat verməklə, həyata keçirir; - Tibbi-tərbiyə müəssisələri şəbəkəsinin inkişafını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi:

-Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyasını və sosial müdafiəsini təşkil edir, onlarla bağlı məlumat bazasını təşkil edir; onlara yardım göstərilməsini təmin edir; - Uşaqlara sosial xidmətin göstərilməsini təşkil edir;

- Yaşı 18-dən az olan şəxslərin əməyindən istifadə olunarkən Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsi üzrə dövlət nəzarətini həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi:

-Təhsil müəssisələrində bədən tərbiyəsi və idman vasitəsilə uşaqların sağlamlığının qorunmasını və möhkəmləndirilməsini təmin edir; sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların

bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olması, idman yarışlarında iştirak etməsi üçün əlverişli şərait yaradır, belə uşaqlar arasında ölkə və beynəlxalq idman yarışlarını, o cümlədən paralimpiya, deflimpiya və xüsusi olimpiya oyunlarını təşkil edir və bu yarışlarda sağlamlıq imkanları məhdud idmançıların iştirakını təmin edir; - yetkinlik yaşına çatmayanların istirahətinin, asudə vaxtının və məktəbdənkənar təhsilinin təşkilində iştirak edir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq, yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar: - yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının və mənafələrinin qorunması üzrə, həmin şəxslərin baxımsızlığına, kimsəsizliyinə, hüquq pozuntuları törətməsinə imkan yaradan səbəb və halların aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üzrə tədbirlər həyata keçirir; - Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarını pozan və ya onları qanunazidd əməllər törətməyə təhrik və cəlb edən şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması üçün müvafiq dövlət orqanlarına müraciət edir; - İnsan alverinin qurbanı olmuş uşaqların hüquqlarının və mənafələrinin qorunması üçün tədbirlər görür;

Yerli icra hakimiyyətinin qəyyumluq və himayə orqanları:

-Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları və uşağını tərbiyə etməkdən yayınan valideynlərin uşaqlarını, səhhətinə görə qəyyumluq və ya himayəyə ehtiyacı olan yetkinlik yaşına çatmayanları aşkara çıxarır; - Valideynlərlə uşaqların maraqları arasında ziddiyyət yarandığı hallarda, uşaqların hüquqlarının və mənafeyinin müdafiəsi üçün nümayəndə təyin edir;

-Tərbiyə, müalicə və əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrində və digər analogi müəssisələrdə yerləşdirilən valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların saxlanması, tərbiyə və

təhsilə daim nəzarət edir, həmin müəssisələrin məzunlarının hüquqlarının qorunmasını təmin edir (4).

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq hüquqlarının müdafiəsi dövlət siyasətində iki istiqamətdə aparılır: Beynəlxalq və dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlarla.

Uşaq hüquqlarını müdafiə edən və dünya dövlətləri tərəfindən tətbiq edilməli olan beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi hər bir dövlətin siyasətinin konkret istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsindən bəhs edərkən, bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilmiş dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar da təsnifləşdirilməlidir. Təsnifləşdirilmənin isə əsasən dörd mühüm istiqamətdə aparılması bu problemin əhəmiyyətini dərk etməyə imkan verir:

- Qanunvericilik sisteminin əsas bazası olan Konstitusiya və Konstitusiya qüvvəli aktlar; - özündə insan və uşaq hüquqları sahəsində bəzi normaları birləşdirən dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar; - insan hüquqları ilə əlaqədar qəbul edilmiş dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar; - bilavasitə uşaq hüquqları ilə əlaqədar qəbul edilmiş dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar.

Bütövlükdə, uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində dövlətdaxili fəaliyyətin həyata keçirilməsi mühüm istiqamətlərdən biridir. Bu isə aşağıdakılarda ifadə olunur: uşaq hüquqlarına dair qanunvericilik bazasının yaradılması; uşaq hüquqları sahəsində beynəlxalq aktlara tərəfdar çıxmaq; uşaq hüquqları sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq milli orqanların yardımı (5, s.126-127).

Beləliklə, qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi və milli inkişaf siyasəti aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

- Birinci hissə qrup tədbirlər, dövlət və ictimai səylərin təşkilatı təminatı ilə bağlıdır və özündə bunları birləşdirir: yuvenal ədliyyə sisteminin formalaşdırılması; uşaq hüquqları

istiqamətində ombudsman təsisatının fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi; yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqları və qanuni mənafelərinin təminatı üzrə ictimai nəzarətin yaradılması; sosial neqativ halların profilaktikası məqsədilə ictimai hərəkətin yaradılması və inkişafı; uşaqlar və yeniyetmələrlə iş üzrə mütəxəssislərin hazırlanması; müəssisə və təşkilatlarda gənclərlə iş üzrə vəzifələrin yaradılması.

- İkinci hissə sosial tədbirlərdir: Bunlar yetkinlik yaşına çatmayanların təhsil, əmək, onların qabiliyyətlərinə uyğun imkanların realizəsi; uşaq və gənclərin sağlam həyat tərzinin, idman və bədən tərbiyəsi, yaradıcılığın inkişafı, yetkinlik yaşına çatmayanların nəzarətsizliyi və cinayətkarlığının qarşısının alınması, vətənpərvər ruhda tərbiyələri üçün maliyyə proqramlarının artırılması; yetkinlik yaşına çatmayanlar üzrə bölmələrin maddi- texniki bazasının möhkəmləndirilməsi; gənclər və yeniyetmələr üçün sosial xidmət, klub və mərkəzlər şəbəkəsinin inkişafıdır.

- Üçüncü hissə və yaxud qrupa isə təhsil və tərbiyənin rolunun artırılması daxildir. Bu əsasən savadsızlığın ləğvi, uşaq və yeniyetmələrlə iş təcrübəsinə malik mütəxəssislərin köməyi ilə təhsilin təkmilləşdirilməsi; narkomaniya, alkoqolizm və s. profilaktikası üzrə yarım fənlərin təhsildə fakultativ dərəcə daxil edilməsi; gənclərlə profilaktik işin təşkilatı məsələləri üzrə pedoqoji işçilərin hazırlanması; uşaqların əlavə təhsil təsisatları şəbəkəsinin inkişafıdır.

- Nəhayət, informasiya-təbliğat tədbirləri də önəmlidir. Bu zaman fiziki və psixi sağlamlıq, sosial rifah, sağlam həyat tərzinə haqqında uşaq və yeniyetmələrin məlumatlandırılması; uşaq və yeniyetmələrin güc, qəddarlıq və qeyri-etik təbliğatdan müdafiəsi; hüquq pozmaları ilə əlaqədar statistik bazanın toplanması; uşaqlarla alkoqolizmə qarşı monitorinqlərin aparılması; yetkinlik yaşına çatmayanların narkomaniyadan müalicəsi üçün sosial-reabilitasiya və müalicə-profilaktika

xəstəxanasının yaradılması kimi addımların atılması dövlət uşaq siyasətinin inkişafına töhvədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. A.Quliyev, Hüquq ensiklopediyası. Bakı, Qanun 2007, 1107 səh.
2. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyat, 136 s.
3. Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti qaydası // "Respublika", 9 may 2012-ci il.
4. N.Adilov, Müasir beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində uşaq hüquqlarının müdafiəsi; nəzəri və praktiki məsələlər, Bakı, Aypara-3, 2010. 288 s.
5. <http://president.az/articles/4832>.

Hafizə İmanova
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
Davamlı inkişafın fəlsəfəsi
şöbəsinin kiçik elmi işçisi

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi davamlı inkişaf siyasəti

Xalqımızın ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyev XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına fəal dövlət rəhbəri kimi daxil olmuşdur. 1969-cu ildən başlayaraq bu möhtəşəm insanın keçdiyi həyat yolu, çoxşaxəli və məqsədyönlü fəaliyyəti Azərbaycanın sürətli inkişafına güclü təkan vermiş, ölkəmizi öz hüdudlarından kənarda tanıtmış, beynəlxalq miqyasda ölkəmizin nüfuzunu xeyli dərəcədə yüksəltmişdir.

Heydər Əliyev uzaqgörənliyi, qətiyyəti və cəsarəti, geniş dünyagörüşü ilə bir dövlət başçısı, bacarıqlı siyasətçi və diplomat kimi bütün dünyada özünü tanıtmış, dünya miqyaslı siyasətçilər sırasında ön cərgələrdə yer tutmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin adı Azərbaycan xalqının tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

Dünyada tanınmış bir çox ekspertlərin fikrincə, Heydər Əliyev məharətli və uzaqgörən siyasətçi olmaqla yanaşı, dövlətçilik təcrübəsində də dövlət idarəçiliyinin fenomeni kimi daim yaşayır. Azərbaycanın son illər ərzindəki nailiyyətləri və ölkəmizin davamlı inkişafı yuxarıda dediklərimizə əyani sübutdur.

Ümummilli liderimiz Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinə, onun tarixi qaynaqlarına həmişə böyük diqqətlə yanaşmış, millətin qan yaddaşına hopmuş tarixi şəxsiyyətlərimizin zaman-zaman yaşaması üçün öz qaygısını əsirgəməmişdir.

Müasir dünyada Azərbaycanın layiqli yer tutmasında, sivilizasiya marafonunda inamla addımlamasında böyük rolü olan ulu öndər, müstəqil Azərbaycanımızın memarı Heydər Əliyev ölkəmizin ictimai-siyasi, mədəni həyatında baş verən köklü dəyişikliklərin, böyük yüksəlişin müəllifi olmuşdur. Tarixi təcrübə göstərir ki, zəngin təbii və iqtisadi sərvətlərə malik olan ölkələrdə müstəqilliyin qorunub saxlanması bəzən onun əldə edilməsindən daha çətin və mürəkkəbdir. Düşmən təcavüzünə məruz qalan və təcrübəsiz şəxslər tərəfindən idarə olunan Azərbaycanda bu daha da çətin idi. Ölkəmiz yalnız dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi deyil, eyni zamanda, daxildən də parçalanmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı. Ölkəni bu ağır vəziyyətdən 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev çıxardı. Belə bir çətin anda, çətin dövrdə xalqımızın müdriqliyi bir daha özünü göstərdi. Xalqın təkidi və tələbi ilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana qayıtdı, xalq onu Prezident seçdi və ondan sonra ölkəmizin yeni inkişaf dövrü başlandı. Bütün xoşagəlməz meyllərə son qoyuldu, sabitlik, ictimai asayiş bərqərar olundu, qeyri-qanuni silahlı dəstələr tərkisilah edildi. Bir sözlə, Azərbaycan yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti sayəsində ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan və sosialyönümlü iqtisadi sistemin formalaşması, ölkədə mövcud olan təbii iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövryyəsinə cəlb olunması, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyası təmin edildi. Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanan bu islahatlar mahiyyət etibarilə inkişafın yeni-Azərbaycan modelini yaratdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün təkamül yolu ilə yeni iqtisadi sistemə transformasiyanı və çoxmülkiyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasını təmin etdi. Ölkəmizin potensial imkanları, milli mənafehləri, xarici dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri, iqtisadi əməkdaşlığın yolları, global iqtisadi meyllər, geosiyasi realiaqlar və bu qəbildən olan digər vacib amillər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın demokratik islahatlar platformasını, tərəqqinin yeni istiqaməti olan davamlı inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi. Özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi sayəsində iqtisadiyyatın strukturunda ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi və liberal iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli şərait yarandı.

Məhz dünyamiqyaslı ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyevin gərgin əməyi, qətiyyəti, möhkəm siyasi iradəsi sayəsində müasir Azərbaycan dövləti qurulmuş, ölkəmiz dünya məkanında öz layiqli yerini tutmuşdur. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı və təşəkkül tapması ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ulu öndər azad sahibkarlığın inkişafına daim diqqət göstərmiş və ölkənin davamlı inkişafını məhz özəl sektorla bağlı olduğunu vurğulamışdır. Qəbul olunmuş dövlət proqramlarının bu sahənin inkişafında xüsusi rolu oldu, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birinə çevirdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı, sahibkarlara maliyyə dəstəyi və zəruri texniki yardım göstərən strukturlar formalaşdı. Sahibkarların vergi yükünün azaldılması istiqamətində tədbirlər görüldü, mənfəət və əlavə dəyər vergisinin dərəcələri aşağı salındı, kiçik sahibkarlıq subyektlərinə vahid vergi tətbiq edilməyə başlandı. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin qanunvericilik bazası yaradıldı və bu sahədə müvafiq dövlət proqramları təsdiq olundu.

Ümummilli liderin ölkənin gələcək inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyduğu vəzifələrdən biri də regionların tarazlı və

davamlı inkişafının təmin edilməsi olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycanın davamlı inkişafı baxımından regionların inkişafını və bölgələrdəki potensialdan səmərəli istifadəni vacib hesab edirdi. Bu baxımdan, 1995-2003-cü illəri regionların sürətli sosial-iqtisadi inkişafına hazırlıq mərhələsi kimi dəyərləndirməsidir. Bununla belə, o dövrdə bazar münasibətlərinin geniş vüsət alması, hərtərəfli iqtisadi islahatların aparılması, özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, milli sahibkarlar sinfinin formalaşması regionların hazırkı inkişafına əlverişli zəmin yaratdı. Bununla bağlı çıxışlarının birində bildirmişdir: "Bildirmək istəyirəm ki, iqtisadiyyat sahəsində indiyədək gördüyümüz işlər, həyata keçirdiyimiz tədbirlər, atığımız addımlar və imzaladığımız müqavilələr Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək və Azərbaycan Respublikası əhalisinin, vətəndaşlarının rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün edilibdir." (1,s.15)

Böyük siyasi xadimin ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafı üçün neft amilindən məharətlə istifadə etməsi, 1994-cü ilin sentyabrında böyük təzyiqlərə baxmayaraq, "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasına nail olması yüksək siyasi iradənin və qətiyyətin təntənəsi idi. Bu saziş həmçinin Azərbaycanın qapılarını bütün dünyanın üzünə açdı, bu sahədə yeni müqavilələrin imzalanmasını və ölkəyə investisiya qoyuluşuna münbit şərait yaratdı. 1998-ci ildə Avropanın Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə imzalanan kredit sazişi də buna bir nümunədir. Bununla bağlı ulu öndər beynəlxalq maliyyə qurumları ilə də geniş əlaqələr yaradaraq, ölkəmizin gələcək inkişafı üçün Avropa banklarından faydalanmağı da zəruri hesab etmişdir. Bu haqda ulu öndər demişdir: "Bu gün imzalanmış kredit sazişi bu baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı bu sazişlə Azərbaycanda özəl sektorun inkişaf etməsinə öz münasibətini və yardımını göstərir. Bizim məqsədimiz isə Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatını bərqərar etmək, özəlləşdirmə prosesini aparıb başa çatdırmaq və

respublikamızın iqtisadiyyatını sərbəst sahibkarlıq və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf etdirmək, ölkəmizin vətəndaşlarının rifah halını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir." (2,s.329)

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla, ölkəyə xarici investisiyaları cəlb etməklə, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq bu mərhələdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, özəl sektorun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu artmağa başlamışdır.

İstənilən iqtisadi artımın məqsədi davamlı inkişafda təqdim edildiyi kimi sosial rifahın yüksəldilməsidir. İnsanların sosial yüksəlişinin təmin olunması, bütün vətəndaşların gələcək sosial həyatının gücləndirilməsi iqtisadi siyasətin əsas uğurudur. Ona görə qarşıdakı dövrdə milli inkişafın əsas istiqamətlərindən birini iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi fonunda əhalinin sosial rifahının daha da yüksəldilməsi, sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial sahələrin və insan kapitalının inkişafı, yoxsulluğun tamamilə aradan qaldırılması, əhalinin məşğulluğunun təmini və gəlirlərinin artımı təşkil etmişdir. Bu prioritetlər isə Davamlı İnkişafın əsas prioritetləri olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakı şəhərində 9 ölkənin (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) dövlət başçısı, 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlətin nümayəndə heyətinin iştirakı ilə tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi. Bu konfransın yekununda Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı əsasında "Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş" imzalandı və Bakı Bəyannaməsi qəbul edildi. Əsas Çoxtərəfli Sazişin müddəalarına uyğun olaraq, TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin Bakı şəhərində yerləşdirilməsi qərara alındı və 2001-ci il

fevralın 21-də rəsmi açılışı oldu. Beləliklə, Azərbaycan tarixi İpək Yolumun bərpa edilməsinə öz töhfəsini verməklə, əsas inkişaf trayektoriyalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadı. (5)

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi və iqtisadi hesablama əsasında müəyyənləşdirdiyi inkişaf konsepsiyasının əsasını üç mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatlar təşkil etmişdir: birinci mərhələdə güclü dövlət tənzimlənməsi ilə böhrandan çıxmaq, ikinci mərhələdə iqtisadiyyatın sabitliyini təmin etmək, üçüncü mərhələdə isə iqtisadi dirçəlişə nail olmaq. Hər bir mərhələyə uyğun həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində 1996-cı ildə respublika iqtisadiyyatında sabitlik təmin edilmiş, 1997-ci ildən sosial-iqtisadi inkişafda müsbət meyillər özünü göstərməyə başlamışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində ümummilli liderin rəhbərliyi altında bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi bank sistemində də liberal islahatlara başlandı. İslahatların ilkin mərhələsində dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirildi, özəl bank sisteminin institusional formalaşması təmin edildi. Bu mərhələdə kapitalla bağlı aşağı tələblər, sistemə daxil olmaq üçün son dərəcədə liberal şərtlər müəyyən olundu və bank fəaliyyətini tənzimləmək üçün yumşaq tənzimləmə alətləri tətbiq edildi. Bu proseslər nəticəsində bank sistemi genişlənməyə və özəl bankların sayı artmağa başladı.

Dövlət proqramında ilk dəfə olaraq milli sahibkarlığın stimullaşdırılması və onun dövlət maliyyə təminatı mexanizmlərinin formalaşdırılması, daxili bazarın qorunması yolu ilə istehsal sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsuldağı çəkisinin artırılması ilə bağlı kompleks tədbirlər planı öz əksini tapmışdır.

2002-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin davamlı söyləri nəticəsində "Əsrin müqaviləsi"ndə nəzərdə tutulan, lakin

çoxlarının əfsanə və ya kağız üzərində kəmərlə hesab etdiyi əsas neft kəməri Bakı-Tbilisi-Ceyhanın təməli qoyulmuşdur. Qlobal əhəmiyyət kəsb edən bu kəmərlə Azərbaycanın enerji dəhlizinə çevrilməsi istiqamətində mühüm addım idi. 2005-ci il mayın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin açılış mərasimi keçirilib, 2006-cı ildə Türkiyənin Ceyhan limanından Azərbaycan neftinin nəqlinə başlanılıb.(4)

Heydər Əliyevin zəngin irsinə nəzər salarkən məlum olur ki, onun ölkə üçün gördüyü nəhəng işləri, dəyərli və əzəmətli ideyalarının həyata keçirilməsini hər kəs öz sahəsində hiss edir, bunun təzahürünü daha aydın və dərinləndirən dərk edir. Hər kəs bir həqiqəti qəbul edir ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin son 20 ili ərzində həyatımızın bütün sahələrində əldə olunmuş uğurlar məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin milli inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Tarixdə nadir şəxsiyyətlərdən biri kimi iz qoyan ümummilli liderin xidmətləri və keçdiyi ömür yolu haqqında çox deyilsə də, əsrlər boyu bu mövzuya müraciət olunacaq və onun zəngin irsi həmişə dərin, əhatəli, ətraflı elmi əsaslarla öyrənilərək gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır. Çünki xarakter, mahiyyət və fəaliyyət etibarilə uca olan Heydər Əliyev ancaq vətən, xalq amalı ilə yaşayaraq təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə insanlığın həyatında önəmli bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun Azərbaycana rəhbərliyinin əsrin üçdə biri qədər dövrünü əhatə edən zaman kəsiyi əbədiyaşar ulu öndər Heydər Əliyev düşüncəsinin nümayişi hesab oluna bilər. Bu dövr Azərbaycan xalqının həyatında intibah dövrü olmuşdur. Ulu öndər həmin zaman kəsiyində Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının adını bütün dünyada uca zirvələrə qaldırmış və doğma Azərbaycanımızın davamlı inkişaf yolunu göstərmiş və ölkəmizi hər yerdə layiqincə təmsil etmişdir.

Yaşadığımız dövr, cərəyan edən siyasi hadisələr, bir çox dövlətlərin üzlaşdığı problemlər onu deməyə əsas verir ki, ulu

öndərin həyatının mübarizələrlə dolu olan mərhələlərini həmişə diqqətlə öyrənməyə ehtiyac vardır.

Buna görə də əminliklə deyə bilərik ki, istər çağdaş Azərbaycan tarixində, istərsə də xalqın yaddaşında Heydər Əliyevin adı müstəqil və suveren dövlətin banisi, dahi siyasətçi, misilsiz şəxsiyyət, cəsur insan, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi və əbədiyaşarlıq hüququ qazanmış ən böyük vətəndaş - azərbaycanlı kimi əbədi həkk olunub, əsrlər boyu qalacaq və hər zaman dərin hörmətlə, ehtiramla anılacaqdır.

Heydər Əliyev bütün zamanlarda, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət etmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olmasında, iqtisadi potensialının möhkəmlənməsində, bölgədə və dünyada nüfuzunun artmasında onun müstəsna xidmətləri var. Bu gün Heydər Əliyev bizimlə deyil, ancaq onun siyasəti yaşayır, onun qurduğu müstəqil Azərbaycan yaşayacaqdır.

Heydər Əliyevin gələcək üçün nəzərdə tutduğu iqtisadi ideyalar və arzular artıq gerçəkliyə çevrilmiş, bütün mənalı həyatını öz xalqına bəxş etmiş siyasi və dövlət xadimi kimi zəngin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxaraq əsl dövlət idarəçiliyi məktəbinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının hələ neçə-neçə nəslə bu böyük məktəbdən, Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsindən ölkəmizin inkişafı, xalqımızın rifahı naminə faydalanacaqlar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirilən strateji kurs Azərbaycanı zirvələrə doğru gedən ölkələr qrupunda öncül mövqeyə çıxarmışdır. Ölkənin inkişaf səviyyəsində ciddi kampaniya və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş və verməkdə davam edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq təcriddən çıxdı. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmdə çox mühüm yer tutur, beynəlxalq

təşkilatların üzvüdür, onlarla fəal əməkdaşlıq edir. Bütün dövlətlər tərəfindən tanınır. Azərbaycanın böyük hörməti var. Artıq demək olar ki, regional məsələlərdə Azərbaycanın sözü həlledici əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın iştirakı olmadan bölgədə heç bir regional layihə keçirilə bilməz. Beləliklə, Azərbaycan region üçün mərkəzə çevrilibdir. Bizim nüfuzumuz artır, gücümüz artır. Bu, bizə imkan verəcək ki, qarşımızda duran bütün məsələləri öz xeyrimizə həll edək. Bütün bunlar Heydər Əliyevin xidmətləridir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin öncül istiqamətlərindən biri müstəqil dövlətin neft strategiyasının hazırlanması olmuşdur. Bununla yanaşı, ölkəmizin iqtisadi həyatında Heydər Əliyev həm də, Azərbaycan qazının dünya bazarlarına çıxarılması üçün nəzərdə tutulan və regionun kifayət qədər əhəmiyyətli layihəsi hesab olunan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin də təməlini qoymuşdur.

Heydər Əliyev neft gəlirlərinin şəffaf xərclənməsi və davamlı inkişafın əsas prioritetlərindən olan təbii sərvətlərin gələcək nəsillərə saxlanılması məqsədi ilə Dövlət Neft Fondunun yaradılması kimi xidmətləri ilə də yadda qalmışdır. 1999-cu il dekabrın 29-da "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" Fərman imzalanmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik qərarı əsasında Neft Fondundan ilk vəsait Azərbaycan xalqının ən ağır şəraitdə yaşayan və ən həssas sosial təbəqəsi olan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Azərbaycanın təşəbbüsü ilə reallaşan beynəlxalq əhəmiyyətli neft-qaz layihələri ölkəmizin dəstəklədiyi şaxələndirmə siyasətinin məntiqi nəticəsidir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, Azərbaycan Avropada böyük potensiala malik və etibarlı enerji təminatçısı kimi etimad qazanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin ehtiyacından da artıq enerji istehsal

edəcək stansiyaların işə salınması nəticəsində Azərbaycan hazırda enerji ixrac edən ölkələr sırasındadır.

Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərlərinin davamı kimi maraq doğuran daha möhtəşəm layihələr də hələ son deyildir. Dünya dövlətlərinin maraq göstərdiyi "Cənub" qaz dəhlizi, TANAP, TAP layihələrinə tərəfdaşların da sayı artmaqdadır. Bir sözlə, çoxşaxəli enerji siyasəti Azərbaycanın iqtisadi qüdrətini artırmaqla yanaşı, ölkəmizin beynəlxalq müstəvidə mövqeyini daha gücləndirir.

Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin misilsiz idarəçilik qabiliyyəti, gərgin əməyi nəticəsində əldə olunmuş nailiyyətlər sonrakı illərdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradıb. Bir sözlə, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasında Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir.

Əsası ulu öndər tərəfindən qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində qazanılmış nailiyyətlər daha da möhkəmləndirilib, makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılıb, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi təmin olunub, əhəlinin sosial rifahı davamlı olaraq yaxşılaşıb.

Prezident İlham Əliyevin ümummili lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strategiyadan qaynaqlanan, realıqları nəzərə alan məqsədyönlü, çevik sosial-iqtisadi siyasəti nəticəsində iqtisadi çağırışlara dayanıqlılıqlı ilə seçilən və ölkəni regionun həm də iqtisadi liderinə çevirən milli iqtisadi inkişaf modeli formalaşıb.

2003-cü ildən Heydər Əliyev siyasi və iqtisadi kursunu uğurla davam etdirən ölkə Prezidenti İlham Əliyev ötən 15 il ərzində milli inkişaf prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirərək ölkənin bütün potensialını intellektual resursların, insan kapitalının gücləndirilməsi yönündə səfərbər etmişdir. Ötən illərdə keçid dövrünü geridə qoyan respublikanın iqtisadi

inkişafı son illərdə keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələdə əsas məqsədlərdən biri də milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla uzunmüddətli perspektivdə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Son illər dövlət başçısının imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi dövlət proqramlarında bu hədəfin reallaşması üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Son 15 ildə bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial ədalət prinsipinin gücləndirilməsi, müttəraqqi beynəlxalq təcrübə əsasında əhəlinin bütün təbəqələri üçün bərabər və əlçatan sosial təminat mexanizminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi mühüm prioritetlər kimi diqqətdə saxlanılmışdır. Xüsusən regionlarda istifadəyə verilən müxtəlif təyinatlı müasir müəssisələri və onların hesabına açılan minlərlə yeni iş yerini də əlavə etsək, onda Azərbaycanın bugünkü sosial-iqtisadi həyatında özəl sektorun mövqeyi aydın görünür. Bütün yuxarıda qeyd olunanlar davamlı inkişaf konsepsiyasının öncül beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Heydər Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, 12-ci cild, Bakı, Azərneşr 2004, s.15.
2. Heydər Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, 12-ci cild, Bakı, Azərneşr 2004, s.113.
3. Heydər Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, 16-ci cild, Bakı, Azərneşr 2005, s.329.
4. www.president.az/azerbaijan/contract.
5. www.president.az/azerbaijan/silkroad.

Elnur Hacıyev
AMEA, Fəlsəfə İnstitutunun
"Heydər Əliyevin siyasi irsi və
azərbaycançılıq fəlsəfəsi" şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, s.e.ü.f.d.

Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanda parlamentarizm ənənələri

Müsləman Şərqində ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin Azərbaycanda elan edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına təkan verən çoxşaxəli islahatların bu məkanda gerçəkləşdirilməsi xalqımızın zəngin dövlətçilik ənənələrinə, yüksək milli qürura, yenilikçi düşüncə tərzinə malik olmasının parlaq təəcəssümüdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilk gündən müstəqilliyi qoruyaraq inkişaf etdirməyi, xalqın fərvan həyat tərzinə nail olmağı, hər bir fərdin qanuni maraq və mənafeyinin müdafiəsində dayanmağı mühüm vəzifələr kimi müəyyənləşdirmişdi.

Tarixi faktlara istinadən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kifayət qədər mürəkkəb və çətin mərhələdə belə, demokratik ideallardan geri çəkilmədiyini, hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmini istiqamətində qətiyyətli addımlar atdığını, ədalətə və qanunçuluğa tapındığını, maarifçilik ənənələrini inkişaf etdirdiyini əminliklə söyləmək olar. Cümhuriyyətin müxtəlif sahələrdə ciddi uğur qazanmasını şərtləndirən, eyni zamanda onun səmərəli daxili və xarici siyasətini təmin edən mühüm amillərdən biri də müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq 1918-ci ilin dekabrında demokratik seçkilər yolu ilə çoxpartiyalı parlamentin (Məclisi-Məbusan) yaradılması olmuşdur. Bundan xeyli əvvəl Azərbaycan Parlamenti 1918-ci il mayın 27-dən noyabrın 19-dək Milli Şura adı altında fəaliyyət göstərmiş, 44 nəfər müsəlman-türk nümayəndədən ibarət bu qanunverici qurum qısa zamanda 10

iclasını keçirərək mühüm tarixi qərarlar qəbul etmiş, ölkənin idarə olunması məsuliyyətini üzərinə götürmüşdü. İlk Azərbaycan parlamentinin (Məclisi-Məbusanın) deputat korpusunun əsas hissəsini Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. (1, səh 34)

Milli Şuranın qısa zamanda qəbul etdiyi «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında», «Birinci Müvəqqəti hökumətin tərkibi haqqında», «İkinci Müvəqqəti hökumətin tərkibi haqqında», «Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələri haqqında», «Milli Şuranın buraxılması haqqında» və «Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında» qanunlar milli qanunvericiliyin inkişafı baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan parlamentarizmi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman AXC-nin son dərəcə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Cümhuriyyət demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycanın əhalisi yalnız türklərdən ibarət olmadığı üçün bu ərazidə yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Milli Şurasının tərkibi 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. 1918-ci il dekabrın 3-nə nəzərdə tutulmuş parlamentin (Məclisi-Məbusanın) açılışı ingilis komandanlığının Azərbaycan hökumətinə ciddi təzyiqlərlə bağlı yubadıldı. Britaniya Krallığının baş qərargah rəisi S.Stoksun mayor Rolansona göndərdiyi məktubda açıq tapşırıqlı ki, koalisiya hökuməti müttəfiqlər komandanlığı tərəfindən tanınmayınca parlamentin (Məclisi-Məbusanın) açılışına imkan verməsin.

Həmin dövəmdə yaranmış gərgin siyasi situasiyaya baxmayaraq, 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman Şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında

formalaşdırılmış ilk parlament idi. Parlamentin açılışında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə geniş təbrik nitqi söylədi. «Müsavət» fraksiyasının təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi. Paris sülh konfransına yola düşmüş Ə.Topçubaşov səfərdə olduğu üçün parlamentin fəaliyyətinə H.Ağayev rəhbərlik etdi. Parlamentin ilk iclasında F.Xoyski hökumətinin istefası qəbul edildi və yeni hökumətin təşkil olunması qərara alındı. Yeni hökumətin təşkili yenidən F.Xoyskiyə tapşırıldı. 1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski parlamentdə öz proqramını irəli sürdü və yeni hökumətin tərkibini təsdiq olunmaq üçün təqdim etdi. Parlament hökumətin proqramını qəbul edərək F.Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş yeni hökumətə etimad göstərdi. (2, səh 123).

Parlament qanunlarının hazırlanması, müzakirəsi və təsdiq olunmasında ümumilikdə 11 komissiya – maliyyə-büdcə, qanunvericilik təklifləri, Müəssisələr Məclisinə seçkilər üzrə mərkəzi komissiya, mandat, hərbi, aqrar məsələlər, sorğular, təsərrüfat, sərəncamverici, ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət, redaksiya və fəhlə məsələləri üzrə komissiyalar formalaşdırılmışdı.

Azərbaycan parlamenti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi qanun və qərarların müzakirəsində parlament üzvləri, bir qayda olaraq, həmrəylik və yekdillik nümayiş etdirirdilər. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısamüddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerlərində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılır, yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. Parlamentin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanun xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Milli universitetin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox

mühüm tarixi xidməti idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən cümhuriyyət hökuməti və parlamenti vaxt itirmədən bu sahədə milli kadrların hazırlanmasına xüsusi səy göstərirdi. Azərbaycan parlamenti hökumətin təklifinə əsasən, 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etmişdi.

Parlament ölkənin müstəqilliyini təhdid edən xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq məqsədilə gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün də böyük işlər görürdü. Parlament 1918-ci il dekabrın 28-də sədr Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Azərbaycan dünya dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınmışdır. 1920-ci il yanvarın 11-də Antanta dövlətləri Azərbaycanın istiqlaliyyətini de-fakto tanıdılar. AXC fəaliyyət göstərdiyi 23 aylıq müddət ərzində 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və digərlərlə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail olmuşdur. (3, səh 46).

Azərbaycan parlamenti və Cümhuriyyət hökuməti aparılan çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətləri nizama salmış, lakin Ermənistan hökumətinin böyük ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini normal məcraya yönəltmək mümkün olmamışdı. Qonşu İranla da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sənədlər parlamentdə təsdiq olunmuşdu.

Müsəlman şərqində ilk dəfə olaraq kişilərlə bərabər, qadınlara da seçki hüququnun verilməsi Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət yaratmaq

əzmində olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Demokratik müzakirələrin keçirilməsi, fikir pülüralizmi, azad söz kimi parlamentarizm ünsürlərini özündə birləşdirən Cümhuriyyətin qanunverici orqanı, tutduğu vəzifədən, mənsəbdən, fraksiyadan asılı olmayaaraq bütün deputatların sərbəst fikir ifadə etmələrinə şərait yaratması, Azərbaycan parlament demokratiyasının möhkəm təməlini yaratmışdı. Bəzən parlamentin bütöv bir iclası adı məsələlərin demokratik müzakirələrinə həsr edilirdi. Sosialist fraksiyasının sorğularına hökumətin xarici işlər nazirinin cavabları deputatlar tərəfindən qənaətbəxş sayılmadığından, baş nazirin parlamentə gələrək sualları şəxsən cavablandırması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin demokratik, hüquqi prinsiplər əsasında təşəkkül tapmasını göstərirdi.

Qanunların qəbul edilməsi qaydası parlamentarizmə xas olan cəhətləri ilə fərqlənmişdir. Qanunlar qəbul edilməmişdən əvvəl ayrı-ayrı komissiyalarda müzakirə olunmuş, hökumət üzvləri müxtəlif sorğuları cavablandırmaq üçün parlamentdə ayrı-ayrı hesabatlar vermiş, qanunların bir neçə oxunuşdan keçməklə qəbul olunması proseduru müəyyən olunmuş, bütün fraksiyalar, o cümlədən milli azlıqların nümayəndələri qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış edə bilmiş, onların ayrı-ayrı komissiyalarda təmsil olunmasına şərait yaranmış, Nazirlər Kabineti üzvlərinin qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış etmələri üçün onlara səlahiyyətlər verilmiş, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın tanınması üçün parlamentin sədri Ə.Topçubaşov böyük xidmətlər göstərmiş, parlamentlərarası əlaqələrin qurulması üçün bir sıra işlər görülmüşdür.

Parlament Azərbaycan xalqının maariflənməsi, ordu quruculuğu, səhiyyə, hüquq sahələrində böyük işlər görülməsi üçün qanunvericilik bazasını yarada bilmişdir. Bununla belə, parlament Azərbaycan Müəssislər Məclisinin çağırılması, əsas qanun Konstitusiyanın qəbul edilməsi, torpaq islahatı və s. kimi vacib məsələlərin həllini tezləşdirə bilməmişdir.

Azərbaycan Parlamentinin yaranması və fəaliyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli nümayəndələri M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski, N.Usubbəyli, H.Ağayev, M.Cəfərov və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Parlament rəsmi dövlət orqanı olan «Azərbaycan» qəzetini rus və azərbaycan dillərində dərc etdirmişdir. (4, səh 78),

1920-ci il aprelin 27-də saat 11-də parlament hakimiyyətin Azərbaycan Hərbi İnqilab komitəsinə verilməsi haqqında əleyhinə 1, bitərəf 3 və səs verməyən 3 nəfər olmaqla qərar qəbul etdi. Parlamentin sədr əvəzi M.Y.Cəfərov və parlament işlər idarəsinin müdiri Mustafa bəy Vəkilovun imzaladıqları sənədlə hakimiyyətin verilməsi şərtləri aşağıdakı qaydada təsbit edilirdi.

1. Sovet hökuməti tərəfindən idarə olunan Azərbaycanın tam istiqlaliyyəti mühafizə edilir;

2. Azərbaycan kommunist fırqəsinin yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;

3. Azərbaycanın son idarə formasını hər hansı bir xarici təzyiqdən asılı olmayan fəhlə, kəndli və əsgər deputatları sovetləri şəxsində Azərbaycanın ali qanunverici orqanı müəyyənləşdirir;

4. Hökumət idarəsinin bütün xidmətçiləri öz yerlərində qalır, ancaq məsul vəzifə tutanlar dəyişdirilir;

5. Yeni yaradılan müvəqqəti kommunist hökuməti parlamentin və hökumət üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;

6. «Qızıl Ordu»nun Bakı şəhərinə döyüşlə daxil olmasına yol verməmək üçün tədbir görülməkdir;

7. Yeni hökumət Azərbaycanın istiqlalını sarsıtmaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlər görəcək və öz sərəncamında olan bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır.

Azərbaycan parlamenti özünün fəvqəladə iclasında bu şərtləri səs çoxluğu ilə qəbul etdi. (5, səh 98).

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti 17 ay fəaliyyət göstərmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti demokratik əsaslarla fəaliyyət göstərərək, Azərbaycan parlamentarizmin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həyatında ən əhəmiyyətli və şərəfli məqamlardan biri də parlamentin demokratik yolla seçilməsi və fəaliyyəti olmuşdur. Ümumiyyətlə, 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti 23 ay ərzində 145 iclası keçirilmiş, burada 270-dən artıq qanun layihəsi müzakirəyə çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını təsdiq edilmişdi. Parlament mövcudluğu zamanı bütün fəaliyyətini ölkənin sosial-iqtisadi, maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin siyasi suverenliyi və ərazi toxunulmazlığını təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumağa, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirməyə, Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınmasına, onun xarici ölkələrlə, ilk növbədə yaxın qonşuları ilə çoxşaxəli əlaqələrinin genişlənməsinə yönəlmişdi. (6, səh. 125).

Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanunların, qərarların hamısı müstəqil ölkənin ilk qanun və qərarları olduğu üçün çox əhəmiyyətli idi. Bu sırada bəzi qanunların strateji önəmini də xüsusi vurğulamaq lazım gəlir. «Vətəndaşlıq haqqında», «Ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında», «Mətbuat haqqında», «Milli Bankın təsis haqqında», «Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında», Gömrük və poçta-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında», «Məhkəmə qanunvericiliyi haqqında» və digər qanunları göstərmək olar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olan müstəqil respublikamız hələ 1991-ci ildə müstəqilliyini dünyaya bəyan edərkən sivil, demokratik, hüquqi dövlət quracağı, hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə sadıq qalacağı ilə bağlı üzərinə müəyyən öhdəlik götürmüşdü. Ulu öndər Heydər Əliyevə qədər hakimiyyətdə olan qüvvələr Azərbaycanın müstəqilliyinin əsas atributlarından olan konstitusiyanın qəbulu isti-

qamətində heç bir addım atmamışdılar.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin başa çatdırma bilmədiyi işləri davam etdirmək üçün müasir dövrdə demokratik əsaslarla fəaliyyət göstərən qanunverici orqanın yaradılmasına nail olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü il iyunun 15-dən oktyabrın 3-dək Azərbaycan Respublikası parlamentinə rəhbərlik etdiyi dövr Azərbaycan parlamentarizmi tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edir. Ümummilli lider «Azərbaycan Respublikasının bugünkü ağır, mürəkkəb və gərgin vəziyyətini tam məsuliyyətlə dərk edirəm. Bu vəzifəni üzərimə götürərək öz məsuliyyətimi anlayıram və bunların hamısını rəhbər tutaraq əlimdən gələni edəcəyəm» deməklə, Azərbaycanı məhv olmaqdan xilas etmişdi. Belə bir ağır şəraitdə böyük öndər Heydər Əliyevin müdrikliyi, uzaqgörənliyi və mahir idarəetmə qabiliyyəti sayəsində Azərbaycan fəlakətdən qurtardı, qısa müddətdə siyasi, iqtisadi sabitlik təmin edilərək respublikanın inkişafına yol açan qanunlar qəbul edildi. 1995-ci il seçkilərindən sonra nümunəvi parlamentin formalaşmasına nail olundu. (7, səh. 21).

Yenidən respublika rəhbərliyinə dəvət edilmiş görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyev dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi üçün çox mühüm tədbirlər həyata keçirdi, onu məhv olmaqdan, dağılmaqdan xilas etdi. Azərbaycan Respublikasının parlamentinə sədrlik edən ümummilli lider Heydər Əliyev xalqla birbaşa təmas qurdu. Azərbaycan dövlətinin qurucusu müstəqil, bütöv Azərbaycan naminə xilaskarlıq fəaliyyətinə başladı.

Ermənistanın təcavüzünün gücləndiyi bir vaxtda müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ölkəmizin azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan, hərbi əməliyyatlarla əlaqədar itkin düşən və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada ölmüş hesab edilən şəxslərin və onların ailələrinin statusunu və sosial müdafiəsini tənzimləmək

məqsədlə 1993-cü il sentyabrın 3-də «Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında» qanun qəbul etdi. Qanuna görə şəhid adının əbədiləşdirilməsi üçün şəhid adlarının küçələrə, meydanlara, müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə, məktəblərə, mədəni-maarif ocaqlarına verilməsi nəzərdə tutulurdu. Mənzil şəraitini yaxşılaşdırmağa ehtiyacı olan şəhid ailələri yaşayış sahəsi ilə birinci növbədə təmin olunurdular.

Azərbaycan Respublikasının qanunverici orqanı «Müdafiə haqqında» 1993-cü il 26 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul etdi. Sonrakı əlavə və dəyişikliklərlə 5 bölmə və 18 maddədən ibarət qanunda göstərilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi, dövlətin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və əhalinin təcavüzdən qorunmasının təmin olunması məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, hüquqi, hərbi və sosial tədbirlər sistemidir. Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi Silahlı Qüvvələrin, iqtisadiyyatın, əhalinin, ərazinin müdafiəyə daim hazır olmasına əsaslanır və dövlətin hərbi doktrinasına uyğun olaraq təşkil edilir. Qanunda Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası Silahlı qüvvələrin quruculuğunda müdafiə yetərliyi prinsipi ilə müəyyən edilir və Azərbaycan Respublikasının heç bir dövlətə qarşı ərazi iddiasının olmamasına və əgər o təcavüz obyektinə olmasa, beynəlxalq hüquqa əsaslanan öhdəliklərdən başqa heç vaxt heç bir dövlətə qarşı birinci hərbi əməliyyatlara başlamayacağına əsaslanır. (8, səh 12).

1993-cü il dekabrın 6-da Azərbaycan Respublikasının «İstiqlal» ordeninin statusunun və təsvirinin təsdiq edilməsi haqqında» Milli Məclis qanun qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının ən yüksək ordeni ilə Azərbaycan Respublikasında milli – azadlıq hərəkatında müstəsna xidmətlərinə, dövlət və xalq qarşısında, habelə milli – dövlət quruculuğu işlərində xüsusi xidmətləri olan şəxslər təltif edilir.

Heydər Əliyev bu vəzifədə sayılı çalışaraq ilk növbədə parlamentin cəmiyyətdəki nüfuzunun sağlamlaşdırılması tədbirlərinə başladı, yüksək idarəçilik keyfiyyətləri sayəsində ali qanunverici orqanda xoşagəlməz siyasi çəkişmələrin, qeyri-etik davranışların qarşısını aldı. Müzakirə və diskussiyaların sivil demokratik meyarlar çərçivəsində aparılması üçün şəxsi nümunə göstərdi, parlament idarəçiliyinə yeni ruh və müasirlik gətirdi. Milli Məclisin iclasları, mətbuat konfransları, respublika əhəmiyyətli müşavirələr birbaşa yayımla televiziya ekranlarına verildi. Ölkədəki vəziyyət olduğu kimi xalqa çatdırıldı. Ümummilli liderin Milli Məclisdəki səliqə, rəvan və yüksək məntiqə əsaslanan nitqləri, əsaslandırılmış mövqeyi, mürəkkəb situasiyalarda çevik qərarlar qəbul etmək qabiliyyəti bu gün də böyük rəğbətə xatırlanır. (9, səh 74).

Məhz böyük öndərin parlamentə sədrliyi ilə başlamış tarixi qayıdışı Azərbaycan xalqını və onun dövlətçiliyini xilas edərək möhkəmləndirmiş və demokratik mühit formalaşdırılmışdır. Görkəmli dövlət xadiminin yorulmaz və gərgin fəaliyyəti ilə Milli Məclisin işi yenidən təşkil edilmiş, xalqımızın taleyi ilə bağlı bütün məsələlər parlamentdə müzakirə edilmişdir. Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin parlamentləri ilə rəqabət aparmaq imkanında olan Azərbaycan qanunverici orqanının binası da məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyinin birinci dövründə tikilib istifadəyə verilmişdir. (10, səh 33),

Böyük öndər Heydər Əliyev Azərbaycan parlamentini dünyanın inkişaf etmiş parlamentləri ilə bir səviyyədə olması üçün bütün qüvvəsini sərf etmiş, mötəbər beynəlxalq təşkilatlar və dünya dövlətləri parlamentləri ilə sıx əlaqələrin qurulmasına çalışmışdır. Xüsusilə də, Türkiyə Cümhuriyyəti Böyük Millət Məclisi ilə dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrini önə çəkmişdir. Məhz ilk dəfə olaraq türkdilli xalqların Parlament Assambleyasının yaradılması ideyası da ümummilli liderə məxsusdur. Müasir Azərbaycan dövlətinin və parlamentinin qurucusu olan

ümummilli lider Heydər Əliyev dühası Azərbaycan xalqının tarixinə əbədi həkk edilmişdir. (11, səh 54).

Ulu öndər ölkədəki ictimai-siyasi sabitliyi və qanunçuluğu bərpa etdikdən dərhal sonra ilk milli Konstitusiyanın qəbulu istiqamətində qətiyyətli addımlar atdı. Böyük strateqin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında, eyni zamanda demokratik cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin mütərəqqi təcrübəsi əsasında hazırlanan, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən ilk milli Konstitusiyanın 7-ci maddəsində hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi birmənalı əksini tapdı. Əsas Qanunun «Qanunvericilik hakimiyyəti» adlanan 5-ci fəslində Milli Məclisin vəzifə və səlahiyyətləri, fəaliyyət istiqamətləri, Milli Məclisin say tərkibi, deputatların seçilməsi, səlahiyyət müddəti və sair məsələlər dolğun əksini tapdı. (12, səh 76).

Heydər Əliyev siyasi kursu bütün istiqamətlərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi prinsiplərinə söykənir. Hüquqi dövlət quruculuğu, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı, Azərbaycanda mülki cəmiyyətin qurulması, milli təhlükəsizlik və xarici siyasət problemlərinin həlli, milli-mənəvi inkişaf istiqamətində görülən işlər bütünlüklə müstəqillik amilinin praktiki baxımdan bərqərar olmasına yönəlmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan cəmiyyətinin vahidliyinin, monolitliyinin təmin olunmasını özünün əsas strateji vəzifəsi hesab edir. Bu baxımdan ulu öndərin əsasını qoyduğu siyasi xəttin davam etdirilməsi cəmiyyətin siyasi sifərişi, sosial tələbatı kimi diqqəti cəlb edir. 2003-cü ildə və sonradakı dövrlərdə ölkədə keçirilən prezident seçkiləri təsdiqləmişdir ki, Azərbaycan xalqı ümummilli liderinin siyasi kursuna sadıqdır və bu kursun dövlətçiliyin təhlükəsiz və sabit şəraitdə inkişafına imkan verən yeganə strateji seçim olduğunu tam mənası ilə dərk edir. (13, səh 40).

Böyük strateq Heydər Əliyevin lider və şəxsiyyət kimi böyüklüyü həm də əsasını qoyduğu strateji siyasi kursun davamlılığını təmin etməsilə şərtlənir. Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyev prezidentliyi dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi parlamentin ölkə həyatındakı rolunu yüksək dəyərləndirmiş, onun maddi-texniki bazasının yeniləşməsi, iş üsul və vasitələrinin müasirləşdirilməsi prosesinə öz töhfəsini vermişdir. Dövlət başçısının təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin inzibati binası əsaslı şəkildə ən müasir səviyyədə təmir edilmiş, infrastrukturunu yeniləşdirilmiş, bir sözlə, deputatların səmərəli və normal fəaliyyəti üçün bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2008-ci ildə Azərbaycan Parlamentinin yaranmasının 90-cı ildönümü təntənəli şəkildə qeyd olunmuş, bu əlamətdar tədbirdə dərin nitq söyləyən dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətini-hüquqi dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

2010-cu ilin noyabrında keçirilmiş seçkilər nəticəsində formalaşmış IV çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclasında dərin məzmunlu nitq söyləyən Prezident İlham Əliyev demişdir: «Azərbaycanda demokratiyanın inkişafı təmin edilir. Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu işində çox vacib işlər görülmüşdür. Demokratiya bizim şüurlu seçimimizdir. Azərbaycan müasir demokratik ölkə kimi uğurla inkişaf edir. Ölkədə bütün azadlıqlar təmin edilibdir. Söz azadlığı, vicdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, siyasi plüralizm təmin edilibdir. Ölkədə siyasi sistemin formalaşması işində çox vacib addımlar atılıbdir. Azərbaycanda siyasi mübarizə sivil qaydalarla tənzimlənir. Əminəm ki, yeni tərkibdə Milli Məclis bu gözəl ənənələrini daha da möhkəmləndirəcəkdir». (14, səh 125).

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə formalaşmış parlamentarizm ənənələri keyfiyyətcə

yeni mərhələdə də yaşayır, inkişaf edir, ölkəmizin tərəqqisinə, yüksəlişinə töhfə verir. Heydər Əliyevin dövlətçilik ideallarına tapınan Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi üzərinə düşən məsuliyyətli missiyanı uğurla yerinə yetirməyə, dövlətin və xalqın maraqlarının keşiyində layiqincə dayanmağa çalışır, habelə dövlət başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən mütərəqqi siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatlara layiqli töhfələrini verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Sənədlər və materiallar. 1918-1920-ci illər, Bakı-1998.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918-1920, Bakı 1990.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti:1918-1920. Parlament. Stenoqrafik hesabat, Bakı, 1998.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 1-ci cild-2004.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2-ci cild-2005.
6. Y.M Mahmudov. Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə ümumi baxış: Heydər Əliyev Yeni Azərbaycanın qurucusudur. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər seriyası. N 2, 2002.
7. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, Bakı, 1997.
8. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi, Bakı, 2002.
9. O.Əsədov, Heydər Əliyev: Bakı: Çarşıoğlu-2008, 407 s.
10. R.Mehdiyev. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri, keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. Bakı-2005.

11. Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, "Azərbaycan", 2005.

12. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri. Bakı, 2001.

13. R.Mehdiyev. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. Bakı, "Şərq-Qərb" I cild, 2006.

14. O.Əsədov, R.Cəbrayılov: Azərbaycan Respublikasının parlamenti, Bakı: Çarşıoğlu: 2008, 520s.

**Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə
münasibəti və varislik məsələsi**

Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin və dərin məzmunlu siyasi irsində Azərbaycanın çoxəsrlik dövlətçilik tarixi və ənənələrinə, o cümlədən müstəqil dövlətimizin varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti və tarixi roluna münasibət olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. İstər Sovetlər zamanı daşdığı yüksək dövlət vəzifələrində olduğu zamanlar, istər 1990-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı, sonra isə sədri olduğu vaxtlar, istərsə də Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi on il ərzindəki dövrdə azərbaycançılıq və milli dövlətçilik ideyaları ulu öndərin nəhəng ictimai-siyasi fəaliyyətinin ideya əsaslarını təşkil etmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətinin ilk bariz nümunəsi 1990-cı il 17 noyabrda Naxçıvan MR Ali Məclisinin birinci sessiyasına sədrlik edən ağsaqqal deputat kimi onun Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağına göstərdiyi ehtiramdır. Bayraq qəbulu ilə əlaqədar müxtəlif təklifləri səsləndirən Heydər Əliyev aşağıdakı təklifi formalaşdırıb səsə qoydu: "Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) üçrəngli bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olunsun". Bu sətirlərin müəllifinin də səs verdiyi həmin tarixi qərarın təsdiqindən sonra ikinci bəndlə Azərbaycan Respublikasının ali qanunverici orqanından xahiş edilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri haqqında məsələyə baxılsın və Azərbaycan Respubli-

kasının milli-tarixi ənənələrinə uyğun olaraq yeni dövlət rəmzləri – bayrağı, gerbi və himni qəbul olunsun (1, s.69).

Qeyd edilməlidir ki, Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci il 14 yanvar tarixli sessiyasında deputat Heydər Əliyevin qaldırdığı məsələ də o zaman Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə necə böyük önəm verdiyini nümayiş etdirir. Heydər Əliyev deyirdi: "Əgər 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikası Azərbaycan xalqının həyatında əlamətdar və tarixi bir hadisədirsə, biz bunu açıq deməliyik və bu Azərbaycan dövləti tərəfindən müəyyən qədər qanuniləşdirilməlidir. Əgər biz bunu qəbul edirsə, 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının devrilməsi pislənməlidir, qeyri-qanuni hal kimi qəbul olunmalıdır (1, s.108).

Qeyd edilməlidir ki, ulu öndərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı bütün fikirləri və çıxışları həmişə birmənalı olmuş və bir-birini məntiqi şəkildə tamamlamışdır. Eyni zamanda bunu da vurğulamaq lazımdır ki, 1998-ci il 27 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqində ulu öndərin ən yeni tariximizin bu şərəfli mərhələsinə verdiyi qiymət öz konseptual istiqaməti və dəyəri ilə bütün qarşıdakı müstəqillik yollarımıza işıq salır.

Məlum olduğu kimi, xalqımızın çoxəsrlik dövlətçilik tarixi vardır. Lakin XIX əsrin əvvəlində xalqımız müstəqil xanlıqlar kimi fəaliyyət göstərmiş dövlətçiliyindən məhrum olmuşdu. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının həyatında tarixi hadisə olmuşdur və bu iki il xalqımızın dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindədir. Ulu öndər Heydər Əliyev 2003-cü ilin mayın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 85 illiyi ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: "Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkəmizin çoxəsrlik sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafının, xalqımızın milli oyanışı və dirçəlişi proseslərinin

məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın siyasi şüur səviyyəsinin, intellektual və mədəni potensialının, yüksək istedad və qabiliyyətinin göstəricisi idi.(2, s.41)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət və cəmiyyət nümunəsi idi. Heydər Əliyev deyirdi ki, cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ilk respublika dövründə həyata keçirilən tədbirlər müstəqil dövlətçiliyimizin əsaslarının yaradılması və gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Demokratik hüquq və azadlıqların bərqərar olması, etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, təhsil və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət göstərilməsi, nizami milli ordunun, təhlükəsizlik strukturlarının qurulması və sair işlər Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yürütdüyü siyasətin miqyasını, mahiyyət və mənasını əyani şəkildə səciyyələndirir.(2, s.41)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından keçən illəri Heydər Əliyev dörd mərhələyə bölməyə çalışmışdır: birinci, 1918-1920-ci illər - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərən illər; ikinci, 1920-1922-ci illər - Azərbaycan Sovet Sosialist Cümhuriyyətinin hakim olduğu illər; üçüncü, 1922-1991-ci illər - Azərbaycanın totalitar rejim, kommunist ideologiyası şəraitində yaşadığı dövr, Azərbaycan Sovet Sosialist Cümhuriyyətinin Sovetlər İttifaqında başqa müttəfiq respublikalarla birgə fəaliyyət göstərən dövr. Dördüncü dövr, 1991-ci ilin dekabrından başlayır, Sovetlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi günündən indiyədək keçən illərdir. Bu mərhələlərin hər birinin tarixdə özünəməxsus yeri, Azərbaycan tarixində mənası, mahiyyəti və əhəmiyyəti vardır.

Heydər Əliyev AXC-nin yarandığı ictimai-siyasi şəraiti, həmin dövrdə formalaşan geosiyasi vəziyyəti təhlil edərək bildirirdi ki, 1917-ci ildə Rusiyada Fevral və Oktyabr inqilablarından sonra çar Rusiyası hakimiyyətinin dağılması və onun ətrafındakı bölgələrdə gedən vuruşmalar, döyüşlər, cürbəcür proseslər Zaqafqaziya bölgəsi üçün də xarakterik olmuşdur. Həm Azərbaycanda, həm də Zaqafqazıyanın digər hissələrində - Gürcüstanda, Ermənistanda mütləq insanlar müstəqillik, milli azadlıq uğrunda addımlar atmışlar, fəaliyyət göstərmişlər. O zaman hətta Zaqafqaziya ölkələrinin birlikdə dövlət müstəqilliyini elan etmək təşəbbüsləri də mövcud olmuşdur.(3, s.6)

Heydər Əliyev ölkəmizdəki ictimai-siyasi proseslərin dialektikasını təhlil edərək vurğulamışdır ki, Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlindəki dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi mühiti ilə bağlıdır. Demək olar ki, o zaman Azərbaycanda və onun ətrafında gedən proseslər həmin o mühitin məntiqi nəticəsi olmuşdur. Şübhəsiz ki, bunun üçün lazımı şərait yaranmışdır. Birinci dünya müharibəsinin sona çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada Oktyabr inqilabı və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət, Moskva hakimiyyətinin Rusiyanın keçmiş ərazisinin hamısına lazımı qədər nəzarət edə bilməməsi, Cənubi Qafqazda, Zaqafqaziyada mövcud olan siyasi qüvvələrin qızğın fəaliyyəti – bunların hamısı birlikdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şərait təmin etmişdir. Amma eyni zamanda belə bir cümhuriyyəti yaratmaq üçün Azərbaycanın qabaqcıl insanları lazım idi. Bu gün biz məmnuniyyət hissi ilə qeyd edə bilərik ki, o zaman onlar artıq var idi, yetişmişdi. Azərbaycanda o dövrdə böyük bir ziyalı dəstəsi meydana gəlmişdi. Onların əksəriyyəti Moskvada, Peterburqda, Avropanın bir çox şəhərlərində yüksək təhsil almış, Avropa mədəniyyəti, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan və bunları mənimsəmiş insanlar idilər. Onlar öz intellektual potensialı, öz xalqına, millətinə olan qayğısı, sədaqəti ilə Azər-

baycanda XX əsrin əvvəlində gedən proseslərdə iştirak etmiş və birləşib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdılar. Biz o dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmət göstərmiş insanları da nəzərə almalıyıq və onların – Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət, incəsənət, ictimai xadimlərinin xidmətlərini də bu münasibətlə qeyd etməliyik.

Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Cəlil Məmməd-quluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri o illər yaratdıqları əsərlərlə xalqımızda milli şüurun oyanmasına, inkişaf etməsinə, milliliyin yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişlər və böyük xidmətlər etmişlər. Onlar hamısı 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının əsasını demək olar ki, birlikdə təşkil etmişlər.

Məlumdur ki, o vaxt cürbəcür cərəyanlar mövcud idi. Zaqafqaziya Rusiya Müləssislər Məclisinə o vaxt seçilmiş deputatlar Zaqafqaziyanın müstəqilliyini bəyan etmək, Zaqafqaziya Seymi yaratmaq istəyirdilər. Nəhayət, bütün bu proseslər ona gətirib çıxardı ki, Zaqafqaziya yerləşən əsas xalqlar öz dövlət müstəqilliklərini bəyan etdilər.

Xalqımızın böyük insanları 1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Azərbaycan “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan edərək respublikamızın müstəqilliyinin əsasını qoydular, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdılar. Məlumdur ki, o vaxt əvvəlcə Milli Şura yaranmışdı və Milli Şuranın qərarı ilə də “İstiqlal Bəyannaməsi” elan edilmişdi. Beləliklə, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda xalqımız milli azadlığını bəyan etdi, öz milli dövlətini yaratmağa başladı.

Tariximizin ən qədim zamanlarından başlamış günümüzədək bütün dövrlərini və mərhələlərini, ölkəmizin ərazisində qurulmuş və əsrlər boyu mövcud olmuş dövlətlərin tarixini və dövlətçilik ənənələrini dərinlən bilən, onların təcrübəsini təhlil edərək müasir dövrün realıqları ilə əlaqələndirən ulu öndər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana gəl-

məsinə tarixi dialektik proses kimi yanaşır və bu Cümhuriyyətin yaranmasına bizim vaxtilə itirilmiş dövlətçiliyimizin bərpa edilməsi kimi baxırdı. Eyni zamanda, xalqımızın dövlət quruculuğu sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu təhlil edən Heydər Əliyev haqlı olaraq vurğulayırdı ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də Birinci dünya müharibəsinin və Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabı və oktyabr çevrilişinin mahiyyətini və nəticələrini müdrik siyasətçi mübəkəməsi ilə dəyərləndirən ulu öndər qeyd edirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, istiqlal Bəyannaməsinin elan olunması böyük zəka, uzaqgörənlik, cəsarət, iradə, qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bizim dəyərlı siyası xadimlərimiz o gün, o il, o ay bu tarixi addımı atdılar. Ulu öndər deyirdi: “Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan edənlər, Xalq Cümhuriyyətini qurub-yaradanlar və ona sona qədər sədiq olan insalar Azərbaycanın ən mötəbər, ən görkəmli insanlardır. Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsi bəy Yusifbəyli, onların silahdaşları və o illərdə müstəqillik uğrunda mübarizə aparan və hakimiyyət orqanlarında fəaliyyət göstərən insanlar Azərbaycan xalqı tərəfindən heç vaxt unudulmayacaqlar. Onlar Azərbaycan xalqının tarixinə böyük və dəyərlı şəxsiyyətlər kimi daxil olmuşlar” (4, s.18).

Həmin illərdə Azərbaycanda və onun ətrafındakı coğrafiyada yaranmış mürəkkəb siyası vəziyyət, ənənəvi maraqların kəsişdiyi və toqquşduğu bu zəngin və həssas bölgədə müstəqil bir dövlət qurmağın asan məsələ olmadığını müdrikliklə qiymətləndirən ulu öndər şərh edirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaradanlar bunu Azərbaycanın özündə edə bilməmişdilər. Çünki burada cürbəcür xarici qüvvələr

Azərbaycanı ələ keçirmək istəyirdilər. Məlumdur, Azərbaycan öz coğrafi-strateji əhəmiyyətinə, təbii sərvətlərinə, xüsusən zəngin neft yataqlarına görə dünyanın bir çox dövlətlərinin marağını cəlb etmişdi. Azərbaycanı əhatə edən, Azərbaycanın daxilində olan, ayrı-ayrı millətlərə mənsub qüvvələr də ölkəmizin müstəqil olmasını heç də istəmirdilər. Ona görə də Tiflisdə müstəqilliyi bəyan edəndən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üzvləri Azərbaycanın paytaxtına gələ bilməmiş, Gəncəyə gəlmişdilər. Ancaq onlar Gəncədə az bir müddətdə çox işlər görmüşlər və yalnız 1918-ci il sentyabr ayının 17-də Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gələ bilməmişlər. Heydər Əliyev xüsusi vurğulayırdı ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ağır şəraitdə fəaliyyət göstərmiş, həm xarici qüvvələrin güclü təzyiqi, həm də daxilə Azərbaycanın müstəqilliyi əleyhinə çıxan qüvvələr və Xalq Cümhuriyyətinin içərisində, yəni Milli Şuranın, sonra yaranan parlamentin daxilindəki cürbəcür partiyalara, firqələrə mənsub olan şəxslər, fərdlər Xalq Cümhuriyyətinin işinin müvəffəqiyyətlə aparılmasına, şübhəsiz ki, maneçilik törətmişlər.

Cümhuriyyət hökumətinin necə mürəkkəb bir şəraitdə varlığını qoruyub saxlamaq üçün mübarizə apardığını təhlil edən Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində 23 ay ərzində beş dəfə hökumət qurulmuşdur. Yaranmış hər bir hökumət daxili ziddiyyətlər, çəkişmələr nəticəsində və şübhəsiz ki, xarici qüvvələrin təsiri altında istefa verməyə məcbur olmuş, yenidən yaranan hökumət yenə də istefa vermiş və beləliklə də, bu ağır şəraitdə demokratik respublikanın dövlət, hökumət orqanları istənilən fəaliyyəti göstərə bilməmişlər. Ancaq onlar öz üzərlərinə düşən tarixi missiyanı yerinə yetirmişlər və Azərbaycan xalqının tarixinə parlaq bir səhifə yazmışlar (3, s.7).

Ancaq bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi dövrdə böyük işlər görmüşdür. Ən əsası ondan ibarətdir ki, dünyanın bütün Şərq, müsəlman

ələmində ilk dəfə Azərbaycanda demokratik üsul-idarə prinsiplərinə əsaslanan dövlət, hökumət yaranmış, beləliklə də, Azərbaycanda həm müstəqilliyin əsasını qoymuşlar, həm də demokratiyanın, demokratik dövlət üsul-idarəsinin əsasını qoymuşlar. Bunlara görə və bütün başqa sahələrdə göstərdiyi xidmətlərə görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa bir zamanda gördüyü işlər yüksək qiymətləndirilir. Ümidvaram ki, bu dövr Azərbaycanın tarixində parlaq səhifələr kimi daim yaşaya-caq və gələcək nəsillər də ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə yüksək qiymət verəcəklər.

1920-ci il aprelin 27-28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz fəaliyyətini sona çatdırmışdır. O vaxt, şübhəsiz ki, Xalq Cümhuriyyətinin öz fəaliyyətini davam etdirməsi artıq mümkün olmamışdı. Bunun səbəbləri çoxdur. Güman edirəm, bizim tarixçilər bu səbəbləri də doğru-düzgün, ədalətlə araşdıracaqlar.

Ulu öndər vurğulayırdı ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaşadığı dövr çox çətin, ziddiyyətli, mürəkkəb dövr olmuşdur. Belə bir ağır şəraitdə görülən işlər və sonrakı nəsillərə, bizə çatan irs ilk Azərbaycan demokratik Cümhuriyyətinin tarixi əhəmiyyətini çox gözəl əks etdirir. Məhz bu demokratiya, milli azadlıq, müstəqillik əhvali-ruhiyyəsi sonrakı dövrlərdə xalqımızın qəlbində yaşamış və nəhayət, bu əsrin sonunda xalqımızı dövlət müstəqilliyinə gətirib çıxara bilmişdir" (5, s.308)

Belə bir şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ilk Azərbaycan Demokratik Dövləti, hökuməti süqut etdi. Ancaq o vaxt Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən bəziləri hesab edirdilər ki, onların tutduğu yol davam edəcəkdir. Məlumdur ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verməyə razılıq verərkən bildirmişdi: o güman edir ki, yeni hakimiyyət Azərbaycanın milliliyini, müstəqilliliyini qoruyub saxlayacaqdır. Başqaları da belə düşünürdülər. Ola bilər, o vaxt hakimiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən alan azərbaycanlıların

bəziləri də, o cümlədən, Nəriman Nərimanov da belə düşündü ki, onlar müstəqil cümhuriyyəti başqa ideologiya altında saxlaya biləcəklər. Ancaq təəssüflər ki, belə olmadı.

İkinci mərhələ - 1920-ci ildən 1922-ci ilə qədər olan mərhələ Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının hakimiyyəti dövrüdür. Bu zaman Azərbaycan Respublikası, Cümhuriyyəti bir dövlət kimi müstəqil olubdur, başqa dövlətlərlə müstəqil əlaqələr qurub və bir neçə beynəlxalq müqavilə də imzalayıbdır. Bunlar hamısı tarixdə məlumdur. Ancaq eyni zamanda bu cümhuriyyət, bu respublika kommunist rejiminin altında olub, kommunist ideologiyasını həyata keçirməyə başlayıbdır. Nəhayət, 1922-ci ilin dekabr ayında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı yaranarkən Azərbaycan Cümhuriyyəti də o İttifaqın yaradıcılarından biri olmuşdur.

Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım edilmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı edilən soyqırımın tarixi mənim imzaladığım fərmanda açıq aydın göstərilmişdir. 1918-ci ilin mart ayında ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı edilən soyqırımı xalqımıza böyük zərbələr vurmuşdur.

Böyük Üzeyir Hacıbəyov 1919-cu ildə, bu gün hər dəfə sevinclə dinlədiyimiz İstiqlal marşını - müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət himnini yaratmışdır. Üzeyir Hacıbəyov o vaxt dərk edirdi ki, bu, xalqa lazımdır. Bu gün fürsətdən istifadə edərək demək istəyirəm ki, o dövrün çətinliklərinə, Üzeyir Hacıbəyovun da nisbətən gənc olmasına baxmayaraq o, çox gözəl, əzəmətli dövlət himni yaratmışdır. İndi, biz başqa ölkələrlə əlaqələr qurduğumuz zaman, onların da himnlərini diqqətlə, hörmətlə dinləyirik. Mən hər dəfə ayrı-ayrı ölkələrdə Üzeyir Hacıbəyovun musiqisi ilə yaradılmış himnin səsləndiyini duyarkən qürur hissi keçirirəm. Təkcə ona görə yox ki, müstəqil Azərbaycanın dövlət himni dünyanın bir çox ölkələrində səslənir və Azərbaycanın dövlət bayrağı qalxır. Bir də ona görə ki, həqiqətən, himnin musiqisi çox cazibədar, gözəldir.

Üzeyir Hacıbəyov 1937-ci ildə, repressiya illərində özünün şah əsərini - "Koroğlu" operasını yaratmışdır. "Koroğlu" operasının üverturası himnə bərabər bir əsərdir. Təsədüfi deyildir ki, "Koroğlu" operası üverturası çalınarkən xalqımız çox hallarda onu himn kimi qəbul edir.

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Ali Sovetinin "Azərbaycanın müstəqillik bəyannaməsi"-nin qəbul edildiyi sessiyasında Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı Heydər Əliyev müxtəlif tərəflərdən – yuxarılardan və aşağılardan göstərilən təzyiq və etrazlara baxmayaraq təkid edirdi ki, 1920-ci il aprel 28-də Azərbaycanın işğal olunduğu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zorakılıqla ləğv olunduğu bu bəyannamənin mətninə əlavə edilsin (1, s.125).

1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri vəzifəsinə seçildəndən sonra Heydər Əliyev milli dövlətçiliyimizdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ənənələrinin dirçəldilməsi və müstəqillik uğrunda mübarizəni artıq yeni müstəvidə aparırdı. 1991-ci ilin 16 dekabrında Heydər Əliyevin imzaladığı "31 dekabr Dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü haqqında" Ali Məclisin qərarında deyilirdi: "İmperiya zülmündən azad olan Quzey Azərbaycan türkləri 1918-ci il mayın 28-də dövlət müstəqilliyi qazanaraq öz tarixi ərazisində milli dövlət qurumunu – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətini təşkil etdilər. Çox keçmədən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü yeni təcavüzə - bolşevik Rusiyasının silahlı müdaxiləsinə məruz qaldı. Beləliklə, qanuni seçilmiş hakimiyyət orqanı zorakılıqla devrildi və Azərbaycan türklərinin çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqilliyə son qoyuldu. Azərbaycanın quzeyi 1804-1828-ci illərdə olduğu kimi yenidən Rusiya tərəfindən ilhaq edildi. Xalqın demokratik və istiqlalçı qüvvələrinin əksəriyyəti repressiyaya məruz qaldı, bir qismi isə mühacirət etməyə məcbur oldu (1, s.215)

Ulu öndər Azərbaycanın 1991-ci ildə müstəqilliyini yenidən əldə etdikdən sonrakı illəri xarakterə edərək deyirdi ki,

bu dövr müəyyən mənada 1918-1920-ci illərə bənzəyirsə də, bir çox səbəblərə görə ondan fərqlidir. Azərbaycanın birinci respublika dövrü ilə ikinci respublika dövrünü müqayisə edən, bir sıra tarixi paralellərin, bənzərliklərin olduğunu qeyd edən Heydər Əliyev 1994-cü il mayın 27-də Respublika gününə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqdakı nitqində deyirdi: "O vaxt da bir çox xarici qüvvələr Azərbaycana təzyiq göstərirdi. O zaman da Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün təcavüzə başlamışdı, Azərbaycan xalqı öz torpaqlarını erməni qəsbkarlarından müdafiə edirdi. Həmin dövrdə də Azərbaycanı parçalamaq istəyirdilər. Məlumdur ki, 1918-20-ci illərdə Azərbaycanın parçalanması üçün bir neçə addım atılmışdı və parçalanma vəziyyəti yaranmışdı. İndi də müstəqillik əldə edildikdən sonra bunlar təkrar olunur. Müstəqil Azərbaycan dövləti bir çox xarici qüvvələr tərəfindən təzyiq altındadır. Altı ildir ki, Azərbaycan xalqı torpaqlarımızı zəbt etmək niyyətində olan Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qalmışdır və öz ərazisini müdafiə edir." (6, s.6).

Çünki bu dövrdə Azərbaycan xalqı çox böyük faciələrlə rastlaşıb. Bir tərəfdən, biz xoşbəxtlik ki, nəhayət, dövlət müstəqilliyimizi elan etmişik. Dünya Birliyi bunu qəbul edibdir və biz müstəqil dövlətdə, azad ölkədə yaşayırıq, milli azadlığa çıxmışıq. İkinci tərəfdən, bir çox ciddi problemlər Azərbaycanın vəziyyətini ağırlaşdırıb və çətinləşdirib. Bu müddətdə ölkəmizin daxilində gedən cürbəcür ictimai-siyasi proseslər Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə deyil, əksinə, zəifləməsinə xidmət etmişdir.

Heydər Əliyev bildirirdi ki, 1990-cı illərin əvvəllərində ölkə daxilindəki bəzi ictimai-siyasi qüvvələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, çəkişmələri, bir-birinə qarşı ədavəti və düşmənçilik meyilləri məhz 1918-20-ci illərdəki prosesləri yada salır. O zaman da Azərbaycan xalqı daxilə gedən və xalqa, onun müstəqilliyinə zidd olan proseslərdən çox şey itirmişdi, təəssüf ki, indi də itirir. Bir il əvvəl (1993-cü il) Azərbaycanda

artıq vətəndaş müharibəsi baş vermişdi. Bu hamunun xatirindədir. Azərbaycan parçalanırdı. Bəzi regionlarda ayrı-ayrı hadisələr meydana çıxırdı. Xarici qüvvələr, xüsusən bizim üçün ən qatı düşmən olan erməni millətçilərinin əli ilə Azərbaycanı parçalamağa çalışan qüvvələr fəaiyyət göstərirdi və Azərbaycanın başı üzərində belə təhlükə yaranmışdı (6, s.8).

Heydər Əliyev vurğulayırdı ki, bir dəfə Azərbaycanın müstəqilliyi heç də o vaxt ölkəyə rəhbərlik edən şəxslərin günahı ucbatından deyil, həmin dövrdəki proseslərin nəticəsində əldən getmişdir. İndi yenə də Azərbaycanın müstəqilliyi çox təhlükə altındadır. Bunu hər bir vətənpərvər adam, millətini, xalqını sevən hər bir azərbaycanlı bilməli, dərk etməli və Azərbaycanın müstəqilliyinin daimi, dönməz olması üçün səy göstərməlidir. Ulu öndər təkidlə ifadə edirdi ki, bu ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyətində olmuş proseslərdən hamımız ibrət dərsi götürməliyik... Çünki o, bizim üçün çox əyani bir ibrət dərsideir və biz bunu mütləq etməliyik. Ulu öndər təkidlə tövsiyə edirdi ki, bir daha və bir daha o dövrü təhlil etməli, o dövrün nailiyyətlərindən istifadə etməli, bəhrələnməli, o zaman buraxılan səhvlərə yol verməməliyik. O dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikasını zəiflədən amillərin indi də mövcud olduğunu görərək, mütləq onları aradan qaldırmalıyıq.

Azərbaycan müstəqilliyinin təmin etmək üçün gerek öz daxili imkanlarını möhkəmləndirsin. Gerek Azərbaycan xalqı daha da sıx birləşsin, Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik hissi yüksəlsin. Vətəni müdafiə etmək, Vətən yolunda şəhid olmaq, Vətən naminə özünü fəda etmək duyğuları, hissləri indi bütün Azərbaycanda hökm sürməlidir.

Ən ağır, ən çətin problem Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüz və bunun ölkəmiz üçün çox ağır olan nəticələridir.

Mən artıq dedim ki, bu təcavüz, bu münafişə 1988-ci ildə başlayıb. Bu gün mən bildirməliyəm ki, o vaxt bu münafişənin qarşısı alınmalı idi. Əgər o vaxt

münaqişənin qarşısı alınmadısa bu bir tərəfdən o dövrdəki sovet hökuməti rəhbərliyinin Azərbaycana olan qəsdı idi, ikinci tərəfdən də Azərbaycan Respublikası rəhbərlərinin fəaliyyətsizliyi, qeyrətsizliyi və fərasətsizliyi idi. Çünki 1918- 1919, 1920-ci illərdə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağ problemi ilə rastlaşmışdı, Qarabağda döyüşlər gedirdi. O vaxt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi hissələrinin böyük bir hissəsi Qarabağa göndərilmişdi. Çünki o vaxt da erməni millətçiləri Qarabağda hakim olmaq və Qarabağı ələ keçirmək istəyirdilər.

Sonrakı dövrdə isə, münaqişə artıq müharibəyə çevriləndən sonra, şübhəsiz ki, vəziyyət çox çətinləşmişdi.

Məlum Gəncə hadisələrini xatırlayaq, Azərbaycan ərazisinin bir qismi artıq mərkəzi hakimiyyətin əlindən çıxmışdı. Bununla bərabər, cənub bölgəsində hakimiyyəti ələ keçirən cinayətkar dəstələr cənubda yeddi rayonu Azərbaycanın hakimiyyətindən çıxarmışdılar. Azərbaycanın şimalında da vəziyyət çox gərginləşmişdi. Azərbaycan vətəndaş müharibəsi şəraitində idi. Vətəndaş müharibəsi başlanmışdı, qan tökülürdü. Gəncədə də qan töküldü, Bakıda da.

Ulu öndər deyirdi ki, biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisləriyik. 1991-ci ildə Azərbaycanda müstəqillik elan edilərkən yazılıbdır ki, 1920-ci ildə itirilmiş müstəqillik bərpa olunur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşadı, əsas qanununu – Konstitusiyasını qəbul edə bilmədi. Biz 1995-ci ildə demokratik, müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın ilk demokratik Konstitusiyasını ümumxalq səsverməsi ilə yaratdıq. Bu, bizim əsas qanunumuzdur və biz bununla fəxr edə bilərik.

1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də bizim milli sərvətimizdir, tariximizin parlaq səhifəsidir. Ondan sonrakı illər, onilliklər də həyatımızın böyük mərhələləridir, parlaq səhifələridir, xalqımızın böyük nailiyyətləridir. Məhz bunlar hamısı birlikdə indiki müstəqil Azərbay-

canın həm iqtisadi, elmi, intellektual, həm də mədəni potensialını yaradıbdır (5, s.310)

Ulu öndər xalqımıza müraciətində tövsiyə edirdi ki, biz bu gün də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixini, onun görkəmli şəxsiyyətlərinin fəaliyyətini dərinləndirən öyrənməli, ideyalarını təbliğ etməli, təcrübəsindən bəhrələnməliyik. Cümhuriyyətin tarixi təcrübəsi göstərir ki, dövlət müstəqilliyini və suverenliyi əldə etmək kifayət deyil, həm də onu bütün vasitələrlə qorumaq və möhkəmləndirmək lazımdır (2, s.42)

Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasətini XXI əsrin global çağırışları şəraitində, bölgəmizdə, eləcə də dünyada geosiyasi maraqların toqquşduğu, dünya nizamında proqnozlara sığmayan kəskin dəyişikliklərin baş verdiyi mürəkkəb şəraitdə inamla və müvəffəqiyyətlə davam etdirən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü daxili və xarici siyasət, son on beş ildə sosial-siyasi inkişafın bütün sahələrində qazanılan uğurlar əmin olmağa əsas verir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə itirdiyimiz müstəqilliyi bir də heç zaman əldən verməyəcək, ulu öndərin dili ilə desək, onu qoruyub saxlayacaq, dönməz, sarsılmaz və əbədi edəcəyik.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Qayıdış (1990-1993), Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1996.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. 45-ci cild, Bakı, Azərneşr, 2013.
3. Heydər Əliyev . Müstəqilliyimiz əbədidir..., 10-cu cild., Bakı, Azərneşr, 2002.
4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir ..., 34-cü cild, Bakı, Azərneşr, 2011.

5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir..., 6-cı cild,
Bakı, Azərnəşr, 1998.

6. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir..., 1-ci cild,
Bakı. Azərnəşr, 1997.

Çapa imzalanmış 06.06.2018
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 16,5
Sifariş 214, sayı 300

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
Email: Poliqrafiya@mail.ru